

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги
Ўзбекистон миллий университети
Бухоро давлат университети**

Ш.С.Зокиров, Х.Р.Тошов

ГЕОГРАФИЯ ТАРИХИ
IX-XVI асрлар

Бухоро, “Дурдона” нашриёти, 2015

63.2

З-74

Зокиров Ш.С.

География тарихи. Монография / Ш.С.Зокиров, Х.Р.Тошов. – Бухоро : ООО “Sadriiddin Salim Buxoriy” Durдона nashriyoti, 2015. 184 b.

КБК 63.2

Монографияда Ўрта асрлар Шарқ оламида география фанининг шаклланиш ва ривожланиш тарихи, унда юзага келган бир қатор илмий йўналишлар таърифланган. Ушбу йўналишларнинг ривожига ўз ҳиссаларини қўшган қатор Шарқ олимларининг, жумладан Ўрта Осиёлик юртдошларимизнинг география ва табиатшуносликка оид асарлари география тарихи нуқтаи назаридан таҳлил қилиниб, қисқача маълумотлар берилган.

Рисола география фани тарихи билан қизиқувчи китобхонлар, ўқитувчилар, талабалар ва ўқувчиларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Ҳ.Ҳ. Тўраев, БухДУ, тарих фанлари доктори, профессор

Такризчилар:

Ш.А.Ҳайитов БухДУ, тарих фанлари доктори, профессор

А.М.Мавлонов БухДУ, география фанлари нозоди, доцент

Монография Бухоро давлат университети илмий кенгашининг 2015 йил 10 мартдаги 5-сонли йиғилиши қарорига асосан нашрга тавсия қилинган.

ISBN 978-9943-4504-4-8

КИРИШ

География қарийб йигирма икки асрлик узоқ ва мураккаб тарихга эга бўлган қадимги фанлардан биридир. У жамиятда доимо бир неча вазифаларни бажариб келган. Географик билимлар умумий таълимнинг асосларидан бирини ташкил қилиши билан бир вақтда инсоннинг ҳақиқий илмий дунёқарашининг шаклланиши учун муҳимдир. География бугунги кун фани сифатида ривожланишнинг табиатдан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилиш, жамиятнинг турли социал-иқтисодий вазифаларни тўғри ҳал этишида аҳамияти катта.

География ўзининг узоқ тарихи давомида ғайратли ва донишманд инсонларнинг шижоати туфайли Ер юзасининг барча қисмлари, мамлакатлари кашф қилинди, уларнинг табиий шароитлари, табиий бойликлари, халқлари ва бошқа географик хусусиятларига оид кўпдан-кўп маълумотлар тўпланди. Натижада тўпланган маълумотларни ўрганиш, солиштириш, умумлаштириш ва қонуниятларни аниқлашдан иборат бўлган илмий изланишлар юзага чиқа бошлади, яъни география фанининг илмий асослари ва назарияси шакллана бошлади.

Ер юзаси ва турли қисмларининг, турли ўлка ва мамлакатларнинг табиий шароити, табиий бойликлари, хўжалиги ва аҳолисига тааллуқли маълумотлар кўпайган сари географик изланишлар ҳам мураккаблашиб, ихтисослашиб борди. Жойларнинг табиий шароитини, иқтисодий географик хусусиятларини чуқурроқ ва батафсилроқ билиш эҳтиёжи уларнинг қисмларга, компонентларга бўлиб ўрганишни тақозо эта бошлади. Бу ҳол ўз навбатида география фанининг табақаланишига ва янги географик фанларни пайдо бўлишига олиб келди. Бунинг оқибатида бир бутун фан сифатида шаклланган география эндиликда мураккаб тузилган фанлар тизимига айланди. Бу тизимда палеогеография, тарихий география каби география тарихининг ҳам ўз ўрни бор.

География фанининг ҳозирги ҳолатини тўғри баҳолай олиш учун ҳамда келажакдаги тараққиёт йўналишларини олдиндан кўра билиш учун унинг ўтмишини ўрганишга тўғри келади. “Географияни, унинг тарихини билмай туриб, ўрганиш мумкин эмас. Бу мазкур фаннинг ўзига хос хусусиятидир. Бошқа фанларда ўз тарихини билиш фойдали бўлса, географияда бу зарурдир.” XIX аср бошида немис географи Фридрих Ратцел (1844-1904) томонидан айtilган ушбу жумлаларда географ – мутахассис учун ўз фани тарихини билиш қанчалик аҳамиятли эканлиги жиддий таъкидланган.

Айрим ҳолларда ёшларимиз география тарихини тарихий география билан чалкаштирадilar. Аслида тарихий география ўтмишдаги табиий шароит, аҳоли ва унинг хўжаликдаги фаолиятига, иқтисодига оид бўлган географик хусусиятларни ўрганадиган ва илмий таҳлил қиладиган фан ҳисобланади. Қисқа ва аниқ қилиб айтганда, тарихий география – маълум бир тарихий даврнинг географиясидир. География тарихи эса география фанининг ўтмишдаги шаклланиш ва ривожланиш хусусиятларини, қўллаган тадқиқот методларини, илмий изланишлар йўналишларини, илмий ғояларни ўрганади, таҳлил қилади ва илмий хулосалар чиқаради. Географик саёхатлар, экспедициялар натижасида, янги ерларни, қитъа ва океан, денгиз, тоғ тизмаси каби географик объектларни кашф этилиш тарихи ҳам география тарихининг ўзига хос бир қисми ҳисобланади.

Географиянинг тараққиёт тарихи ҳам бошқа фанларда бўлгани каби кишилик жамиятининг тараққиёт тарихи билан боғлиқ ҳолда, баъзида сустрик билан, баъзида тез суръатлар билан босқичма босқич кечганлиги яхши маълум. Шу сабабли ҳам уни катта-кичик давраларга, босқичларга бўлиб ўрганилади. Бир қатор рус географларининг (масалан, А.Ф.Антошко, А.И.Соловьёв, 1962; В.А.Дементьев, С.Ш.Андрюшенко, 1962; А.Г.Исаченко, 1971; Ю.Г.Саушкин, 1976; М.М.Голубчик, С.П.Евдокимов, Г.Н.Максимов, 1998; В.Т.Богучарсков, 2004 ва б.) география тарихига оид асарларида белгиланган босқичлар

сонида ва босқичларнинг чегараларида тафовутлар борлигини кўрамиз. Шундай бўлсада, уларнинг даврлаштириш схемаларида география тарихининг дастлабки босқичлари сифатида қадимги, яъни антик давр билан ўрта асрлар босқичлари ажратилган. Уларнинг тавсифларида эса каттагина фарқ бор. Чунончи қадимги давр география тарихи нисбатан кенгрок, ўрта асрлар даври география тарихи эса жуда қисқа ва саёз ёритилганлигини кўрамиз. Масалан, таниқли рус географи Ю.Г.Саушкин “История и методология географической науки” (1976) номли китобида география тарихининг қадимги давр босқичи тавсифига 12 саҳифа ажратган ҳолда, ўрта асрлар географияси таърифида бир неча сатрлар билан кифояланганди. Мазкур олим ўз китобида ўрта асрларда Европада география фани чуқур таназзулда бўлганлигини эътироф этган ҳолда, бу даврда Греция ва Римнинг антик давр географияси араб мамлакатлари, Яқин Шарқ ва Ўрта Осиё ўлкаларида ғамхўрона сақлангани ва бойитилганини таъкидлаш билан бирга араб географик адабиёти И.Ю.Крачковский томонидан ёрқин таҳлил қилинганини, Ўрта Осиёдаги география эса Ҳ.Ҳ.Ҳасановнинг докторлик диссертациясида ёритилганлигини айтиш билан чекланиб қўя қолганди (1976, 34 б.).

Ушбу жумлада номлари тилга олинган иккала олим ҳам ўрта асрлар Шарқ оламида ўз асарлари билан танилган муаллифларнинг географик меросини изчил ўрганиб, чуқур таҳлил қилганлар ва монографик асарлар яратганлар. Жумладан, И.Ю.Крачковскийнинг “Араб географик адабиёти” (Танл. асарлар 4 жилд, 1957) номли асари ҳам, Ҳ.Ҳ.Ҳасановнинг мавзумизга оид энг асосий “Ўрта Осиёлик географ ва сайёҳлар (1964) ва “Сайёҳ олимлар”(1981) номли асарлари ҳам камёб, нодир асарлар сирасига кириб қолди. Улар география тарихи билан қизиқувчи китобхон қўлига кўпинча етиб бормаяпти.

Ушбу китобни ёзишдан асосий мақсадимиз IX – XVI асрларда Шарқ оламида география фанининг шаклланишига ва ривожланишига салмоқли ҳиссаларини қўшган, ўзларининг

нодир асарлари билан география фани ривожда ўчмас из қолдириб кетган донишманд олимлар, маърифатпарвар адиблар, табиатшунослик ва географиядан яхши хабардор бўлган илм эгаларини, улар яратган асарларни зарофатли китобхонларга эслатиш истагидир.

Китобни ёзиш жараёнида И.Ю.Крачковский ва Ҳ.Ҳ.Ҳасановларнинг юқорида номлари тилга олинган асарлари илмий-назарий жиҳатдан кўмак берди.

Шунингдек, ўрта асрларда араб ва форс тилларида битилган қўлёзма асарларнинг шарқшунос, тарихчи, файласуф ва филолог олимларимиз амалга оширган ўзбекча таржималари ва танқидий таҳлил матнларидан, академик М.М.Хайруллаев бошчилигида тайёрланган “Маънавият юлдузлари” тўпламидан (1999-2001), Ўзбек Миллий энциклопедиясининг турли жилдларида эълон қилинган қатор мақолалардан ва бошқа адабиётлардан ҳам фойдаландик. Бунда қадимги адибларимиздан қолган “Бирор нимани билмоқчи бўлсанг, китоб ёзиб кўр” деган нақлга амал қилиб, ўзимиз ҳам шу аснода ҳаминқадар илмий ва маънавий озуқа олдик. Шунингдек, ўрта асрларда Шарқ оламида ривож топган география фанининг тарихи анчагина кенг мавзу эканлигини, унда шаклланган илмий йўналишларнинг ҳар бири алоҳида тадқиқот бўлиши мумкинлиги фикри пайдо бўлди.

Китоб уч қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисмида “Географик тафаккурнинг шаклланиш ва ривожланиш тарихидан” сарлавҳаси остида, асосан қадимги грек географияси ва дастлабки географ олимлар ҳақида мухтасар таъриф беришга ҳаракат қилинди. Бу қисмдаги маълумотларни иккинчи, яъни асосий қисм учун муқаддима сифат хизмат қилади деб ҳисобладик.

Иккинчи қисмда Муҳаммад Мусо Хоразмийдан балхлик йирик олим Маҳмуд ибн Валигача бўлган даврлардаги география тарихининг қисқача баёни берилди. Бунда ушбу тарихни даврларга бўлиб эмас, балки ўзимизча умумлаштирган ҳолда,

ушбу тарихий асарларда шаклланган асосий илмий йўналишлар бўйича ёритишга ҳаракат қилдик.

Учинчи қисм эса бир неча асрлар давомида олимларнинг эътиборида бўлиб келган ва ўз ечимини анчайин кеч топган айрим географик муаммолар, яъни Ернинг шакли ва катталиги, географик координаталар, географик зоналик каби масалалар тарихига бағишланди. Шу қисмда ўрта асрлар Шарқ оламидаги география тарихини ўрганишда хизматлари беқиёс бўлган икки меҳнаткаш ва синчков олимлар И.Ю.Крачковский ва Ҳ.Ҳ.Ҳасановнинг ҳаёти ва илмий фаолиятига қисқача таъриф бериб ўтилди.

Китобимиз ёш географ тадқиқотчилар, ўқитувчи ва талабаларнинг мустақил изланишларида ва илмий педагогик фаолиятларида фойдаси тегса мақсадимизга эришган бўламиз.

I. ГЕОГРАФИК ТАФАККУРНИНГ ШАКЛЛАНИШ ВА РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИДАН

Географиянинг мустақил фан сифатида шаклланишининг илк манбалари, бошқа бир қатор фундаментал фанлар тарихида бўлгани каби қадимги грек олимларининг илмий фаолиятига бориб туташади. Аслини олганда, уларнинг географик билимлари ҳам ўз-ўзидан ва асоссиз пайдо бўлмаган, албатта.

Дастлабки, географик билимларнинг куртаклари қадимги шарқ халқларида ва айниқса, Бобилда кишиларнинг кундалик ҳаётий эҳтиёжлари билан боғлиқ ҳолда юзага келганди.

Қадимги бобиллик зеҳн эгалари жуда қадим замонлардаёқ (милоддан аввалги XII – X асрлар) осмон жисмларининг ҳаракатлари билан обдон қизиққанлар, Ердаги кўпгина табиат ҳодисаларининг сабабларини Қуёш ва Ойнинг ҳаракатлари билан боғлаб тушунишга, билишга интиланлар. Кеча билан кундузнинг алмашилиб туриши, йил фаслларининг маълум вақтларда бирин-кетин такрорланиб туриши ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда қуруқликда, денгизда, ҳавода, ўсимлик ва ҳайвонот оламида рўй бериб турадиган табиий ҳодиса ва воқеаларни кузатиб, ўрганиб юрганлар, уларнинг сабабларини билишга ва энг оддий хулосалар чиқаришга ҳаракат қилганлар. Дарё цивилизациясининг дастлабки ҳалкасида турган Бобилда географик тасаввурлар хўжалик анъаналаридан, кузатув ва тажрибадан келиб чиққан. Деҳқончилик ва чорвачилик хўжалиги учун йил фаслларининг хусусиятлари, об-ҳаво ва бошқа бир қатор табиий омиллар билан боғлиқ ҳолда юзага келган.

Айрим ривоятларга кўра, Ернинг шакли шарсимон бўлиши мумкинлиги ҳақидаги дастлабки тахминлар ҳам, бир вақтнинг ўзида қуёш нурларининг турли жойларда турли бурчак ҳосил қилиб тушишини ва соянинг узун-қисқалигини, қолаверса вақтни ҳам ўлчашда қўлланиб келинган энг оддий асбоб-гномон ҳам, айлананинг 360^0 га тенг бўлиниши ҳақидаги ҳақиқат ҳам бобилликлардан қолган мерос экан. Шунингдек, кейинчалик

1-расм. Бобилликларнинг дунё харитаси ва миххатлари

археологик қазилмаларда топилган ашёвий далиллар, жумладан, қурилган лой тахтакачга ўйиб ишланган энг дастлабки дунё харитаси билан Ой фазаларини тавсифловчи миххат ёзувлар (1-

расм) ҳам қадимги бобилликлар астрономия ва географияга оид кузатувларда юқори натижаларга эриша олганликларидан дарак беради. Бобилликларнинг ушбу харитасида Ер атрофдан океан билан ўралган ясси доира кўринишида акс эттирилган бўлиб, унинг марказида Бобил жойлаштирилган. Унинг шимоли-шарқида Оссурия, шимолда эса Урарту давлатлари акс эттирилган. Етти қиррали юлдузнинг қирралари билан эса океан ортидаги номаълум олам “етти орол” кўринишида тасвирланган.

Кўп асрлар давомида олиб борилган бундай оддий географик кузатувларнинг натижалари оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга, бир халқдан иккинчисига ўтиб келганлиги ҳам табиий. Ҳарқалай, кўп асрлар давомида авлодлардан авлодларга ўтиб келган географияга оид маълумотларни жамлаш, тартиб билан ўрганиш, дастлабки оддий умумлаштиришлар ва хулосалар чиқариш қадимги грек билимдонларига насиб қилганлиги шубҳасиз.

Географик билимларнинг натижалари бевосита амалий аҳамиятга эга эканлигини қадимги греклар жуда яхши тушунганлар. Ўзлари ҳам турли табиат ҳодисаларига оид, жумладан, вулқонлар отилиши, zilzilalar, шамоллар, денгизда сув қалқиши, йилнинг ёғин-сочинли ёки қурғоқчил келиши, куннинг турли жойларда ва турли фаслларда қанчалик узун ёки қисқа бўлишига оид маълумотларни тўплаб юрганлар. Кузатилган турли воқеа ва ҳодисаларнинг сабабларини аниқлашга ҳаракат қилганлар. Булардан ташқари, қадимги греклар учун узоқ-яқин ўлкалар ва мамлакатларнинг табиати ва табиий бойликлари, халқлари ва уларнинг туриш-турмуши, урф-одатлари, экинлари ва чорваси, савдо-сотиғи, аҳоли манзиллари, йўллари каби турли географик маълумотлар ҳам аҳамиятли бўлган. Бу каби маълумотларни улар катта-кичик саёҳатларда, ҳарбий юришлар пайтларида тўплаб юрганлар. Бундай маълумотлардан эса ўз навбатида турли юртларга савдо қарвонлари жўнатишда, ҳарбий юришлар уюштиришда амалда фойдаланганлар.

Тарихдан маълумки, қадимги греклар милоддан аввалги VIII асрларгача Болқон ярим оролидан ташқари, Эгей ва Ўрта денгизлардаги қатор ороллари эгаллаб олгандилар. Миср томонларга, Ўрта денгизнинг шарқий қирғоқларига бориб-келиб турганлар. Милоддан аввал VIII асрдан бошлаб эса қарийб уч юз йил давомида Ўрта денгиз атрофларини, Қора ҳамда Мармар денгизлари бўйларини, Шимолий Африка қирғоқларини ўз мустамлакаларига айлантириб олгандилар. Буларнинг натижасида греклар ушбу денгизларга туташ ва яқин ҳудудларнинг табиий шароити, халқлари ва уларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётларига оид талайгина географик маълумотларга эга бўлганлар. Булардан ташқари, улар қадимги мисрликлар, финикияликлар ва карфагенлар ўз саёҳатларида тўплаган маълумотларни ҳам яхшигина ўзлаштириб олгандилар. Шу тариқа Гибралтар бўғозидан ғарбдаги улкан океан ҳақида, Канар ороллари, Пиреней ярим оролининг жануби-ғарбий чеккалари ҳақида умумий тасаввурга эга бўлгандилар.

Табиийки, бу каби маълумотларни грекларнинг ўзлари ҳам бевосита аниқлашга ҳаракат қилганлар. Масалан, милоддан аввалги IV асрда Массалиялик (ҳозирги Марсель) Пифей амалга оширган денгиз саёҳати натижасида Британия ороллари, Ла-Манш бўғози, Ирланд денгизи, Шимолий денгиз ва Скандинавия ярим ороли ҳақида талайгина маълумотларга эга бўлганлар.

Милоддан аввалги 334-323 йилларда эса македониялик Искандарнинг Шарқ мамлакатларига уюштирган ҳарбий босқинчилик юришлари билан боғлиқ ҳолда Фаластин, Финикия ва Миср ерларидан ташқари, Месопотамия пасттекислиги, Эрон тоғликлари, ҳозирги Афғонистон ерлари, Синд ва Ҳинд водийлари, Ўрта Осиёнинг шимолда Сирдарёгача бўлган ерлари билан яқиндан танишишган. Шунингдек, Ҳиндистон ва Тапробан (ҳозирги Шри-Ланка) ороли ҳақида ҳам хабардор бўлиб олгандилар.

Айтиш лозимки, қадимги грекларнинг борлиқ ҳақидаги, табиат ва табиат ҳодисаларига оид дастлабки фикр-мулоҳазалари

табиат фалсафаси намоёндалари томонидан билдирилган. Шу сабабдан ҳам география тарихига оид адабиётда ушбу фаннинг дастлаб табиат фалсафаси “бағрида” шакллана бошлаганлиги бирдек эътироф этиб келинмоқда. Милетлик Фалес (м.а. 624-547 йй.), Анаксимандр (м.а. 610-546 йй.), абдералик Демокрит (м.а. 460-370 йй.), стагиралик машҳур Аристотел (м.а. 384-322 йй.) каби файласуфлар дастлабки география билимдонлари сифатида тилга олиниб келинмоқда. Улар билдирган фикр ва мулоҳазалар асосан умумий табиий географияга тегишли бўлиб, Ернинг шакли ва катталиги, иссиқлик минтақалари, айрим табиат компонентларига оид масалалар билан боғлиқ ҳолда юзага келганди.

Қадимги грек фанида яна бир илмий йўналиш шакллана бошлаган эдики, уни ҳозирги замон тили билан айтганда, тасвирий географиянинг илк намунаси эди, деб ҳисоблаш мумкин. Ушбу йўналиш милетлик олим Гекатейнинг (м.а. 546-480 йй.) “*Periodos ges*” (“Ер юзи қисмлари”) номли асарида тўлақонли акс этган бўлиб, унда Европа, Осиё ва Ливия (Африка) қитъаларининг қадимги грекларга маълум бўлган қисмлари, яъни “ойкумена” таърифлаб берилганди.

Чунончи, Гекатей ва Геродот замонида ойкумена, яъни Ернинг одамларга маълум бўлган қисмининг доираси анча тор бўлганди. Европа деганда, улар Болқон ярим оролинигина тушунганлар. Осиё деганда ҳам шундай, яъни ҳозирги Кичик Осиёнинг бир қисминигина назарда тутганлар.

Гекатейнинг ўзи географик тавсифларни ўша замонлар маромида баён қилган бўлсада, асли тарихчи олим бўлган. Тарих фани намоёндалари ҳам турли ўлкаларнинг географияси билан астойдил қизиққанлар. Буни яна бир машҳур грек тарихчиси Геродотнинг (м.а. 484-425 йй.) “Тарих” номли асаридан ҳам билиш мумкин. Ушбу асарда узоқ-яқин ўлкаларнинг географик таърифига катта ўрин берилганди.

Дастлабки географ олимлар

Маълумки, фандаги бирор бир кашфиёт, янги бир илмий ғоя ёки илмий йўналиш, биронта янги изланиш усули ёки термин ва атаманинг фанга кириб келиши, одатда бирорта илмий жамоа, ҳаммуаллифлар ёки бир изланувчи шахснинг номи билан боғлиқ бўлади. Фандаги бу каби маълум кашфиёт ёки илмий янгилик ҳақида сўз борганда, унинг муаллифини албатта тилга олишга тўғри келади. Шу йўл билан ҳар бир илмий янгилик ўз муаллифи исм шарифини фан тарихи саҳифаларига муҳрлаб қўяди. Бу фаннинг ўзига хос қонуниятларидан биридир. Ана шундай янги илмий ғоя, янги атама ва тадқиқот усули туфайли география тарихи саҳифаларидан мустаҳкам ўрин олган ажойиб шахслардан бири, география фанини илк бор ўз номи билан “География” деб атаган, унинг табиат фалсафасидан ажралиб чиқиб, алоҳида фан сифатида шаклланишига асос яратган қадимги грек олими Эратосфен (м.а. 276-194 йй.) бўлган.

Эратосфен қадимги Ливиянинг Кирена шаҳрида, греклар колониясида таваллуд топган. Бошланғич маълумотни шу ерда олгач, кейинроқ Афина шаҳрида ўқиган. Бу ерда у замонасининг илғор фанларидан фалсафа, математика ва астрономияни аъло даражада ўзлаштириб олган, тарих ва филологиядан етук билимли олим бўлиб етишган. Милoddан аввалги 250 йилларда уни таниқли серқирра олим сифатида Александрия (Мисрдаги ҳозирги Искандария) шаҳридаги музейга бошлиқ этиб тайинлашган. У замонларда музей деб бир жойда барпо этилган ўқув муассасалари, кутубхона, обсерватория ва анатомия бўлимларини ўз ичига олган мажмуани атаганлар. Олимнинг қирқ йиллик умри ана шу илмий марказда, олимлар ва толиблар даврасида ўтган.

Эратосфен грек мумтоз географиясида биринчи бўлиб, астрономия, математика ва тарих усулларидан унумли фойдаланган ҳолда, географик тадқиқотлар олиб борган ва география фанининг илмий асосларини яратишга ҳаракат қилган.

Шу сабабли ҳам география тарихидан сўз юритган тадқиқотчиларнинг аксарияти уни география фанининг “ҳақиқий отаси” деб тилга оладилар.

Эратосфен ўз лавозими ва вақтидан унумли фойдалана билган изланувчан-тадқиқотчи олим бўлган. Кўп йиллар давомида турли ўлка ва вилоятлардан йиғиб келинган, ярим миллиондан ортиқ қўлёзма китоблар жамланган бебаҳо илм хазинаси унинг қарамоғида бўлган. Шу ердаги обсерваторияда олиб борилаётган илмий астрономик кузатувларга бошчилик қилган. Табиийки, бундай шароитда Эратосфен ўзига замондош олимларнинг суҳбатлари ва мунозараларида иштирок этишдан ташқари, анча замонлар илгари, яшаб ижод қилган олимларнинг илмий меросларидан ҳам жуда яхши хабардор бўлган. Жумладан, Фалес, Анаксимандрларнинг Ерни ўрганишда қўллаган математик усуллари-ю, тузган хариталаридан, Гекатейнинг саёхатлари ва тасвирий географиясидан, Геродотнинг турли ўлкалар географиясига оид тавсиф лавҳалари билан яқиндан таниш бўлган. Айниқса, машҳур файласуф Аристотелнинг “Метеорологика”, “Осмон ҳақида” номли географияга бой асарларини катта қизиқиш билан ўрганган, унинг Ерни шакли ва катталиги ҳақида билдирган фикрлари Эратосфенни бефарқ қолдирмаган, илҳомлантирган.

Эратосфенни машҳур қилган “*Geographica hypanemata*” (“Географик лавҳалар”) номли асар уч қисмдан иборат бўлган. Унинг биринчи қисмида Ерни ўрганиш тарихи, иккинчи қисмида умумий табиий география масалалари, жумладан, Ернинг меридиан айланаси бўйича катталигини ўлчаш ишларининг тафсилотлари келтирилган. Китобнинг учинчи қисми эса регионал, яъни мамлакатларнинг географик тавсифларига бағишланган.

Эратосфен ўзининг ушбу асарида Евдокс, Аристотел ва Дикеархларнинг иссиқлик минтақалари ҳақидаги тасаввурларини янада аниқлаштиришга ҳаракат қилган. У мўътадил минтақанинг

шимолий чегарасини кутб доирасидан ўтказиб, жанубий чегара сифатида $12,5^0$ шимолий кенгликни белгилаган.

Қадимги даврлар географияси тарихини ўрганган тадқиқотчи Ж.Томсоннинг (1953) ёзишига қараганда, Эратосфен шимолий ярим шарнинг ўзида тўртта иссиқлик минтақасини ажратган:

1) одамлар яшамайдиган совуқ минтақа (шимолий кутб доирасидан шимолдаги ерлар); 2) одамлар яшайдиган мўътадил минтақа (кутб доирасидан жанубга, то $12,5^0$ шимолий кенгликгача); 3) одамлар яшамайдиган иссиқ минтақа ($12,5^0$ шимолий кенгликдан экваториал кенгликларгача); 4) одамлар яшайдиган экваториал минтақа (иккала ярим шар учун умумий). Аввалги уч минтақа жанубий ярим шарда ҳам такрорланади ва ҳаммаси бўлиб етти иссиқлик минтақалари ажратилган.

Айрим тадқиқотчиларнинг (масалан, А.Б.Дитмар, 1980) таъкидлашларига кўра, табиий географик районлаштиришнинг биринчи тажрибаси ҳам Эратосфен номи билан боғлиқ бўлган. У тузган ойкумена харитасида маълум табиий шароитлари билан фарқланадиган ҳудудлар, яъни “сфрагида”лар ажратилган бўлиб, уларнинг айримлари иссиқлик минтақаларига бўлинган. Шунингдек, харитада Александрия шаҳридан ўтувчи меридиан ва параллелдан ташқари яна еттитадан шундай чизиқлар ўтказилганди. Буни Эратосфендан биров кейин яшаган, ўз даврининг таниқли астроном олими Гиппарх (м.а. 190-125 йй.) учун Ер шарининг градус тўрини яратишига бир оз бўлсада асос бўлганди, деб айтиш мумкин.

Қадимги астрономияга қўшган ҳиссалари учун буюк олим сифатида тан олинган Гиппарх жойларни харитага туширишда, Эратосфен каби параллеллар ва меридианлар тўридан фойдаланиш географияга анчайин аниқлик киритиши мумкинлигини яхши билган. Фан тарихи тадқиқотчилари уни географияга биринчи бўлиб, географик кенглик ва узунлик тушунчаларини киритган ҳамда биринчи бўлиб географик координаталарни кашф этган буюк астроном олим сифатида эсга оладилар. Қуёшнинг уфқдан

баландлиги ҳамда кунларнинг узун-қисқалиги билан тавсифланадиган “иқлим”лар (грекча “клима”) ҳақидаги таълимотнинг ишлаб чиқилиши ҳам унинг номи билан боғлиқдир. Баъзилар астролябия асбобини ҳам Гиппархнинг ихтироси деб ҳисоблайдилар.

Гиппархдан кейин фалсафа, тарих, география ва айниқса, астрономия илмида таниқли бўлган грек олими Посидоний (м.а. 135-51 йй.) ни ҳам эслаб ўтиш лозим. У ҳам Ер юзасида табиий шароитни шимолдан жанубга томон, кенгликлар бўйлаб фарқланишига эътибор бериб, тўққизта иссиқлик минтақасини ажратган. Бу олим бир хил кенгликларда нафақат ўсимликлар ва ҳайвонот, балки одамлар ҳам ижтимоий ҳаёти билан бир хил бўлиши керак деган ғояни илгари сурган. У Аристотелнинг экватор атрофидаги иссиқ минтақада одамлар яшай олмайди деган фикрига қарши бу жойларда ҳам инсон яшаши мумкинлигини назарий жиҳатдан исботлаб берган.

Посидоний Родос оролида табиатшуносликдан маърузалар ўқиб юрган кезлари шарсимон Ер юзасида бир-биридан океан билан ажралиб турувчи тўртта катта қуруқлик мавжуд деган гипотеза тарафдори эканлигини намоён қилганди. Қадимги муаллифлар, жумладан Страбоннинг маълум қилишича ушбу ғоя аслида Пергама шаҳридаги кутубхона бошлиғи малослик олим Кратесга тегишли бўлган.

Маълумки, Эратосфеннинг “Географик лавҳалар” асари қадим замонлардаёқ йўқолиб кетган. Аммо унинг тузилиши ва умумий мазмуни ҳақида бошқа олимларнинг асарлари орқали хабардор бўлиш мумкин. Шундай асарлардан бири грекларнинг яна бир машҳур олими, тарихчи ва географ Страбон қаламига мансуб бўлган.

Страбон (м.а. 64-мил.20 йй.) Амасия деган жойда (ҳозирги Марказий Туркия ҳудуди) ўзига тўқ оилалардан бирида таваллуд топган. Унинг яхшигина билим олишига ва узоқ-яқин саёҳатларга чиқишига имконияти етарли бўлган. Унинг бир неча йил Рим шаҳрида яшаганлиги, Александриядаги машҳур кутубхонада илм

билан шуғулланганлиги, Қора денгизда ва Нил дарёсида сузганлиги маълум.

Тарихчилар Страбоннинг иккита йирик асари номини кўп тилга оладилар. Улардан бири 43 жилддан иборат бўлган “Тарих” асаридир. Унда Карфагеннинг тугатилишидан то Гай Юлий Цезарнинг (мил.ав. 146-44 йй.) вафотигача бўлган даврлар тарихи ўз аксини топган. Ушбу асар ҳам қадим замонлардаёқ йўқ бўлиб кетган. Олимнинг 17 жилдлик “География” асари эса тўлалигича сақланиб қолган.

Страбон ўз “География”сининг дастлабки икки жилдини фойдаланган адабиёт манбаларини таърифлашга бағишлаган. Уларда Гомернинг “Оддисея” достонидаги географик маълумотлардан тортиб, то Посидонийнинг Ер айланасини ўлчаганлиги, иқлим минтақалари ажратганлиги ва таърифлаганларигача бўлган батафсил маълумотлар келтирилган. Асарнинг кейинги 8 жилди Европанинг, 6 жилди Осиёнинг ва охирги жилди эса Африканинг, асосан Миср билан Эфиопиянинг географик таърифига бағишланган.

Страбон ўзидан олдинги табиатшунос олимларнинг асарларидан яхши хабардор бўлган, уларни юқори даражада илмий таҳлил қила олган. Шу сабабдан ҳам географлар уни “география тарихининг отаси” деб тилга оладилар. Афсуски, Страбоннинг “География”сидан унинг замондошлари ва кейинроқ яшаган кўпчилик беҳабар қолганлар. Бу асар орадан саккиз асрга яқин вақт ўтгачгина янгидан “кашф” қилинган ва кўп замонлар оша қадимги грекларнинг мумтоз географик асари сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолмоқда. Ундан ҳозирги замон тарихчилари ҳам қадимга оид муҳим манба сифатида фойдаланиб келмоқдалар.

Страбон география фанининг асосий вазифаси мамлакатларни тавсифлаб беришдан иборат деб тушунган. Олим шу маънода сўз юритар экан, Ернинг шакли ва катталиги ҳақидаги маълумотларни астрономлардан, табиат ҳодисалари ҳақида эса файласуф олимлардан билиб олиш мумкинлигини,

географлар эса ойкуменани ва унинг қисмларини тавсифлаб беришлари лозимлигини ёзади. Географик изланишларда тарихий ёндашиш муҳимлигини тўғри таъкидлаган Страбон Ер юзаси табиатининг ўзгариб туриши ҳақида, жумладан, қуруқликларни денгиз босиши ва аксинча денгизлар ўрнида қуруқлик ҳосил бўлиши мумкин деган назарий фикрларни қувватлаган. Шунингдек, Нил дарёсидаги сув кўпайиш ҳодисасининг сабабларини, унинг юқори оқимида кўп ёғин ёғиши билан боғлаб тўғри талқин қилган.

Умуман олганда, Страбон ўзининг “География”сида Эратосфеннинг асосий ғоясини ривожлантириб, географияни мустақил фан сифатида кўрсатишга интилган. Унинг фикрига кўра, географ ўзининг кузатувларига асосланган ҳолда мамлакатларнинг географик ўрни, чегаралари, катта-кичиклиги, иқлими, тоғлари, текисликлари, дарё ва кўллари, уларнинг давлат тузуми, халқлари ва етиштирадиган маҳсулотлари, савдо-сотиғи каби хусусиятларини тасвирлаб бериш лозим. Шунингдек, муаллиф давлат бошлиқлари ва ҳукмдорлар ўзларининг ҳаётий фаолиятларида географиянинг амалий аҳамиятини тушунган ҳолда, у келтирган географик маълумотлардан унумли фойдалана билишлари лозимлигини ҳам таъкидлаб ўтган.

Страбон Гекатей асос солган тасвирий географияни ривожлантириб, янада юқори даражага кўтарди. У Эратосфен каби Ернинг одамларга маълум қисми, яъни ойкуменани ҳар томондан денгиз суви билан ўралган орол деб тасаввур қилган. Бу ҳақда унинг ўзи “ҳиссиётларимиз гувоҳлик беришича ҳамда тажрибадан келиб чиқиб, Ернинг одамлар яшайдиган қисми оролдан иборат деган қарорга келиш мумкин. Ернинг инсон бора олган чеккаларининг ҳамма жойида биз океан деб атайдиган денгиз жойлашган” – деб ёзган эди.

Кўп юнон олимлари каби Страбон ҳам Ернинг иссиқлик минтақалари билан қизиққан, уларни тавсифлашга ҳаракат қилган. У Эратосфен каби 7 та, Посидоний каби 9 та эмас, балки Аристотел сингари 5 та иссиқлик минтақаси мавжуд деб

ҳисоблаган. Уларнинг чегараларини экваторга параллел бўлган чизиқлар билан акс эттириш мумкинлигини ёзган. Шунингдек, бир вақтлар Эратосфен асос солган географик районлаштириш пойдеворини янада мустаҳкамлашга ҳаракат қилган. Чунончи, ўрганилаётган ҳудудларни маълум қисмларга ажратишда, чегараларни дуч келган жойдан эмас, балки табиий объектлар (қирғоқ, сувайирғич, тоғ этаги каби) бўйлаб ўтказиш лозимлигини айтган. Ўзи ҳам географик тавсифда шу тамойилга асосланган.

Страбон астрономия, физика, математика каби фанлардан олиш мумкин бўлган маълумотларнинг айрим географик тушунчаларни асослашдаги аҳамиятини тўғри баҳолай олган. Унинг фикрича, география бошқа фанларнинг предметига чуқур кириб бормаслиги ва энг зарур ҳамда муҳим бўлган маълумотларидангина фойдаланиши лозим деб ҳисоблаган.

Географиянинг мустақил фан сифатида ривожланишига катта ҳисса қўшган қадимги юнон олимларидан яна бири Клавдий Птолемейдир.

Клавдий Птолемей (милоднинг 90-168 йиллари) астрономия ва география соҳаларидаги асарлари билан ўзига “ҳайкал” қуриб кетган олим ҳисобланади. Уни қадимги Мисрнинг Птолемаид шаҳрида туғилганлиги, Александрия шаҳрида яшаб, 127-150 йилларда у ердаги машҳур кутубхонада илм билан изчил шуғулланганлиги, обсерваторияда илмий кузатувлар олиб борганлиги маълум. Манбаларда олимнинг бешта асари ўрта асрларда Шарқ оламида араб тилига таржима қилиниб, қўлланма сифатида қўлдан-қўлга ўтиб юрганлиги қайд этилган. Аммо улардан иккитаси муаллифнинг номини Шарқда ва кейинчалик Ғарбда ҳам жуда машҳур қилиб юборган. Улардан биринчиси классик астрономияга оид бўлган ва 13 жилддан иборат “*Megale syntaxis*” (“Буюк тузилма”) номли асардир. Уни Шарқ олимлари араб тилига “Ал-Мажистий” (“Мухташам тузилма”) номи билан муаллифини эса Батлимус ал-Қалавдий деб таржима қилганлар. Асар кейинчалик, 1175 йилда кремоналик Герардо томонидан

араб тилидан лотин тилига “Алмагест” номи билан таржима қилинган, Ғарбда ҳам машҳур бўлиб қолган.

Птолемейнинг мазкур шоҳ асари кўп асрлар давомида осмон жисмларининг ўрни ва ҳаракатлари ҳақида маълумот берадиган асосий қўлланма бўлиб хизмат қилган. Олимнинг “геомарказ назария” тарафдори бўлганлиги унинг айнан шу асарида намоён бўлганди.

Птолемейнинг иккинчи машҳур асари саккиз жилддан иборат бўлган “Географиядан қўлланма” эди. Унинг биринчи жилдида асосан харитаграфик проекциялар, географик координаталар ва уларни аниқлаш каби харитаграфиянинг бир қатор умумилмий масалалари ҳақида сўз юритилган. Кейинги олти жилднинг асосий мазмуни жойларнинг координаталари кўрсатилган географик тавсифларидан иборат бўлган. Охирги, саккизинчи жилд эса 94 епархиянинг координаталар жадваллари ва тавсифлари асосида тузилган дунё харитаси ва 90 тага яқин турли жойлар, ўлкаларнинг катта-кичик хариталарига ажратилганди.

Птолемейнинг “Географиядан қўлланма”, яъни қисқача “География”си билан қизиққан тадқиқотчилар асардаги хариталарни муаллифнинг ўзи чизганлигини, аммо биттасини, яъни дунё харитасини Птолемейдан кейин яшаган александриялик Агарфодемон исмли шахс асарда берилган маълумотлар асосида чизганлигини аниқлаганлар.

Маълумки, Птолемей шарсимон Ер юзасини текис сатҳда акс эттириш мураккаб эканлигини ва бу жараёнда ноаниқликлар рўй беришини яхши билган. Бундай ноаниқликларни бартараф этиш учун махсус усуллар, яъни харитаграфик проекциялардан фойдаланиш аниқликни орттириши мумкинлигини сезган олим бир қатор харитаграфик проекцияларни кашф этган. Чунончи, цилиндрик, псевдоцилиндрик, псевдоконик проекциялар унинг номи билан боғлиқ.

Птолемей ўз хариталари учун Гиппарх томонидан айлананинг 360^0 га бўлиниши ҳисобидан тузилган параллеллар ва

меридианлар тўрини асос қилиб олганди. Натижада у ер юзасининг хоҳлаган нуқтасининг географик ўрнини аниқ белгилаш имконига эга бўлган. Птолемей фойдаланган маълумотлар қанчалик аниқ бўлмасин, барибир унинг дунё харитасида маълум хатоликларга йўл қўйилган. Масалан, Каспий денгизининг шакли анча ғайриоддий чиққан, яъни ғарбдан шарққа чўзилган ҳолда тасвирланган. Шунингдек, Африканинг жануби билан Жануб-Шарқий Осиё номаълум қуруқлик билан туташтириб юборилган ва Ҳинд океани ҳамма томондан қуруқлик билан ўралган ички денгизга ўхшаб қолган. Бундан ташқари, Птолемей Эратосфен ва Страбондан фарқли ўлароқ, қуруқликнинг кўламини анча катта олган. Унингча, 63^0 шимолий кенгликдан $16,5^0$ жанубий кенгликкача ва ғарбда Саодат оролларида шарқда Олтен Херсонес (Ҳиндихитой ярим ороли) қирғоқларигача (яъни, 180^0 шарқий узунликкача) қуруқликдан иборат бўлган.

Птолемей ҳам Эратосфен ва Страбон каби Ернинг одамлар яшайдиган қисмини районлаштиргани ва 94 та “епархия” ва 21 зона ажратгани маълум. У географиянинг асосий вазифаси деб Ернинг маълум қисмини, ундаги барча географик объектларни чизиклар ёрдамида тасвирлашни тушунган. Шу сабабли айрим тадқиқотчилар (масалан, Шой ва Крачковский) Птолемейни географдан кўра кўпроқ астроном ва математик деб, унинг “География”сини эса “Харита тузишга кириш” деб аташ тўғрироқ бўларди, деб ҳисоблаганлар.

Олимнинг “География”си унинг “Алмагест”ига нисбатан Европада анча кеч маълум бўлган. “Европаликлар Птолемейнинг “География”си борлигини Хоразмийнинг китобидан билиб олганлар ҳамда унинг эскирган ва кўп саҳифалари йўқолган қўлёзмаларини кутубхонлардан қидириб топиб, лотинчага таржима қилганлар” (Ҳ.Ҳасанов 1981, 17 б.). Асарнинг қўлёзмаларидан бир нусхаси Рим папаси Урбан V кутубхонасидан топилган бўлиб, уни Болонья шаҳрида грек тилидан дарс бериб юрган муаллим, асли византиялик бўлган

Мануел Хризолор 1409 йилда биринчи бўлиб, лотин тилига таржима қила бошлаган. Аммо у бу ишни охирига етказа олмаган ва унинг шогирди Якобус Ангелус томонидан якунланган. Ушбу таржима нусхалари “Космография” номи билан тез орада қўлма-қўл бўлиб кетган. Асарнинг биринчи босма нашри 1475 йилда амалга оширилган бўлса, кейинги 300 йил ичида 50 марта нашр этирилган. Ҳатто, XVI асрнинг машҳур картографи Герард Меркатор ҳам бунга ўз ҳиссасини қўшган. Унинг 1578 йилда Птолемей “География”сининг қисқартирилган матни билан хариталарини нашр эттиргани, 1584 йилда эса бу асарни астойдил таҳрир қилиб, тўла матнини нашрдан чиқаргани маълум.

Птолемейнинг “География” асари схоластика ботқоғида қолиб кетган Европада, ҳали илм-фан черков чангалида бўлган даврда ўзининг маълумотларга бойлиги ва харита тузишнинг илмий асосланганлиги билан олимларнинг эътиборини ўзига жалб қилиб олганди.

Птолемей астроном ва географ олимлар билан бир қаторда мунажжимлар ўртасида ҳам катта обрўга эга бўлган. Унинг осмон жисмларининг жойлашувига асосланиб кишилар тақдирини аниқлаш мавзусида ёзган, тўрт китобдан иборат “Тетрабиблос” номли асари ҳам бўлганлиги, у ҳам дастлаб араб тилига халифа Мансур даврида Абу Яҳё ал-Батрик (ваф.тахм. 800 й.) томонидан “Китоб ал-арбаъ” (“Тўрт китоб”) номи билан таржима қилинганлиги маълум. Кейинчалик, 1138 йилда тривоилик Платон томонидан арабчадан лотинчага ўгирилганлиги, қолаверса, ғарб мунажжимлари ҳам бу асардан асосий қўлланма сифатида фойдаланганликлари манбаларда қайд этилган.

Умуман олганда, Птолемей асарларининг катта қисмини кўп ҳажмли жадваллар ташкил қиларди. Уларнинг аксариятида ер юзасидаги турли нуқталарнинг географик координаталари берилганди. Унинг шу мазмунда тузилган асарларидан яна бири “Машҳур шаҳарлар жадвали” деб номланган бўлиб, Хорун ар-Рашид давридаёқ Бағдод олимларига яхши таниш бўлган. Ушбу

асарнинг арабча таржимаси “Батлимус зижи” номи билан танилганди.

Шундай қилиб, Птолемейнинг асарлари аввал Шарқ оламида, кейин Ғарбий Европада кўп асрлар давомида катта аҳамиятга эга бўлган қўлланмалар сифатида фойдаланиб келинган. Олимнинг айрим илмий қарашлари ва мулоҳазалари масалан, осмон жисмларининг Ер атрофида айланади деб ҳисоблаганлиги, қуруқлик кўламини океанга нисбатан каттароқ кўрсатганлиги ўрта асрлар дин пешволарида кўп ҳам эътироз туғдирмаган эди.

Фанимиз тарихининг ушбу қисмига, яъни қадимги грек географиясига яқун сифатида унинг қуйидаги баъзи хусусиятларини белгилаб ўтиш мумкин. Улардан бири даставвал табиат фалсафасининг таркибий қисми кўринишида намоён бўла бошлаган география, алоҳида фан сифатида шубҳасиз айнан шу даврда, Эратосфен туфайли шакллана бошлаганлиги бўлса, иккинчиси, қадимги грек географиясининг астрономия ва математика фанлари билан боғлиқликда шаклланганлигидир. Бу боғлиқлик асосан икки масалани, яъни фанимизнинг тадқиқот объекти мужассам бўлган Ернинг шакли ҳамда катталиги масалаларини ҳал этиш асосида юзага келган эди. Бу икки, бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган, бири иккинчисини тақазо этиб келган масалаларнинг тўғри ҳал этилиши ҳам илмий, ҳам амалий аҳамиятга эга бўлиб, географиянинг кейинги тарақиётида мислсиз катта ва йўналтирувчи роль ўйнади. Ушбу масалаларнинг ижобий ечимлари нафақат жойларнинг географик координаталарини беҳато аниқлаш, географик хариталарнинг математик асосини яратиш ва илмий асосланган хариталар тузиш, балки бир қатор географик қонуниятларни аниқлаш, турли табиат ҳодисаларини география нуқтаи назаридан тўғри таҳлил қилишда муҳим илмий пойдевор вазифасини ўтайди. Бу масалаларнинг аҳамиятини тўғри талқин қила олган В.И.Вернадский ўзининг “Очерки по истории современного научного мировоззрения” номли асарида “Фан тарихида Ернинг

шакли ва катталигини аниқлаш энг муҳим кашфиёт бўлди” – деб ёзган эди.

Ҳарқалай, Ернинг шарсимон шаклда эканлиги ғоясининг юзага келиши, кейинчалик унинг ўлчамларини аниқланишида, иқлим минтақалари ҳақидаги таълимотнинг юзага келиши ва ривожланишида беқиёс аҳамиятга эга бўлди. Ҳолбуки, ҳозирги кунларда ҳам бир қатор географик муаммоларни тушуниб етишда, айрим географик қонуниятларнинг моҳиятини билишда ҳам шу ҳол қониқарли ҳисобланади.

Қадимги грек географиясининг яна бир хусусияти шундан иборат бўлдики, у ҳам бўлса, ҳозирги кунларда ҳам география фанининг таркибий қисмлари сифатида тан олиб келинаётган умумий ер билими, компонентлар географияси, география тарихи, математик ёки астрономик география, тасвирий география, харитаграфия кабиларга ўша замонлардаёқ асос солинганлигидир. Бунда Гекатей, Аристотел, Эратосфен, Страбон ва Птолемейларнинг хизматлари катта бўлди. Уларнинг мумтоз асарлари аниқ географик маълумотлар тақчил бўлган ўша замонлардаёқ география фанининг муҳим илмий ва амалий аҳамияти мавжуд эканлигини кўрсатиб берди. Уларда география фанининг мазмуни ва вазифаларини аниқлашга ҳаракатлар қилинди. Уларни ҳақиқатдан ҳам “дастлабки географ олимлар” эдилар деб эслаш мумкин.

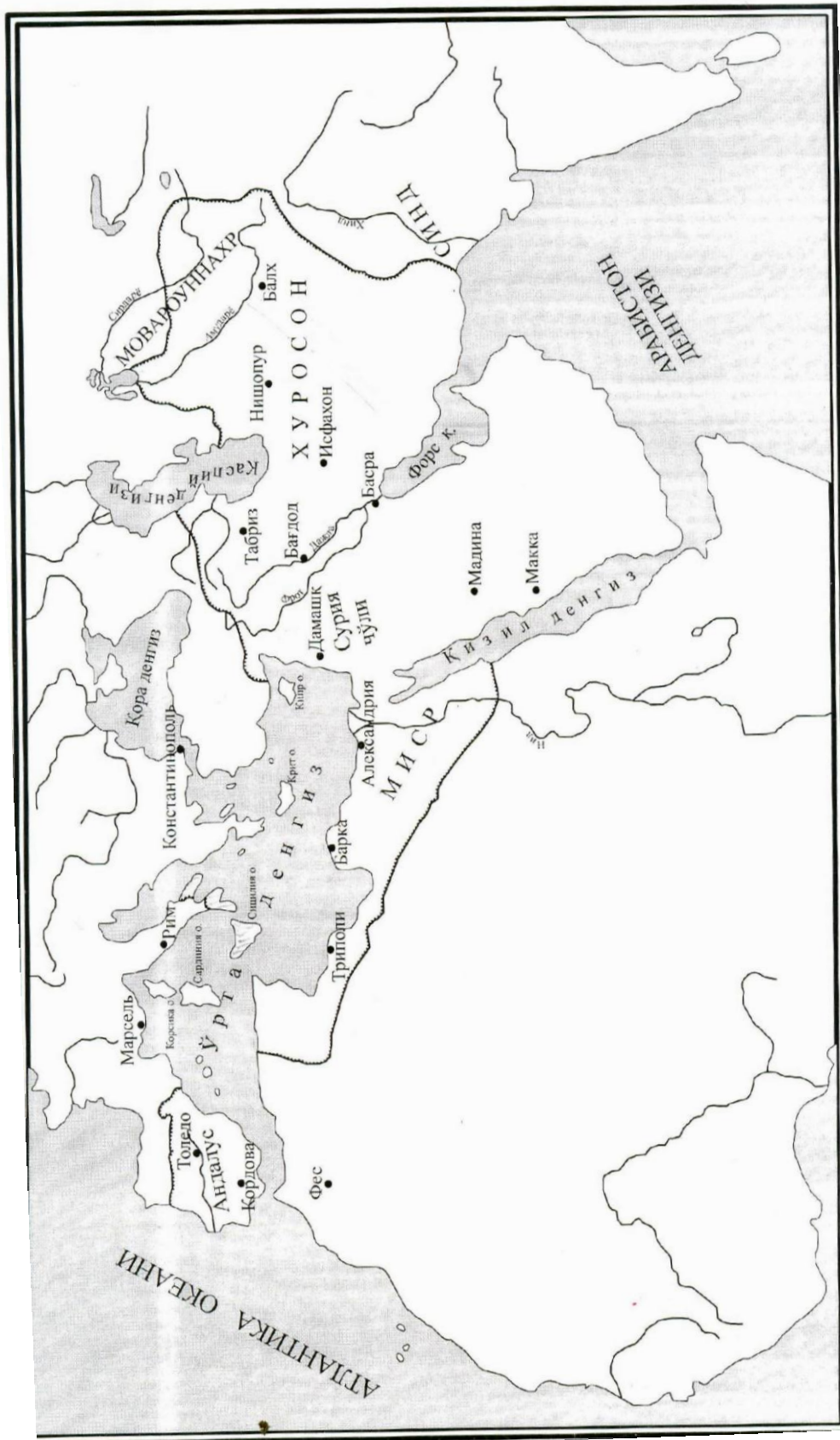
Клавдий Птолемейнинг юқорида номлари тилга олинган асарларидан сўнг жаҳон фани тарихида ўзига хос из қолдирган қадимги грек фани, шу жумладан, грек астрономияси ҳам, географияси ҳам якун топди. Шундан сўнг фан тарихида бир неча асрлар давом этган узилиш даври бўлди. Орадан чамаси олти юз йил вақт ўтгачгина илм-фан ва маърифат янгитдан, аммо энди бошқа юртларда, асосан Шарқ оламида ривожлана бошлади. Бунинг ўзига хос сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий сабаблари бор эди.

II. ЎРТА АСРЛАР ШАРҚ ОЛАМИ ГЕОГРАФИЯСИ

VIII аср ўрталарида Осиё қитъасининг катта қисми, жумладан Сурия, Ироқ, Эрон, Кавказ орти ўлкалари, Хуросон ва Мовароуннахр ерлари, Шимолий Африкада Ливия ва Мисрнинг шимолий қисмлари, Пиреней ярим оролининг кўп қисми, яъни ғарбда Атлантика океани соҳилларидан шарқда Хитой чегараларигача, шимолда Орол денгизи кенгликларидан жанубда Арабистон денгизи қирғоқларигача бўлган улкан ҳудудда “Араб халифалиги” деб ном олган империя юзага келганлиги тарихдан яхши маълум (2-расм).

Араб халифалигининг дастлабки йилларида истило қилинган барча мамлакатларда ерли халқларнинг дини, қадимги ёзувлари йўқ қилинди, китоблари ёқиб юборилди, илмий ва маърифатли кишилари қирғин қилинди. Ушбу воқеаларни Абу Райҳон Беруний Хоразм мисолида қуйидагича таърифлаганди: “Қутайба Хоразм ёзувини мукаммал билган, Хоразмнинг нақл ривоятларини яхши билган ва илмга ўргатган олимларни йўқ қилиб юборди. Энди бу ривоятлар йўқ бўлиб кетди. Энди исломиятдан аввал нима бўлганини ҳам аниқ билиб бўлмайди ... Қутайба ибн Муслим ал-Боҳилий Хоразм ҳаттотларини қатл этиб ва дин пешволарини қириб ташлаб, уларнинг китоблари ҳамда қўлёзмаларини ёқиб юборгандан кейин, хоразмликлар саводсиз бўлиб қолдилар, уларнинг фақат ёдда сақлаб қолган хотираларигина қолди, аммо вақт ўтиши билан бу ҳам унутилиб, фақат ўзлари учун мос бўлган хотираларигина сақланиб қолди” (Б.Ахмедов, 1994. 15 б.).

Босиб олинган мамлакатлар туб аҳолисининг динига, тилига, тарихига ва фанига қилинган бундай аёвсиз ҳужуми билан бир вақтда истилочиларнинг дини, тили ва ёзуви ҳам қириб келди. Давлат ва идора ишлари, турли ҳужжатлар араб тилида олиб бориладиган бўлди. Илмий асарлар ҳам шу тилда ёзила бошланди.

2-расм. VIII аср ўрталарида Шарқ олами

Таниқли араб тарихчиси Ибн Халдун (1332-1406) ўзининг “Муқаддима” номли асарида “кўпчилик мусулмон олимлари ўзларининг келиб чиқишлари бўйича араб бўлмаганлар” деб таъкидлаб қўйган бўлса-да, кейинчалик айрим фан тарихи тадқиқотчилари араб тилида ёзган барча олимларни, аслини суриштирмай туриб, “араб олимлари” деб, фанни эса “араб фани” деб ёзиб юбораверганлар. Ҳақиқатда эса “араб фани”нинг фақат тили арабча бўлганлигини, уни араблар билан бир қаторда турли миллат вакилларида бўлган олимлар яратганлигини профессорлар Ҳ.Ҳ.Ҳасанов (1964, 1981) ва Ш.М.Шомухамедовлар (1981) кўп бор уқтиргандилар.

Арабшунос тарихчилар VIII асрнинг ўрталарига келиб, халифаликда ҳокимият ўзгарганлигини, тўқсон йилга яқин ҳукмронлик қилиб келган муовиялар ўрнини аббосийлар эгаллаганлигини ёзганлар. Аббосийлар сулоласининг асосчиси Абул Аббос ас-Саффоҳ 749 йилда тахтга ўтиргач, орадан беш йил ўтар-ўтмас вафот этади. Унинг ўрнига укаси Абу Жаъфар, шоҳларга хос ал-Мансур исми билан тахтни эгаллайди. Кейинчалик узоқ йиллар давомида машҳур бўлган Бағдод шаҳрининг қурилиши шу халифанинг номи билан боғлиқ бўлганди. Унинг фармони билан 762 йилда Дажла (Тигр) дарёсининг ўнг қирғоғида, қадимги карвон йўли ёқасида, эски “Бағдод бозор” деган жойда янги шаҳар қурилиши бошлаб юборилди. Келаси йилиёқ, бўлажак шаҳарга халифанинг саройи, хазина ва давлат идоралари кўчириб келтирилди.

766 йилда, тез муддатда бунёд этилган ушбу шаҳарга Мансурнинг ўзи “Мадина ас-Салом” (“Тинчлик ва фаровонлик шаҳри”) деб ном берганини, халқ эса уни “Мадина ас-Мансур” деб атай бошлаганларини тарихчилар ёзганлар. Дарҳақиқат, бу шаҳар кўп йиллар давомида тинчлик ва фаровонлик шаҳри бўлиб турди.

Маълумки, бу вақтларда Шарқ оламида ташқи хуружлар барҳам топган, ижтимоий-сиёсий ҳаёт анча изга тушиб қолган эди. Қадимги анъаналар бўйича ариқ ва каналлар тозаланди, экин

майдонлари яна ишга тушириб юборилди. Ижтимоий ҳаётнинг деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик, савдо ишлари, қурилиш ва меъморчилик каби тармоқлари қаторида илм-фан ва маърифат ҳам тиклана бошлади. Хоразм, Бухоро, Самарқанд, Марв, Исфахон, Рай, Нишопур, Дамашқ каби шаҳарларда яна ҳаёт қайнай бошлади. Халифаликнинг янги пойтахти Бағдод ҳам тез суръатлар билан ободонлашиб, Шарқ оламининг нафақат сиёсий-маъмурий, балки илм-фан ва маърифат марказига ҳам айлана бошлади.

Халифа ал-Мансур ўз саройида китоблар учун алоҳида хоналар ажратиб, нодир қўлёзма асарларни, бадий ва илмий китобларни тўплашга қарор қилди. Унинг бундай хайрли ишларини кейинчалик, набираси Хорун ар-Рашид (786-809) давом эттирди ва ривожлантирди. Сарой кутубхонаси асосида олимлар уюшмаси “Байт ал-Ҳикма” (“Донишмандлар уйи”) ташкил этилди. Унга ўз замонасининг таниқли олимлари, моҳир таржимонлар, уста ҳаттотлар ва муқовачилар ишга жалб қилина бошланди.

“Байт ал-Ҳикма” нинг янада ривожланиб, ҳақиқий илмий марказ сифатида фаолият юритиши Хорун ар-Рашиднинг ўғли ал-Маъмуннинг халифалик (813-833) йилларига тўғри келди.

Айнан шу халифанинг ҳомийлигида иккита обсерватория қурилиб, ишга туширилди, турли мамлакатлардан китоблар йиғиб келиш учун махсус экспедициялар ташкил қилинди. Узоқ-яқиндан таниқли олимлар ишга жалб қилинди.

Шарқшунос тарихчи олимлар “Байт ал-Ҳикма” нинг фаол даври IX-XI асрларга тўғри келганлигини (Б.Абдухалимов, 2001) ва бу Шарқ оламининг “Ренессанс” и, яъни “Уйғониш даври” бўлганлигини (Н.Конрад, 1966; А.Мец, 1966; М.Хайруллаев, 1971; И.Брагинский, 1974 ва б.) эътироф этганлар.

“Байт ал-Ҳикма”да тўпланган турли миллат ва халқлар вакилларида иборат олиму-фозиллар, замонасининг етук билимдонлари математика, астрономия, география, фалсафа, тарих, тиббиёт каби фан соҳалари илми билан шуғулланганлар.

Уларнинг таркибида Ўрта Осиё ва Хуросондан келган таниқли олимлар Муҳаммад Хоразмий, Яҳё ибн Абу Мансур, Аҳмад ал-Фарғоний, Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Марвазий, Ал-Аббос ибн Сайд ал-Жавҳарий, Холид ибн ал-Малик ал-Марваррудий кабилар ҳам бўлиб, илмий марказ ишларида етакчилик қилганлар ва фаол ҳисобланганлар.

“Байт ал-Ҳикма” жамоасининг дастлабки машғулотларидан бири қадимги олимларнинг илмий меросини, яъни узоқ-яқиндан олиб келинган қўлёзма асарларни синчиклаб ўрганиб, аҳамиятли деб топилганларини дарҳол араб тилига таржима қилишдан иборат бўлганди. Шу тақлид қадимги юнон олимлари Платон, Аристотел, Сократ, Гиппократ, Гален, Евклид, Птолемей кабиларнинг бир қатор асарлари араб тилига таржима қилинди. Ушбу таржималарга энг таниқли олимлар бош-қош бўлиб турганлар, муҳаррирлик қилганлар, тузатишлар киритганлар, изоҳатлар ва шарҳлар ёзганлар.

Таржимонларнинг ўзлари ҳам фаннинг турли соҳаларида илм қилганлар. Айримлари эса таниқли олимлардан бўлганлар. Жумладан, моҳир таржимон Ҳунайн ибн Исҳоқ (810-873) асли суриялик христианлардан бўлиб, грек ва сурия тилларида битилган асарларни арабчага таржима қилган. Шу билан бирга унинг ўзи ҳам юздан ортиқ (кўпчилиги тиббиётга оид) асар ёзганлиги маълум.

Яна бир таржимон Абул Ҳасан Собит ибн Қурра Харроний (836-901) ҳам кўп китобларни грекчадан арабчага ўгирган. Жумладан, Евклиднинг “Геометрия асослари” (“Усул ан-Хандаса”) ва Клавдий Птоломейнинг “Географиядан қўлланма” асарини таржима қилиш билан бирга қайта ишлаган. Асли ироқлик бўлган бу олим математика, астрономия ва астрологияни “Баний Мусо” (“Мусо ўғиллари”) дан ўрганган. Китобларда унинг астрономияга оид “Осмон гумбазининг тузилиши”, “Қуёш ва Ой тузилиши сабаблари” ва тиббиётга оид “Хазина” номли асарлари бўлганлиги қайд этилган.

Бағдодда яшаб илм билан ном таратган, турли таржималар натижаларини тахрирдан ўтказган ва шарҳлар ёзган олимлар сафида замонасининг ёрқин шахсларидан бири, қомусий олим, ўрта асрлар шарқ фалсафасининг асосчиларидан бири Абу Юсуф Ёқуб ибн Исҳоқ Киндий (800-879) ҳам бўлганди. “Араблар файласуфи” лақаби билан танилган бу олим фаннинг турли соҳаларида илм қилган. Айниқса, фалсафа, математика, астрономия, физика, тиббиёт соҳаларида етук бўлган. Айрим манбаларда ал-Киндийнинг 300 дан ортиқ асар ёзганлиги, жумладан, “Расм ал-Маъмур мин ал-арз” (“Ер маъмурасининг расми”) номли географик асари бўлганлиги, географ олимлар Абу Зайд Балхий ва Аҳмад ас-Сарахсийларга устозлик қилганлиги эсга олинган.

Хуллас, “Байт ул-Ҳикма”нинг фаолият даврида Шарқ оламида юзлаб олимлар етишиб чиқдики, улар қадимги ҳинд ва юнон фанларини яхши ўзлаштириб олганликлари, ўз ватанларида яратилган бой илмий анъаналарга асосланиб, фаннинг турли соҳаларида илм қилганликлари, бу илмларни юқори даражага олиб чиққанликлари ҳозирги замон фан тарихчилари томонидан кенг эътироф этиб келинмоқда. Шарқ оламида география фанининг вужудга келиши ҳам шу маданий-маърифий ривожланишнинг, илм-фан юксалиш даврининг ижодий маҳсули бўлди. Ўрта асрлар география тарихи билимдони профессор Ҳамидулла Ҳасанов (1919-1985) томонидан Шарқда IX-X асрлар география фанининг туғилиш даври деб, алоҳида тарихий босқич сифатида ажратилганлиги ҳам бежиз эмасди. Бу даврларда яратилган асарлар асосан математик география ва тасвирий география йўналишларида юзага келганди.

Шарқ олимларининг асарларида математик география йўналиши

Ушбу илмий йўналиш даставвал астрономияга оид бўлган асарлар, яъни “Зиж”лар таркибида географик маълумотларга кенг

ўрин бериш йўли билан юзага келганди. Бунга мисол тариқасида Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Аҳмад Марвазий, Яҳё ибн Абу Мансур, Абул Аббос Жавҳарий, Муҳаммад Фазорий, Абу Машъар Балхий, Абу Абдуллоҳ Баттоний, Абдуллоҳ ибн Амажур ат Туркий каби қатор олимлар тузган ўнлаб зижларни келтириш мумкин.

Зижлар, аслида обсерваторияларда олиб бориладиган Қуёш, Ой ва турли сайёраларнинг юлдузларга нисбатан ҳаракатларини кузатиш, турли математик амаллар ёрдамида астрономик ўлчамларни аниқлаш натижаларини жадваллар тарзида акс эттирувчи асарлар бўлган.

Зижлардаги географик маълумотлар, одатда асар муқаддимасида, махсус бобларда берилиб, кўп ҳолларда улар турли тақвимлар, йил ҳисоблари, Ернинг шакли ва катталиги, Ернинг маъмур қисми, унинг ўлчамлари ва етти иқлимга бўлиниши, турли мамлакатлар, вилоятлар, шаҳарлар, тоғлар, денгизлар, қўлтиқлар, ороллар, дарёлар каби географик объектларнинг иқлимлар бўйлаб жойлашиши, географик координаталарни аниқлаш каби масалаларга оид бўларди. Шунингдек, уларда катта ҳажмлик географик координаталар жадваллари ҳам бериларди. Масалан, бу каби маълумотларни Муҳаммад Хоразмийнинг машҳур “Зиж” асарининг 25-27 бобларида, Аҳмад Фарғонийнинг 30 боблик “Китоб фи ҳаракат ас-самовийа ва жавомийа илм ан-нужум” номли астрономияга оид асарининг 9-бобида ёки Абу Абдуллоҳ Баттонийнинг “Китоб аз-зиж ас-сабий” асари муқаддимасининг 6-бобида учратиш мумкин.

Зижларнинг бир-биридан фарқи асосан асарнинг номланиши, ҳажми, жадвалларининг қамрови ва аниқлик даражалари, муқаддима қисмининг мазмуни билан ва айниқса, иқлимлар тавсифи ва меридианлар ҳисобининг бошланиши билан боғлиқ бўлган.

IX асрда тузилган яна шундай зижлардан бири, нисбатан мукаммал ишланган “Аз-зиж ал-Маъмуний ал-мумтаҳон” (“Ал-

Маъмуннинг текширилган зижи”) номли асар бўлганди. Муҳаммад Хоразмий раҳбарлигида ва “Байт ал-Ҳикма” нинг бир гуруҳ астрономлари иштирокида ва айниқса, Аҳмад Марвазий, Яҳё ибн Абу Мансур, Абул Аббос Жавҳарийлар фаоллигида яратилган бу асар асосан Бағдод ва Дамашқ расадхоналарида олиб борилган астрономик кузатувларда тўпланган маълумотларга асосланганди. Шунингдек, Суриянинг шимолидаги Синжар саҳросида амалга оширилган Ер меридиани бир даражалик ёйи узунлигини ўлчаш ишларининг натижалари ҳам ҳисобга олинганди.

Ўрта асрларда пайдо бўлган илк географик асар, яъни Муҳаммад Хоразмийнинг “Китобу сурат ал-арз” (“Ернинг сурати”) номли асари ҳам Бағдод “Байт ал-Ҳикма”сида, асли Зиж кўринишида яратилганди. Ушбу асарда ўша даврларда Шарқда дунёнинг кишиларга маълум бўлган қисми, яъни ғарбда “Саодат ороллари” дан шарқда 180^0 узунликкача, шимолда 63^0 шимолий кенгликдан жанубда 15^0 жанубий кенгликкача бўлган, одамлар яшайдиган обод чорак, яъни “Рубъи маскун” бир йўла қамраб олинганди. Математик география йўналишида бажарилган бу асарнинг матни жадваллардан иборат бўлиб, уларда етти иқлим бўйича, аввал шаҳарлар, кейин бирин-кетин тоғлар, денгизлар, ороллар ва дарёларнинг географик координаталари (жами 537 та) берилган.

Масалан, шаҳарларнинг бешинчи иқлим жадвалида шаҳарлар номи ва координатлари қуйидагича белгиланган: Сарахс – тули (меридиани) $83^0 20^1$, арзи (параллели) $38^0 0^1$, шу каби Марв $84^0 20^1$ ва $38^0 35^1$; Марварруд $85^0 0^1$ ва $38^0 50^1$; Бухоро – $87^0 20^1$ ва $37^0 50^1$; Балх – $88^0 35^1$ ва $38^0 40^1$ ва ҳ.

Тоғлар жадвалида эса тизмаларнинг бошланиши ва охири координаталаридан ташқари ранги билан йўналиши ҳам кўрсатилган.

Таниқли шарқшунос олим В.В.Бартольд Муҳаммад Хоразмийнинг мазкур асарини 836-847 йиллар оралиғида яратилганлигини ва асарнинг номи грекча - “География”

сўзининг мазмунини беришини эслатиб ўтганди (асарлар 8 жилд. 1973, 112 б.). Ушбу асарнинг қай тарзда яратилганлиги ҳақида сўз борганда, асарни ўрганган ва таҳлил қилган тадқиқотчиларнинг барчалари уни халифа Маъмун топшириғи билан “Байт ал-Ҳикма” олимлари томонидан тузилган “Жаҳон хариталари” муносабати билан ёзилган деган қатъий фикрда бўлганлар. Бу ҳақда Ҳ.Ҳ.Ҳасанов айрим тавсилотларни баён қилар экан, халифа Маъмун олимларга осмоннинг ва жаҳоннинг батафсил хариталарини тузишни буюрганлиги, “Жаҳон хариталари” аслида дунё атласи бўлиши кераклиги, атлас тузиши билан 70 тача олим шуғулланганлиги, уларга Муҳаммад Хоразмий бошчилик қилганлиги, бу хариталар йиғиндиси “Маъмун дунё харитаси” номи билан ҳам юритилганлиги ва уни тузиш 840 йилларга яқин тугалланганлигини айтганди. Шунингдек, Хоразмийнинг мазкур хариталар муносабати билан ёзилган “Суръат ал-арз” китоби “Хоразмий географияси” номи билан машҳур бўлган таълимотга асос бўлганлигини ҳам эслатиб ўтганди (1981, 12-13 бетлар).

Буюк ватандошимиз Муҳаммад Хоразмий ўзининг ушбу асари туфайли, кейинчалик жаҳоннинг нафақат буюк математиги ва астрономи, балки Шарқ географиясининг асосчисидир, деб ҳам эътироф этилди. Қолаверса, асарда географик координаталарнинг нисбатан аниқ ва етти иқлим бўйича маълум тартиб билан берилиши бир неча асрлар давомида Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам шу каби тадқиқотларда андаза сифат хизмат қилди, ундаги маълумотлардан кенг фойдаланилди. Асарнинг ўзи эса Шарқ географиясидаги математик-астрономик йўналишнинг илк намунаси сифатида эътироф этилди. Хонликлар даврида (XVI-XIX асрлар) Амударё, Сирдарё, Зарафшон каби дарёлардан сунъий суғориш шахобчалари-каналлар чиқаришда дарё нишаби, тупроғи зич ва каттиқ, мустаҳкам жойларини танлашда Муҳаммад ал-Хоразмийнинг математик географияси ҳисоб-китобларидан фойдаланилган. Бир вақтлар италиялик шарқшунос олим, Шарқ астрономияси ва географияси тарихи бўйича йирик

мутахассис К.А.Наллино (1862-1938) билдирган фикрига, кейинчалик рус шарқшунос олимлари-академиклари В.В.Бартольд (1869-1930) ва И.Ю.Крачковский (1883-1951) кўшилган ҳолда: “Европалик биронта халқ ўз илмий тараққиётининг дастлабки одимларида Муҳаммад Хоразмийнинг ушбу асари билан қиёслаш мумкин бўлган бирорта асари билан мақтанишга қодир эмасди” – деб тан бергандилар.

Муҳаммад Хоразмийнинг машҳур “Зиж” асари ҳам, “Китобу сурат ал-арз” номли географик асари ҳам қайта-қайта кўчирилган, баъзан қисман ўзгартиришлар киритилган, баъзан эса янги ном остида маълум қилиб турилган. Масалан, шарқшунос Броккелман Хоразмий “Зиж”ини андаулусиялик астроном Маслама ал-Мажритий томонидан XI аср бошларида қайта ишланганлигини бунда Хоразмий фойдаланган бош меридиан “Арин” ўрнига Кордова меридианини қўллаганлигини ёзганди. Шу маънода, Муҳаммад Хоразмийнинг “Китобу сурат ал-арз” асари ҳам ироқлик Сухроб (Ибн Серабийун) томонидан оққа кўчирилгани, бунда ўзича тахрир қилиб, бироз ўзгартиришлар киритиб, янги ном билан, яъни “Китоб ажойиб ал-ақолим ас-Саба” (“Етти иқлим ажойиботлари китоби”) кўринишида эълон қилгани маълум.

Тарихий манбаларда Сухробнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот учрамайди. У ўз асарини 902-945 йиллар оралиғида ёзган деб тахмин қилинади. Асарнинг кириш қисмида муаллиф Ернинг квадрат юзали харитасини тузиш усулини тавсифлайди. Ер юзасини етти иқлимга бўлиниши ҳақида сўз юритар экан, бунда Хоразмийнинг “Сурат ал-арз” китоби асос бўлганлигини ёзади.

Тадқиқотчи Т.М.Калинина (1988) Сухробнинг ушбу асарини “Китобу сурат ал-арз” билан қиёсий ўрганиб Сухробнинг ҳақиқатдан ҳам аҳоли жойлари, денгизлар, дарёлар ҳақида ва уларнинг координаталари ҳақида сўз юритганда Хоразмий асарида берилган маълумотларни қайтарганлигини, айрим ҳолларда координаталар бироз ўзгартирилганлигини ёзганди.

Масалан, Бағдоднинг географик узунлигини 70^0 деб (Хоразмийда эса бу кўрсаткич 78^0), Фарғонанинг пойтахти Ахсикат $94^0 30^1$ узунлик ва $36^0 30^1$ кенгликда деб (Хоразмийда эса $96^0 30^1$ ва $36^0 40^1$) кўрсатилган ва ҳоказо. Бундан ташқари Сухроб аҳоли жойлари, дарёлар, сув ҳавзалари ва тоғларнинг номларига оид ҳам бир қатор янги маълумотлар қўшган. Китобнинг боблари ҳам бошқача жойлаштирилган.

Сухроб асарининг XIV асрда кўчирилган биргина нусхаси сақланган бўлиб, уни 1930 йилда чех шарқшунос олими Ганс Мжик Хоразмийнинг “Китобу Сурат ал-арз” асари билан бирга қўшиб чоп эттирган. Унинг фикрича, бу икки асар бир-бирини шунчалик тўлдирад эканки, уларнинг бирини қўйиб, иккинчисини чоп эттириш қийин эди.

Ушбу мавзуда гап борар экан, яна бир астрономик-географик асар ҳақида тўхталиб ўтишга тўғри келади. Бу асар “Китоб зиж ас-собий” деб номланиб, таниқли астроном Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Жобир ал-Баттоний қаламига мансуб бўлган. Бу асарнинг яратилишида ҳам Муҳаммад Хоразмийнинг географик асари намуна бўлган.

Ал-Баттоний тахминан 858 йил атрофида Суриянинг Харрон шаҳрида собийлар намоёндаси оиласида дунёга келган. Кейинчалик у ўзини мусулмон ҳисоблаган ва 929 йилда вафот этган. Унинг 877 – 918 йилларда Ракка расадхонасида астрономик кузатишлар билан шуғулланганлиги, астрономияга оид учта асар ёзганлиги ва улардан фақат номи юқорида зикр этилган асаригина бизгача етиб келганлиги маълум. Ушбу асар астрономия ва географияга бирдек тааллуқлидир.

Ал-Баттоний ўз китобида 273 та жойнинг географик координаталар жадвалини келтириб, назарий астрономия масалаларига бағишланган каттагина муқаддима ҳам баён қилган. Ушбу муқаддиманинг олтинчи боби қуруқлик ва денгизларнинг умумий географик тавсифига оид маълумотлардан иборат. Бундан ташқари ал-Баттонийнинг ўзи мазкур асарини ёзишда “Китобу сурат ал-арз”даги маълумотлар ва ватандоши Собит ибн

Курра томонидан таржима қилинган Птолемейнинг “Географиядан қўлланма”сидаги маълумотлар билан тўлдирганлигини таъкидлаган. Аммо жадвалларидаги етти иқлимни ёритиш тартиби Аҳмад Фарғоний асаридагига ўхшаш, яъни шарқдан ғарбга томон берилган.

Ал-Баттонийнинг “Китоб зиж ас-Собий” асарида баён қилинган Ернинг маъмур қисми ҳамда денгиз ва океанларга тааллуқли маълумотлар ўрта асрларда Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам географик тасаввурларга катта таъсир кўрсатган ва ундан кенг фойдаланилган.

Ал-Баттоний асари XII асрда латин тилига таржима қилиниб, асар муаллифи Албатегниус (Albategnius) номи билан танилганди. Ана шундай таржималардан бирини тривоилик Платон 1140 йилда бажарганди. Ушбу таржиманинг XVI ва XVII асрларда чоп этилган нусхалари сақланган.

Маълумки, халифа Маъмун 819 йилда сарой аъёнлари ва уламолари билан Марвдан Бағдодга кўчган кезлари олимлар сафида яна бир машҳур сиймо, етук астроном, математик ва географ олим Аҳмад Фарғоний (тахминан 797-865 йй.) ҳам бўлган. Унинг тўлиқ исми Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир ал Фарғоний бўлиб, Фарғонада туғилиб ўсган улуғ ватандошларимиздан биридир.

Бағдодга кўчиб келган олимларнинг Муҳаммад Хоразмий ва Яхё ибн Абу Мансур бошчилигидаги бир гуруҳи Бағдод расадхонасида, Холид ибн Абдумалик ал-Марваррудий бошчилигидаги ва Аҳмад Фарғоний иштирок этган бошқа бир гуруҳи Касион расадхонасида ишлаганлар. Улар Клавдий Птолемей асарларида келтирилган зиж маълумотларини текшириб, хатоларини тузатганлар, иловалар ва изоҳномалар ёзганлар. Ўзлари ҳам зижлар тузганлар.

Машҳур жамоавий асар “Маъмун зиж”ни тузишда фаол иштирок этганлар. Ер меридианининг узунлигини ўлчаш ишлари билан шуғулланганлар. Жумладан, Аҳмад Фарғонийнинг “Баний Мусо” номи билан танилган уч ака-ука олимлар Муҳаммад,

Аҳмад ва ал-Ҳасанлар билан биргаликда Суриянинг шимолидаги Синжор саҳросида (Тадмур ва Ракка оралиғида) Ер меридианининг бир даражаси узунлигини ўлчаш ишларида иштирок этганлиги китобларда кайд этилган.

Аҳмад Фарғоний асосан астрономия ва геодезияга доир асарлар ёзган бўлиб, ҳозирги кунда улардан саккизтасининг номи маълум. Булар: “Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум”, “Астурлаб яшаш ҳақида китоб”, “Астурлаб билан амал қилиш ҳақида китоб”, “Ал-Фарғоний жадваллари”, “Ойнинг Ер остида ва устида бўлиш вақтларини аниқлаш ҳақида рисола”, “Етти иқлимни ҳисоблаш ҳақида”, “Қуёш соатини яшаш ҳақида китоб”, “Ал-Хоразмий «Зижи»нинг назарий қарашларини асослаш” асарлари бўлиб, уларнинг кўпчилиги ҳали ўрганилмаган” (А.Ахмедов, 1995).

Аҳмад Фарғонийнинг “Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум” (“Китоб ал-ҳаракот ас-самовийа ва жавомиъ илм ан-нужум”) асари Шарқ оламида ҳам Ғарбда ҳам анча машҳур бўлган. Ундан кўп асрлар давомида астрономиядан қўлланма сифатида фойдаланилган.

Ўттиз бобдан иборат бўлган ушбу асар XII-XV асрларда бир неча маротаба лотин тилига ва Европанинг бошқа тилларига таржима килинган. Таржималарда олимнинг номи “Алфраганус” шаклида ёзилганлиги сабабли у шу ном билан Европада машҳур бўлган.

Аҳмад Фарғонийнинг мазкур асарида географияга ҳам катта ўрин берилган. Асарнинг “Ердаги маълум мамлакатлар ва шаҳарларнинг номлари ва ҳар бир иқлимдаги нарсалар ҳақида” деб номланган тўққизинчи боби асосан географияга оиддир. Унда Етти иқлимнинг ҳар бири улардаги мамлакатлар, вилоятлар ва шаҳарлари билан тавсифланган. Бу тавсиф Муҳаммад Хоразмийнинг “Китобу сурат ал-арз” китобида келтирилган иқлимлар тавсифидан фарқли ўлароқ шарқдан ғарбга томон берилган. Иқлимларнинг чегараларида ҳам фарқлар бор. Бош меридиан ҳам бошқа танланган. Тадқиқотчиларимиз бунда ҳинд-

эрон географиясининг таъсири кучлироқ бўлган, деб баҳолайдилар.

Ҳаттоки, XIX асрда ҳам айрим мамлакатлар ва халқларга тааллуқли маълумотларга бўлган қизиқиш ортиши туфайли ал-Фарғоний келтирган маълумотлар алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Асарнинг тўққизинчи бобидан айрим қисмлари таржима қилиниб, “араб фани” тарихига оид бўлган йирик асарларда шарҳланди.

Аҳмад Фарғонийнинг ҳаёти ва илмий мероси билан қизиққан олимларнинг кўпчилиги унинг 861 йилда халифа ал-Мутаваккилнинг буйруғи билан Мисрга борганлиги, Фустат (ҳозирги Қоҳира) шаҳри яқинидаги Равзо оролида сув ўлчаш қурилмаси “Микёс ан-Нил” (Нилометр, Микёс ал-Рудоҳ)ни лойиҳалаш ва уни қуриш ишларига бевосита раҳбарлик қилганлигини ёзадилар (Ф.Ҳ.Ҳикматов ва б., 2000).

Ҳ.Ҳ.Ҳасанов ҳам Аҳмад Фарғонийнинг географик меросини юқори баҳолаб, агар олимнинг геодезия, картография ва Ер юзи географияси соҳасидаги асарлари жамланса, яхлит бир географик оқим келиб чиқади, деб ёзган эди.

Аҳмад Фарғоний ва Муҳаммад Хоразмийлар билан Бағдоднинг “Байт ал-Ҳикмаси”да бирга ишлашган ва Шарқ фанининг, шу жумладан астрономия ва географиянинг ривожига озми-кўпми улуш қўшган бир қатор олимларнинг ҳам исми-шарифларини эслаб ўтишни лозим деб ҳисоблаймиз.

Улардан бири таниқли астроном, Бағдоднинг аш-Шаммосия расадхонасининг асосчиси ва бошлиғи Яҳё ибн Абу Мансур эди. У “Байт ал-Ҳикма”даги кўпгина астрономик кузатишлар ва тадқиқот ишларига раҳбарлик қилган. У “Ал-Маъмуннинг текширилган зижи” номли ва ўз даврида жуда машҳур бўлган жамоавий асарнинг ҳаммуаллифларидан бири бўлганди.

Хуросоннинг Марв шаҳрида туғилиб ўсган Яҳё ибн Абу Мансур ўз замонаси олимлари орасида катта обрў-эътиборли астрономлардан ҳисобланган. Унинг қачон туғилганлиги номаълум, вафот этган йили ҳам аниқ эмас. Баъзи тадқиқотчилар

уни 830 ёки 831 йилда, баъзилари эса 845 йилда вафот этган деб ёзадилар.

“Ал-Маъмуннинг текширилган зижи” номли жамоавий асарнинг ҳаммуаллифларидан яна бири, замонасининг таниқли астроном олими Холид ибн Абдумалик ал-Марваррудий бўлган. У Дамашқ яқинидаги Касийун расадхонасининг бошлиғи бўлиб ишлаган. Кўпгина астрономик кузатишларда, Ер меридианининг бир градуси узунлигини ўлчаш ишларида фаол қатнашган. У ҳам ўз “зиж”ини тузган.

Бағдодда Муҳаммад Хоразмий билан бирга ишлаган таниқли олимлардан яна бири Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Марвазий (тахминан 770-870 йиллар) бўлган. Асли марвлик бўлган бу астроном ва математик олим географияни ҳам яхши билган. Олимлар орасида “Ҳабаш ал-Хосиб” (яъни, Ҳабаш-ҳисобчи) тахаллуси билан танилган бу сиймо асосан астрономия ва тригонометрияга оид асарлар ёзган. Унинг “Зижи ал-Ҳабаший” номли асари бўлганлиги ва ундан ўрта асрлар олимлари кенг фойдаланганликлари маълум.

Аҳмад ибн ал-Марвазийнинг ҳам 832-833 йилларда Аҳмад Фарғоний ва Холид ибн Абдумалик ал-Марваррудий ва Бани Мусолар билан бирга ер меридианининг бир даражаси узунлигини ўлчаш ишларида қатнашганлиги китобларда қайд этилган. У йигирмага яқин асарлар муаллифи бўлган.

IX асрда яшаган таниқли олимлардан яна бири Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Марвон ас-Сарахсий (835-899) (қисқача Аҳмад ас-Сарахсий) эди. У асли Туркманистоннинг Сарахс шаҳрида туғилган бўлса-да, кўпроқ Бағдодда яшаган ва фаннинг турли соҳаларида илм билан шуғулланган. Астрономия, математика, фалсафа, тиббиёт ва мусиқага оид кўп асарлар ёзган. Жумладан, “Фалсафа асослари”, “Атмосфера ҳодисалари ҳақида китоб”, “Тоғларнинг фойдаси ҳақида китоб”, “Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб”, “Астрономияга кириш”, “Арифметика китоби”, “Мусиқа ҳақида китоб”, “Табобатга

кириш” кабилар Аҳмад ас-Сарахсий асарларининг бир қисми холос.

Ўрта аср манбаларида Аҳмад ас-Сарахсийнинг Бағдодга қандай қилиб бориб қолганлиги ҳақида маълумотлар учрамайди, лекин унинг таржимаи холи билан боғлиқ бўлган муҳим маълумот сақланиб қолган. У ҳам бўлса, алломанинг машҳур қомусий олим ва “Арабларнинг файласуфи” деб шуҳрат қозонган Ёқуб ал-Киндийга шогирд бўлганлигидир. Устоз ва шогирд 850 йиллар атрофида Бағдодда танишгани эҳтимолга яқин. Аҳмад ас-Сарахсий ўша вақтда 10-15 ёшлар атрофида бўлиши мумкин. Адабиётларда ас-Сарахсийнинг олим бўлиб шаклланишида ал-Киндийнинг хизматлари катта бўлганлиги айтилган.

IX асрнинг биринчи ярмида Бағдод ва Дамашқдаги олимлар орасида асли фороблик, астрономия ва математика соҳаларида танилган Ал-Аббос ибн Саъид ал-Жавҳарий ҳам бўлган. Бу олим ҳақида ибн ал-Қифтий шундай сатрларни келтиради: “Ал-Аббос ибн Саъид ал-Жавҳарий мунажжим бўлиб, у астрономия ва астрономик ҳисобларда мохир мутахассис ҳисобланган. Шу билан бирга у астрономик жиҳозлардан фойдаланишда ҳам ноёб истеъдод соҳибидир. У халифа ал-Маъмунга ҳамроҳ бўлган ва ал-Маъмун уни Бағдодда аш-Шамосия минтақасидаги тажриба ишларига масъул олимлар билан астрономик кузатишларни олиб боришга ундади. Ал-Жавҳарий баъзи сайёралар, Қуёш ва Ойнинг ўрнини аниқлаган. Натижада ушбу соҳа аҳллари орасида машҳур бўлган ўз зижини ярата олди. Унинг ўзи ва ҳамкасблари-Санад ибн Али, Холид ибн Абдулмалик ал-Марваррудий, Яҳё ибн Мансурлар мусулмон дунёсида биринчи бўлиб астрономик кузатиш ва тажрибалар олиб борган шахслардан бўлган. Ал-Жавҳарий қуйидаги асарларнинг муаллифидир: “Зиж китоб”, “Евклид китобига шарҳ”, “Евклиднинг “Негизлар” асарининг биринчи китобига у (ал-Жавҳарий) қўшган шакллар” (кўчирма Б.Абдухалимов бўйича, 2001). Китобларда ал-Жавҳарийнинг “Қуёшнинг ер марказидан узоқлигини аниқлаш” номли асари борлиги ҳамда “Ал-Маъмуннинг текширилган зиж”ни ёзишда

фаол ҳаммуаллифлардан бири бўлганлиги ҳақида ҳам маълумотлар учрайди.

IX асрнинг таниқли олимларидан яна бири Абу Маъшар ал-Балхий_(вафоти 886 й.) бўлган. У Хуросоннинг Балх шаҳрида туғилиб ўсган. Дастлабки билимларни ўша ерда олган. Шариат илми ва қонуншуносликни ўзлаштириб яхши фақих бўлиб етишган.

Шарқ олами улуғ намоёндалари тўғрисида асар ёзган Ёқут Ҳамавий ўзининг етти жилдлик “Муъжам ал-удабо” (“Адиблар луғати”) номли асарида Абу Маъшар Балхий ҳақида илм қилувчилар учун ибратли бўлган бир ривоятни келтиради. Унга кўра Абу Маъшар Балхий 47 ёшлик пайтида муборак ҳаж сафарига бориш иштиёқи туғилиб, йўлга отланган. Сафарининг бошларидаёқ ўша вақтлардаги ал-Куфса вилоятига қарашли Керкер манзилида (Бағдод яқинида), одамлардан шу ерлик Али ибн Яҳё ибн Мунажжим исмли бадавлат бир кишининг хонадонида катта ва бой кутубхона борлигини, эгаси ўз кутубхонасини “Донолик хазинаси” деб атаганлигини ва унда турли мамлакатлардан келган кишилар турли фанлар бўйича илм билан шуғулланаётганликларини эшитиб қолади. Шунингдек, улар кутубхона китобларидан эркин фойдаланишлари мумкинлигидан, хонадон соҳиби эса уларга ғамхўрлик кўрсатиб, барча харажатларни ўз зиммасига олган маърифатпарвар эканлигидан ҳам хабар топади. Кутубхонани келиб кўрган Абу Маъшарни бу ердаги китобларнинг кўплиги ва ҳолати лол қолдиради. Китоблар билан яқиндан таниша бошлагач, юлдузлар илмига астойдил қизиқиб қолади. Бу қизиқиш шунчалик кучли эдики, у ҳатто ҳаж сафарини ҳам, диний илмлар билан билан шуғулланишни ҳам бутунлай унутади ва астрономия билан шуғуллана бошлайди. Абу Маъшар Балхий кейинчалик Бағдодда яшаб астрономия, астрология, география, фалсафа билан шуғулланган. Тадқиқотчилар унинг 30 га яқин илмий асарлар муаллифи эканлигини ва унинг “Катта муқаддима”, “Давлатлар ва динлар китоби”, “Буюк жанглار китоби”, “Зиж китоби”, “Катта

зиж”, “Астрологиядан китоб”, “Мамлакатларнинг табиий шароити ҳақида китоб”, “Ёмғирлар ва шамоллар ҳақида китоб” каби асарлари шулар жумласидан эканлигини кайд этадилар. Бундан ташқари Абу Маъшар Балхийнинг бир мунча муддат халифа Муътамид (870-892) даврида унинг биродари Муваффақнинг мунажжими бўлганлиги ва узоқ умр кўриб, 100 ёшлар атрофида вафот этганлиги эслатиб ўтилади.

Абу Маъшар Балхийнинг юлдузлар илмига оид асарлари ўз даврида ҳам, ундан кейин ҳам машхур бўлган. Унинг асарларига Мирзо Улуғбек ҳам бир неча бор мурожаат қилганлиги маълум. Ғарбий Европаликлар эса уни Албумасар исми билан тилга олганлар.

IX асрда яшаб, Бағдодда илм билан шуғулланган олиму-фозилларнинг кўпчилиги астрономияга қизиққанлар, зиж тузиш илми билан астойдил шуғулланганлар. Ана шундай олимлардан яна бири Фарғонада туғилиб ўсган ватандошимиз Абу ал-Қосим Абдуллоҳ ибн Амажур ат-Туркий (IX-X аср) бўлган. Бу олим тўғрисида X асрда Бағдодда яшаган тарихчи олим Абул Фараж Муҳаммад ибн Исҳоқ ан-Надим ўзининг илмлар, олимлар ва китоблар ҳақидаги “Ал-Фахрист” номли асарида шундай деб ёзади: “У замонасининг фозил ва ўз мавқеига эга бўлган уламоларидан бўлган. Олим қуйидаги фойдали асарларнинг муаллифидир: “(Хатолардан) холис зиж китоби”, “Боғлаб турувчи зиж китоби”, “Ғаройиб зиж”, “Ўтмишлар зижи”, “Синдихинд зижи”, “Қулнинг зижи”, “Мусофирга фойдали китоб”, “Форс эраси бўйича Миррих (Марс) сайёраси учун зиж” (кўчирма Б.Абдухалимов бўйича, 2001). Бу асарларнинг аксарияти бизгача етиб келмаган.

Тарихчиларнинг хабар беришича, Абдуллоҳ ибн Амажур ат-Туркийнинг Абу ал-Ҳасан Али ибн Абу ал-Қосим исмли ўғли ва яна бир қариндоши Али ибн Амажурлар ҳам астрономияга қизиққанлар, астрономик кузатиш ишларида фаол қатнашганлар. Уларнинг иккита қўлёзма асари: “Сайёраларнинг тутилиши ва

боғланиши ҳақида олдиндан айтиб беришлар мажмуаси” ҳамда “Тайласон зижи” сақланиб қолган.

Юқорида исм шарифлари ёдга олинган олиму-фозилларнинг кўпчилиги Мовароуннаҳр ва Хуросон фарзандлари бўлганлиги ва уларнинг IX асрда Бағдоддаги “Байт ал-Ҳикма” фаолияти билан боғлиқ ҳолда Ўрта асрларда Шарқ оламида математика, астрономия ва география фанларининг шаклланиши ва ривожланишида ҳиссалари мислсиз бўлганлигини қадимги манбалардан яхши хабардор бўлган тадқиқотчи олимларимиз фахр билан эътироф этиб келмоқдалар. Уларнинг ўчмас номлари маънавиятимиз юлдузлари сифатида бот-бот тилга олиниб турибди.

Умуман олганда, ўрта асрларда Шарқ олимлари зиж тузиш илми билан бир неча асрлар давомида катта қизиқиш ва масъулият билан шуғулланганлар. Улар ушбу илмий соҳанинг маҳсули кишилик жамиятини доимо зарур ва муҳим маълумотлар билан таъминлаши мумкинлигини тўла ҳис этганлар. Чунончи, халифаликнинг бошқа йирик шаҳарларида ҳам бу соҳага қизиқишган, у ерларда ҳам шундай асарлар яратиш иштиёқи бўлган. Жумладан, XI аср бошларида Мисрда фотимий халифа ал-Ҳаким Коҳира яқинидаги обсерватория асосида “Дор ал-Ҳикма” илмий марказини ташкил қилган. Фан тарихи тадқиқотчиси Сартоннинг (1953) аниқлашига кўра ушбу илмий марказ 1005-1175 йилларда фаолиятда бўлган. Марказ ташкилотчиси ва раҳбари астроном Ибн Юнус (тўлиқ исми Абул Ҳасан Али ибн Юнус ас-Садафий) 990-1009 йиллар давомида “Аз-Зиж ал Ҳакимий ал-Кабир” (“Ҳакимий катта зижи”) номли асарини яратган. 277 та жойнинг географик координаталари жадвали берилган ушбу асарнинг қисқача сўзбошисида муаллиф, қадимги юнон олимлари Гиппарх, Птолемейлар ҳамда Бағдод “Байт ал-Ҳикма”си олимлари яратган зижлардаги маълумотларни янгилаш мақсадида халифа ал-Ҳаким янги астрономик кузатувларни амалга ошириш учун кўрсатма берганлигини

эслатиб ўтган. Бу зиж муаллифи Ибн Юнус 1009 йилда вафот этган.

XI асрнинг иккинчи ярмида араблар Испаниясининг Толедо шаҳрида яна бир зиж яратилгандики, у кейинчалик XII-XIV асрларда Европада “Толедо жадваллари” номи билан машҳур бўлган. Бу асар Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Яҳё ибн аз-Зарқалий (тахм. 1029-1087 йй.) бошчилигида яратилган. Ушбу олимнинг Кордова шаҳрида туғилганлиги ва асосан Толедо шаҳрида яшаганлиги маълум. Ушбу шахс “Толедо жадваллари”ни тузишда фаол иштирок этиб, асарни таҳрирдан чиқарган ва каттагина шарҳ ҳам ёзиб берган. Мазкур асарни яратилишида Птолемей асарининг арабча таржималари ҳамда Муҳаммад Хоразмийнинг асарларидан фойдаланганлиги ҳам айтиб ўтилган. Ушбу зиж асар XII асрда кремоналик Герардо томонидан арабчадан латин тилига ўгирилгач, Европада жуда машҳур бўлиб кетган. Аз-Зарқалийнинг исми Арзахел кўринишида кенг танилган.

Ўрта асрларда яратилган зиж асарларнинг ўзига хос бир хусусияти бор эдики, у ҳам бўлса жойлардаги ҳукмдорларнинг бу каби асарлар яратилишига ҳомийлик қилганликларидир, яъни улар томонидан таниқли олимларни жалб қилган ҳолда, обсерваториялар қурилиши ва уларни зарур асбоб-ускуналар билан жиҳозланиши, кутубхоналар ташкил этилиши каби муҳим илмий-иждодий шароитни яратиб берилишидир. Бу ҳолат ўз навбатида ҳукмдорларнинг номларини фан тарихи саҳифаларига кириб қолишига ҳам сабаб бўларди. Бунини биз, юқорида халифа Маъмун, халифа ал-Ҳакимлар мисолида шохиди бўлгандик. Шунингдек, буюк олим Абу Райҳон Берунийнинг 603 та жойнинг географик координаталари жадваллари берилган “Қонуни Масъудий” номли асари Масъуд Ғазнавийга бағишланганлиги яхши маълум.

Бу каби зижлар сирасига яна машҳур шоир ва замонасининг тенгсиз математик, астроном ва файласуф олими Умар Хайёмнинг (унинг тўлиқ исми Ғиёсиддин Абулфатҳ Умар ибн Иброҳим бўлиб, Хайём унинг тахаллусидир, 1040-1122 йилларда

яшаган) Исфаҳонда салжуқий султон Жалолиддин Маликшоҳга бағишлаб тузган “Зижи Маликшоҳий” асарини, XII асрнинг биринчи чорагида Марвда олим Абдулфатҳ ал-Ҳазиний тузган ва салжуқий султон Санжарга бағишланган “аз-Зиж ас-Санжарий ал-Мўътабар” асарини, машҳур қомусий олим Насриддин Тусий (1201-1274) бошчилигида Мароға обсерваторияси олимлари томонидан 1271 йилда мўғул ҳукмдори Халокухонга бағишлаб тузилган “Зижи Элҳоний” номли асарни, Ғиёсиддин Жамшид Кошийнинг (ваф. 1430) Ҳиротда Мирзо Шохрухга бағишлаб тузган “Зижи Ҳоконий” ва ниҳоят, 1437 йилда Самарқандда Мирзо Улуғбек томонидан Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид ва Али Қушчилар ёрдамида тузилган “Зижи Кўрагоний” номли асарларини киритиш мумкин.

Охирги зиж ҳақида бир вақтлар Заҳириддин Муҳаммад Бобур қисқа ва лўнда қилиб, шундай таъриф берганди: “Улуғбек Мирзо “Зижи Кўрагоний”ни битибдурким, оламда ҳоло бу зиж мустаъмалдир. Ўзга зиж била кам амал қилурлар”. Дарҳақиқат, ушбу зиж аввалги зижларга нисбатан янги маълумотлар билан бойитилган, пухта ва мукаммал ишланган бўлиб, ундан XVII – XVIII асрларга қадар фойдаланиб келинган. Жумладан, Фаридиддин Масъуд ал-Дехлавийнинг “Зижи Шох Жаҳоний” ва Жай Сингнинг “Зижи Муҳаммад шоҳий” асарларида ҳам “Зижи Кўрагоний”даги маълумотлар асос бўлган.

Умуман олганда, зижларда акс эттириладиган осмон жисмларининг, айниқса, Қуёш ва Ойнинг ҳаракатларига оид маълумотлар бевосита амалий аҳамият касб этган бўлиб, ислом дини фарз қилиб қўйган амалларни бажаришда зиж маълумотларига эҳтиёж туғиларди. Чунончи, турли жойларда қиблани тўғри аниқлаб олиш, намоз вақтларини белгилаш, рўза вақтини тўғри аниқлаш имконини берарди. Қолаверса, шоҳлар, султонлар саройида доимо фаолиятда бўлган мунажжимлар учун ҳам мукаммал ишланган зиж маълумотлари ўзига хос қўлланма вазифасини бажарган. Шу сабабли ҳам ҳукмрон доираларда зиж

асарлари яратилишига хайрихоҳлик бўлган. Дин пешволарида ҳам бу каби маълумотларга нисбатан эътироз бўлмаган.

Зиж асарларида акс эттирилган географик маълумотларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг кўп жиҳатлари нуқтаи-назаридан ҳам аҳамияти катта бўлган. Ер юзасининг тузилиши, узоқ-яқин мамлакатлар, улардаги шаҳарлар, карвон йўллари, тўхташ манзиллари ва улар орасидаги масофалар, сув ва озуқа манбалари, табиат бойликлари ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлиш иштиёқи географик маълумотларнинг аҳамиятини оширар эди.

Айтиш лозимки, Шарқ олимларида VI – VII асрлардаёқ Ернинг шарсимон шаклда эканлигини эътироф этиш билан бир вақтда Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши ҳақида ҳам тасаввурлари бўлган кўринади. Шу маънода бухоролик таниқли адиб Садриддин Салим Бухорий ўзининг “Икки юз етмиш етти пир” китобида асли яманлик яҳудийлардан бўлган, кейинчалик мусулмонликни қабул қилган олим Каъбул Аҳбор (548-652) ҳақида Ибн Саъддан ривоят келтириб ёзишига кўра, Каъбул Аҳбор улкан олим бўлиб, ўзгартирилмаган, асл Тавротдан қиссалар айтиб берар экан. Каъбул Аҳбор “Ярғучоқ ўз ўқи атрофида айлангани каби Ер ҳам ўз ўқи атрофида айланади” деган экан.

Фанимиз тарихида ўзлари зиж тузмаган бўлсаларда, зиж маълумотларидан фойдаланиб астрономик-географик асар яратган олимлар ҳам бўлган. Шундай асарлар сирасига асли марвлик бўлган, Хивада Хоразмшоҳ саройида мунажжимлик хизматида бўлган ал-Харақийнинг (вафоти 1138 й.) “Мунтахо ал-идрок фи тақосим ал-афлок” (“Фалакларнинг тақсими ҳақида идрокнинг ниҳояси”) номли асарини киритиш мумкин. Бу асар уч қисмлик бўлиб, биринчи қисмида коинотнинг тузилиши ва осмон жисмларининг ҳаракати ҳақида маълумотлар баён қилинган. Иккинчи қисмида Ернинг шакли, унинг обод ва нообод қисмларга бўлиниши, жойларнинг географик координаталари

тўғрисида, денгизлар ҳақида таърифлар келтирилган. Учинчи қисмида эса календарлар баён этилган.

И.Ю.Крачковский (1957) фикрига кўра, Харакийнинг ушбу асарида математик географияни тасвирий география билан боғлашга ҳаракат қилинган.

Ҳ.Ҳ.Ҳасанов (1981) Юсуф Камол келтирган таъриф бўйича Харакий асарининг қуйидаги тавсифини беради: “Харакий асарни ёзишда кўпроқ Жайхоний асарида фойдаланганлигини айтган. У Птолемейга эргашиб маъмурани экваторга паралел равишда 39 та зоначага бўлган. I иқлим 5 та зоначани, II-VI иқлимларнинг ҳар бири иккитадан зоначани, VII иқлим бир йўла 18 та зоначани ўз ичига олган. Олим VII иқлимдан шимолдаги, яъни 66^0 кенгликдан шимолдаги 7 зоначани “одамлар яшайдиган” зоналар ҳисоблаган. Экватордан бошлаб чизилган бу зоначалар куннинг узун-қисқалигига қараб, бир-биридан аввало чорак соатдан, кейин ярим соатдан, шимолроқдагилари бир соатдан тафовут қилган. Харакий энг шимолдаги зоначаларни бир ой ёруғ тун бўладиган ерлар, икки ой ёруғ бўладиган ерлар, уч ой, тўрт ой, беш ой ва ниҳоят, олти ой кечаю-кундузи ёруғ бўлиб турадиган ерлар деб, Шимой кутбгача белгилаб чиққан”. В.В.Бартольд Харакийнинг айрим ҳолларда Птолемейга эргашганлигини айтган.

Бу каби асарлардан яна бири хоразмлик астроном, математик ва географ олим Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар Чағминий ал-Хоразмийнинг (ваф. 1221) “Ал-мулаҳҳас фи ҳайъат ал-басита” (“Астрономиядан танланган қисқача баёнлар”) номли асаридир. Ушбу асар икки қисмдан иборат бўлиб, иккинчи қисмида Ернинг одамлар яшайдиган обод жойлари ва иқлимларга бўлиниши, ер юзидаги жойларнинг табиий хусусиятлари ҳамда ер юзида тун ва куннинг турлича бўлиш сабаблари баён этилган. Муаллиф юнон ва Шарқ олимларининг, жумладан, Беруний асарларидан кенг фойдаланган, унинг илмий анъаналарини давом эттирган.

1440-1450 йиллар оралиғида Ҳусайн ибн Ҳусайн Хоразмий – Кубравий ёзган “Нузҳат ал-маллок фи ҳайъат ал-афлок” (“Фалак

тузилиши ҳақида севинч эгаси”) номли асар ҳам шундай асарлар жумласидандир. Унинг иккинчи қисмида етти иқлим, уларнинг чегаралари, Ойнинг ҳаракати баён этилган. Аммо асарнинг бу қисми сақланмаган.

Аввалги саҳифаларимиздан бирида “Зижи Кўрагоний” асарини эслаганимизда Али Қушчи исми тилга олинганди. Бу сиймо темурийлар даврининг атоқли астрономи ва математиги ҳисобланган. Уни “XV аср Батлимуси” деб атаганлар. Ҳ.Ҳ.Ҳасановнинг таърифлашига кўра, Али Қушчи таҳаллуслик бу олимнинг исми Аловуддин Али ибн Муҳаммад Самарқандий бўлиб, 1402 йилда туғилган, унинг отаси темурийлар авлодидан бўлган, ёшлиги ва етуклик йиллари Самарқандда ўтган. Улуғбек саройида қарчиғайлар боққани учун “Қушчи” дейишган. У Самарқанд обсерваториясининг илмий меросини сақлаб қолган ва жаҳонга машҳур қилган ватандошимиздир.

Али Қушчи ўзининг математика, астрономия, тарих, фалсафа каби фанларга оид кўпдан кўп асарлари билан Шарқ оламида жуда машҳур бўлган. Унинг “Рисола дар илми Ҳайъат” номли астрономияга оид асарида географияга ҳам катта ўрин берилган. Унда Ер шари, етти иқлим, географик координаталар ва турли мамлакатлар тўғрисида маълумотлар бор. Жумладан, дунёнинг доиравий харита-схемаси ҳам берилган бўлиб, иқлимлар чегаралари ҳам акс эттирилган.

IX асрнинг ўрталаридан бошлаб, математик-географияга оид асарлар билан кетма-кет, аммо биров сустлик билан бўлса-да яна бир туркум географик асарлар пайдо бўла бошладик, уларнинг тузилиши, мазмуни ва ёзилиш услуби ўзига хос бир йўналишдан, яъни тасвирий географиядан дарак берарди.

Шарқ олимларининг асарларида тасвирий география

Тасвирий географияга оид маълумотлар даставвал шаҳарлар ёки ўлкалар тавсифига бағишланган асарлар таркибида берила бошланганди. Бундай асарлар сирасига араб адиблари ва

тарихчилари Хишом ибн ал-Қалбийнинг (ваф. 820) “Китоб ал-булдон” (“Ўлкалар китоби”), Абу Усмон ал-Жохизнинг (ваф. 869) “Китоб ал-амсар ва ажойиб ал-булдон” (“Катта шаҳарлар ва ўлкалар ажойиботлари”), Абул Аббос Аҳмад ал-Якубийнинг (ваф. 897) “Китоб ал-булдон”, Балазўрийнинг (ваф. 892) “Китоб футух ал-булдон” (“Ўлкаларнинг фатх этилиши китоби”) кабиларни киритиш мумкин. Бундай асарлардаги географик маълумотлар, кейинчалик биров кенгайтирилиб, жиддийлаштирилиб ва маълум бир тартиб билан берилган бўшланди. Асарларнинг номи эса “Китоб ал-масолик ва-л-мамолик” (“Масофалар ва мамлакатлар китоби”) кўринишида анъана тусини олди ва тасвирий географияда янги туркумни ҳосил қилди. Бундай асарларнинг юзага келиши асосан ёзувчи адиблар, бадиий адабиёт аҳллари, тарихчи ва географ олимларнинг илмий фаолияти билан боғлиқ бўлганди.

Тасвирий географиянинг масофалар ва мамлакатлар тармоғи

Ўрта асрларга оид айрим манбаларда, фихрист ва луғатларда айтилишига кўра, “Китоб ал-масолик ва-л-мамолик” номли асарларнинг учтаси, яъни ўрта осийлик Абу Жаъфар ибн Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Марвазий (бу шахс машҳур астроном Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Марвазийнинг ўғли бўлган) ва Абул Аббос Аҳмад ас-Сарахсий (835-899) ҳамда эронлик адиб Абулқосим Убайдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ибн Хурдодбеҳ (820-912)ларнинг асарлари энг дастлабкилардан ҳисобланган. Булардан фақат ибн Хурдодбеҳнинг “Китоб ал-масолик ва-л-мамолик” (“Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб”) асаригина бизгача етиб келган ва фан тарихи мутахассислари (масалан, Де Гук, Бартольд, Крачковский) томонидан озми-кўпми таҳлил қилинган. Ушбу таҳлиллarda асар муаллифининг шахси ҳақида қисқа бўлса-да маълумот бор. Улардан ибн Хурдодбеҳнинг 820 йилда Табаристон ҳокими оиласида таввалуд топганлиги, отасининг мавқеи туфайли яхши маълумот олиб, ўқимишли ва билимдон

бўлиб етишганлиги, халифа Муътамид даври (870-892 йй.) да саройда обрўли надимлардан бўлганлиги ва бирмунча вақт Эроннинг Жибол вилоятида алоқа маҳкамаси бошлиғи лавозимида ишлаганлиги ҳақида билиб олиш мумкин.

Турли манбаларда ибн Хурдодбеҳнинг форсларнинг шажаралари ҳақида, турли ичимликлар ҳақида, таомлар ҳақида, хурсандчилик ва маишат ҳақида рисоалари, каттагина “Тарих” китоби бўлганлиги, қолаверса Птолемейнинг “География”сини арабчага таржима қилганлиги ҳақида ҳам маълумотлар учрайди.

Адибнинг “Китоб ал-масолик ва-л-мамолик” номли географик асари 846 йилда ёзилган деб тахмин қилинган. Унда аввал Ернинг шакли, унинг маъмур қисми ҳақидаги умумий тасаввурлар берилгач, кўпроқ Месопотамиянинг таърифига, унинг маъмурий бўлиниши, халққа солинадиган солиқлар масалаларига кўпроқ эътибор берилган. Сўнг форс, рум, турк, хитой подшоҳлари бирма бир тилга олиб ўтилган.

Асарнинг катта қисми йўллар таърифига оид бўлиб, аввало, Бағдоддан шимолга, Озарбайжон ва Кавказ орқали Ўрта Осиёга туташган йўллар, кейин жанубга, Ҳиндистонга олиб боровчи йўллар ҳақида, у ерлардаги маъмурий бирликлар, халқлар ва уларнинг туриш-турмуши ҳақида турли-туман маълумотлар берилган. Ҳиндистон ва Хитой томонларга олиб боровчи денгиз йўллари ҳам анча жонли тасвирланган. Айниқса, Бағдоддан Макка ва Мадинага олиб боровчи йўллар батафсил, турли тўхташ манзилларини кўрсатган ҳолда, таърифлаб ўтилган. Умуман олганда, ибн Хурдодбеҳнинг ушбу асарида келтирилган кўп маълумотлар давлат архивларидаги ҳисоботларга асосланган бўлганлиги учун кўп жиҳатдан ишончли бўлган ва IX асрдаги халифаликда мавжуд бўлган иқтисодий, маъмурий ҳолатни тўғри ёрита олган. Шу сабабдан ҳам бу асар кейинги бир неча асрлар мобайнида тарих ва география бўйича ишончли манба сифатида жуда кенг фойдаланилган.

Масалан, ал-Якубий (IX аср), Ибн ал-Факих (IX аср), Жайҳоний (X аср), Ибн Ҳавқал (X аср), ал-Маъсудий (X аср), Ибн

Руста (X аср), ал-Муқаддасий (X аср), Абу Абдуллоҳ ал-Идрисий (XII аср) кабилар ундан фойдаланганлар, ундан кўчирмалар келтирганлар. Ҳатто Мирхонд ва Хондамир (XV аср) лар замонасида ҳам бу асар олимларга таниш бўлган.

Тарихдан маълумки, X аср бошларида араб халифалигининг катта қисми, жумладан Миср, Сурия, Месопотамия, Ғарбий Эрон, Табаристон, Журжон каби ўлка ва вилоятлар маҳаллий ҳукмдорлар қўлига ўтиб кетди. Мовароуннаҳр ва Ҳуросонда ҳам мустақил Сомонийлар давлати ташкил топди. Пойтахт Бухорода ва Хоразм, Самарқанд, Балх, Нишопур, Марв, Исфаҳон, Дамашк каби шаҳарларда илм-фан ривожини давом этди. Астрономия, тарих, фалсафа ва географияга оид асарлар, шу жумладан “Китоб ал-масолик ва-л-мамолик” туркумидаги асарлар ҳам вақти-вақти билан пайдо бўлиб турди.

Шундай асарлардан бирининг муаллифи сомоний ҳукмдор Наср ибн Аҳмаднинг вазири Абу Абдуллоҳ Жайҳоний (870-942) бўлган. Унинг етти жилдлиқ катта ҳажмли “Китоб ал-масолик ва-л-мамолик” номли географик асари бўлганлиги араб географлари ал-Маъсудий, ал-Муқаддасий, хоразмлик машҳур Абу Райҳон Беруний асарларида қайд этилган, унга мурожаатлар қилинган. Шу асарларда келтирилган маълумотларга асосланиб, И.Ю.Крачковский (1957), Ҳ.Ҳ.Ҳасанов (1981) Жайҳоний шахси ва китобининг тузилиши ҳақида умумий тасаввур яратишга ҳаракат қилганлар. Ана шу тасаввурларга кўра, Жайҳоний фалсафа, астрономия ва астрология фанларидан яхши хабардор олим бўлган. Узоқ-яқин юртлардан келган элчилар, сайёҳлар ёки савдогарлар билан суҳбатлашиб, турли вилоятлар, ўлкалар ва уларга олиб борадиган йўللар, давлатларнинг мавқеи, юлдузларнинг баландлиги, соянинг маълум вақтларда узун-қисқалиги, осмон сфералари ва уларни ўрганувчи фанлар каби маълумотларни билиб юрган. Шунингдек, Жайҳоний ўзининг асарида дунёни етти иқлимга бўлганлиги ва ҳар бир иқлимга биттадан маълум бир сайёрани белгилаганлиги ҳам маълум. Унинг китобида юлдузлар ва аҳолидан тўпланадиган даромадлар,

турли манзиллар, ҳарбий округлар, катта-кичик шаҳарлар ташлаб кетилган довлар ва йўллар ҳақидаги маълумотлар берилган. Шимолга ва жанубга, шарққа ва ғарбга олиб боровчи йўллар ва уларга яқин текисликлар ва тоғлар, водийлар ва тепалар, дарахтзорлар, дарёлар ҳам таърифлаб ўтилган.

Жайҳонийнинг “Китоб ал-масолик ва-л-мамолик” асари ҳам Ҳурдодбеҳнинг асари каби жуда машҳур бўлган. Ундан Муқаддасий ва Маъсудийдан бўлак Абу Райҳон Беруний, “Ҳудуд ал-олам” асарининг муаллифи, Ибн Руста, ал-Бакрий, Гардезий, Авфий, Ҳаракий, Идрисий ва бошқалар кенг фойдаланганлар.

Жайҳоний асарида географик тавсифларнинг етти иқлим бўйича берилганлиги, унинг бир қирраси математик география йўналишига туташсада, асосий хусусиятларига кўра Ибн Ҳурдодбеҳ, ал-Жоҳиз, Ибн ал-Факих, Якубий асарлари каби тасвирий географияга оиддир.

Агар В.В.Бартольднинг Жайҳонийнинг ушбу асари ҳақида билдирган: “бу китоб дому-дараксиз йўқолиб кетганга ўхшайди” – жумласини эътиборга олсак, 1990 йил эълон қилинган бир мақола география тарихи билан қизиқувчилар учун ниҳоятда аҳамиятли ҳисобланади. “Позднефеодальный город Средней Азии” номли тўпламда чоп этилган ушбу мақола тарихчи олим А.Мухторов қаламига мансуб бўлиб, “Джайхани о городах Мавераннахра” сарлавҳали эди. Унда муаллиф Кобулда Жайҳонийнинг “Ашкол ул-олам” номли асарининг қўлёзмаси топилганлиги, кейинчалик қўлёзманинг микрофильми В.Ф.Минорскийга жўнатилганлиги ва у 1948 йилда бу ноёб қўлёзма ва унинг муаллифи ҳақидаги маълумотларни чоп эттирганлиги ҳамда В.Ф.Минорский Британия музейида бу қўлёзманинг яна икки нусхаси сақланаётганлигини ва уларнинг иккаласи ҳам Кобул нусхасининг копияси эканлигини айтгани ҳақида хабар беради.

Булардан ташқари, мақолада Жайҳонийнинг “Ашкол ул-олам” асари XII асрда таржимон Али ибн Абдусалом томонидан арабчадан дари-тожик тилига ўгирилганлиги ва асарнинг “Кобул

нусхаси” ана шу таржиманинг 1609 йилда кўчирилган нусхаси эканлиги ҳам айтиб ўтилган.

Мақола муаллифининг ёзишига кўра, қўлёзма 84 варақдан иборат бўлиб, таркибида 19 та рангли географик харита ҳам берилган. Унинг 71-84 варақлари эса “Иқлими бистум”: зикри Маварауннаҳр ва тавобеи он (“Ўйгирманчи иқлим: Моворауннаҳр ва унга тобе ҳудудлар”) сарлавҳаси остида берилган. Ушбу сарлавҳа ҳам, иқлимлар ва хариталар сони ҳам асар муаллифи Жайҳоний эканлигига шубҳа уйғотади. Бунинг сабабларини қуйида кетириладиган айрим асарлар таърифидан пайқаб олишимиз мумкин.

Ўрта асрлар тасвирий географиясида Абу Зайд Балхий мактаби

Жайҳоний ўзининг “Китоб ал-масолик ва-л-мамолик” асарини ёзиб тугаллаган йиллари Ўрта Осиёда яна бир ажойиб географик асар дунёга келгандики, ўзидан кейинги қатор географик асарларга андаза сифат хизмат қилди. Ушбу асар тасвирий география йўналишида яратилган бўлсада, аввалги шу туркум асарлардан бир қатор хусусиятлари бўйича фарқ қиларди. Ушбу асар муаллифи Хуросон фарзанди Абу Зайд Аҳмад ибн Саҳл ал-Балхий (850-934 йй.) эди. Бўлажак олим бошланғич маълумотни Балхда олган ва шу ерда диний билимлардан муаллимлик қилган. Ўз билимини ошириш мақсадида Шарқ оламининг сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази ҳисобланган Бағдодга борган. У ерда саккиз йилча яшаб, “араблар файласуфи” деб танилган машҳур олим ал-Киндийга шогирдлик қилган. Фалсафа, астрономия, тиббиёт ва табиатшунослик илмларини жадал ва изчил ўрганган. Ўша ердан Маккага муқаддас ҳаж сафарига ҳам бориб келган ва ўз юрти Балхга қайтиб кетган.

Абу Зайд Балх шаҳрига қайтиб келгач, биров вақт муаллимлик қилган ва шу ерда умрининг охирига қадар турғун яшаб илм билан шуғулланган. Устози каби фалсафа, астрономия

ва географияга оид асарлар ёзган. Кексалик чоғида бир йилга яқин Балх амирининг вазири бўлмиш “адаши” Аҳмад ибн Саҳлга котиблик ҳам қилган. Аммо тез орада, “ғайридиний” китоблар ёзади деб, мутаасиблар таъқиби остида ишдан четлаштирилган.

Абу Зайд Балхийнинг илмий фаолияти ҳақида сўз юритган тадқиқотчилар унинг 60 тага яқин асарлар ёзганлигини ва бу асарларнинг аксарияти бизгача етиб келмаганлигини қайд этадилар. Олимнинг “Сувор ал-ақолим” (“Иқлимлар сурати”) номли машҳур географик асари ҳам шулар жумласидандир. Ушбу асар кейинчалик турли манбаларда “Ашкол ал-ақолим” (“Иқлимларнинг шакллари”), “Ашкол ал-билод” (“Ўлкаларнинг шакллари”), “Тақвим ал-булдон” (“Шаҳарларнинг тақсимланиши”) каби турлича номлар билан тилга олиниб келинганлиги сабабли И.Ю.Крачковский: “ўз даврида бу асар камёб бўлган ва кўпчиликка бевосита маълум бўлмаган, балки у изоҳлаб берилган атласдан иборат бўлгандир” – деб тахмин қилганди (1957, 196 б.). Унинг бу хил тахминга келишига машҳур араб географи Муқаддасий (946-1000 йй.) асарида келтирилган қуйидаги тавсиф ҳам асос бўлганди. Ушбу тавсифга кўра: “Абу Зайд ал-Балхий ўз китобида хариталар ва ернинг тасвирини бермоқни мақсад қилган. Ерни 20 қисмга тақсимлаб, ҳар бир тасвирни қисқа-қисқа қилиб тушунтирган. У муҳим ҳолатларни эслатмаган, фойдали маълумотларни тартиб билан изчил тушунтириб бермаган. Кўп муҳим шаҳарларни эътиборсиз қолдирган. Унинг ўзи саёҳат қилмаган ва кўп вилоятларда бўлмаган”. Муқаддасий ўзининг бу, анчайин танқидий тавсифини^{1*} давом эттирар экан, Хуросон ҳукмдори Абу Зайд Балхийни доно олим сифатида ўз пойтахтига таклиф қилганлигини ва у Жайхун бўйига келгач, ҳукмдорга “менинг донолигим ҳақидаги маълумотларга асосланиб таклиф қилган экансиз, бинобарин шу донолигим дарёнинг у бетига ўтишимга монелик қилмоқда” деган мазмунда нома юборганлигини, ушбу

¹ Муқаддасийда ўзидан аввалги муаллифларга нисбатан танқидий қараш ҳамда ўз асарини мақташга мойиллик томонлари сезиларли бўлган.

номани ўқиган ҳукумдор унинг Балхга қайтиб кетишига изн берганлигини ҳам қўшиб қўйганди.

Юқорида Муқаддасий тилга олган Хуросон ҳукумдори ўша пайтларда пойтахт Бухоро тахтида ўтирган Сомоний амир Наср ибн Аҳмад эканлиги ва унинг вазири, таниқли олим Абу Абдуллоҳ Жайҳоний эса Абу Зайд Балхий билан дўстона муносабатда бўлганлиги ҳам маълум. Муқаддасийдан келтирилган ушбу тавсифлардан Абу Зайд Балхийнинг "Сувор ал-ақолим" и ҳақида етарли тасаввур ҳосил қилиш қийин, албатта.

Бунинг учун тадқиқотчи олимлар (масалан, Ж.Крамерс, Де Гукс, В.В.Бартольд, И.Ю.Крачковский, Ҳ.Ҳ.Ҳасанов ва б.) бирмунча кейинроқ яратилган икки асарни, яъни эронлик географ Абу Исҳоқ ал-Форисий ал-Истахрий (850-934) ҳамда бағдодлик Абдулқосим ибн Ҳавкалнинг (ваф. 976) бир номдаги "Китоб ал-масолик вал-мамолик" деб аталган асарларини ўрганиш лозимлигини таъкидлаб ўтганлар. Чунки бирин-кетин яратилган икки асар, аслида Абу Зайд Балхийнинг "Сувор ал-ақолим" асари асосида юзага келганди. Шу маънода Ҳ.Ҳ.Ҳасанов: "хоҳ Истахрий, хоҳ ибн Ҳавқал асарини - улар ҳам "Китоб ал-масолик вал-мамолик" деб аталади - варақласангиз, шу китобларнинг заминида Балхийнинг қўли бор деб билаверинг. Уччала олим Балхий – Истахрий – ибн Ҳавқал эса Шарқ географиясида классик даврнинг кетма-кет ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик ва ҳамфикрликда ижод қилган намоёндалари, гўё бир илм занжирининг бир-бирига боғланган ҳалқаларидир" - деб тавсиф берганди (1964, 37 б.).

Бундан биров илгарироқ, И.Ю.Крачковский ҳам: "бир-бири билан ижодий боғлиқ, бўлган бу уч олимни ўзига хос мусулмон географиясининг "классик мактаби" деб аташга барча асослар бор" - деб ёзганди. Абу Зайд Балхийни эса шубҳасиз ана шу "классик мактаб" нинг асосчиси деб ҳисоблаш мумкин.

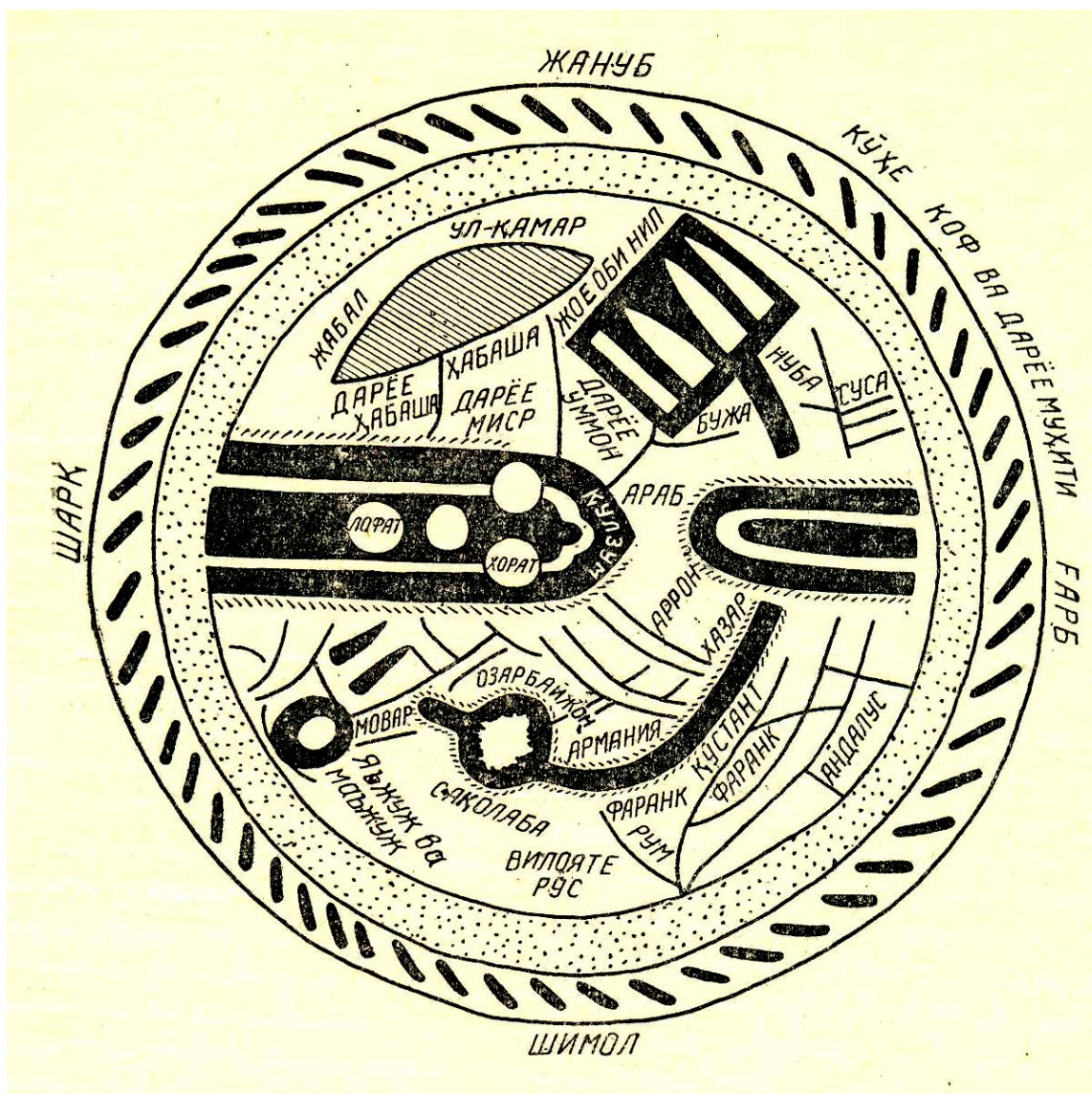
Мазкур мактаб намоёндаларининг асарларини бошқа, масалан, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, ибн Хурдодбех ва Жайҳоний асарларидан фарқлантириб турадиган хусусиятлари

бор эди. Улардан биринчиси ва энг асосийси бу асарларни “Ислом атласи” деб ном олган бир тўп хариталарга асосланиб тузилганлигидир. Даставвал Абу Зайд Балхий жамлаган ушбу атласни тарихий география билимдони, таниқли шарқшунос олим Ж. Крамерс "араб харитаграфиясининг энг олий ютуғидир" деб баҳолаганди. Унинг тавсифлашига кўра, ушбу атлас 21 дона харитадан иборат бўлиб, биттаси доира шаклида тузилган дунё харитаси, олтитаси Арабистон, Форс денгизи, Мағриб, Миср, Сурия ва Ўрта денгизга оид, қолган 14 тасида мусулмон дунёсининг марказий ва шарқий қисмидаги вилоятлар бирма-бир тасвирланган.

Иккинчи хусусияти - хариталар ва тавсифларнинг ўша даврлардаги фақат ислом мамлакатларигагина оид бўлганлигидадир. Ислом мамлакатлари деганда, ушбу олимлар Фарғонанинг шарқий чеккаларидан Хуросон, Жибол, Ироқ, Арабистон орқали Ямангача, яъни масофаси беш ойга яқин йўл бўлган ҳудудлар, кенглиги эса Рум ерларидан Сурия, ал-Жазира, Ироқ, Форс ва Кирмондан ўтиб Форс денгизигача, яъни тўрт ойлик йўл узунлигига тенг. Бунга Мағриб билан Андалусия қўшилса, яъни Фарғонадан Андалусиягача деб олинса, масофаси 300 манзилга тенг келади деб ҳисоблаганлар.

Учинчи хусусияти эса асарларда келтирилган доира шаклидаги дунё харитасининг ўзига хослиги ҳамда унинг кейинчалик ҳам, ҳатто XIV асрларгача географик адабиётларда анчагина оммалашганлигидир.

Тўртинчи хусусияти - асарларда қўлланилган "иқлим" тушунчасининг Шарқда анъана бўлиб келаётган "етти иқлим" тушунчасидан бутунлай фарқ қилиб, вилоятларга нисбатан қўлланилганлиги, яъни 20 та вилоятнинг ҳар бирини алоҳида, биттадан "иқлим" деб кўрсатилганлигидадир.

3-расм. Абу Зайд Балхий тузган дунё харитаси (Ҳ.Ҳасанов таржимаси)

Абу Зайд Балхийнинг биринчи давомчиси Абу Исҳоқ ал-Форсий ал-Истахрий унинг тенгқур замондоши бўлган, аслида Эроннинг марказий вилояти Форсда туғилиб ўсган. Шарқ олами бўйлаб кўп саёҳат қилган. Балхда бўлган пайтида Абу Зайд билан учрашган ва унинг "Сувор ал-ақолим" асарини тахрир қилиш учун олиб кетган.

Ҳ.Ҳ.Ҳасановнинг ёзишича, Истахрий Балхий ҳаёт чоғида (тахминан 932 йилда) унинг асарини тахрир қилиб, Форс вилояти, Ҳўзистон ва Шимолий Ҳиндистонга доир янги

маълумотлар билан тўлдирган ва китобни "Китоб ал-масолик вал-мамолик" деб номлаган. Асарда Ернинг маъмур қисми, унинг ўлчамлари ва денгизлари ҳақидаги умумий маълумотлардан сўнг бирин-кетин Арабистон, Форс денгизи (Ҳинд океани билан), Мағриб (Андалусия ва Сицилия билан), Миср, Сурия, Рум денгизи, ал-Жазира, Ироқ, Жанубий Эрон, Ҳиндистон, Марказий ва Шимолий Эрон (Арманистон, Озарбайжон ва Хазар денгизи билан) ва Мовароуннаҳр каби вилоятлар баён қилинган. Ҳар бир вилоятни таърифлашда Истахрий чегаралари, шаҳарлари, улар орасидаги масофалари, йўналишлар ҳақида батафсил маълумотлар келтиради.

Етиштириладиган маҳсулотлар, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик маҳсулотлари, халклари ҳақида ҳам тўхтаб ўтади.

Таъкидлаш лозимки, Истахрийнинг ушбу асари, бошқаларникига нисбатан анча кенг тарқалган. Унинг форсча таржималари ҳам бир қанча бўлган. Бу асардан XV асрда Абдураззоқ Самарқандий, Ҳофиз Абру, Мирхонд, Хондамир кабилар ҳам фойдаланганлар.

Истахрийнинг бевосита давомчиси Ибн Ҳавқалнинг тўлиқ исми Абул Қосим Ибн Ҳавқал ан-Нисибий бўлиб, келиб чиқиши Месопотамиянинг шимолий қисмидаги Нисибин шаҳри билан боғлиқдир. Ўзининг ёзганларига кўра кўп саёҳат қилган. У 943 йилда ўз саёҳатларини Бағдоддан бошлаган. Шимолий ва қисман Марказий Африкада, Испанияда, Неапол ва Палермо шаҳарларида бўлган. Месопотамия, Эрон, Ҳиндистоннинг бир қисмидаги географик шароит билан бевосита яхши таниш бўлган. 951 йилда Истахрий билан учрашиб, яқин суҳбатда бўлган. Шунда Истахрий унга ўз китобини бериб, хатолари бўлса, тузатишини илтимос қилган. У асардаги бир неча харитани муаллифининг исмини сақлаган ҳолда тузатиб чиққан, айримларини эса бошқатдан тузган. Сўнг барча хариталарни изоҳлар билан таъминлаб, алоҳида китоб яратишга қарор қилган. Ибн Ҳавқалнинг асари ҳам "Китоб ал-масолик ва-л-мамолик" деб номланган. Унда Истахрий асаридагига нисбатан Африкага,

жумладан Мисрга ҳамда Испания ва Сицилияга оид қисмлар жиддий ўзгартирилган ва тўлдирилган. Месопотамия, Арманистон ва Мовароуннаҳр қисмлари эса тубдан таҳрир қилинган. Асарнинг фақат Эронга тааллуқли қисмигина ўзгартиришларсиз қолдирилган. Хариталарнинг умумий сони ҳам Балхий ва Истахрийдагидек 21 дона. Уларнинг кетма-кетлиги ҳам сақланган, яъни биринчи иқлим - Арабистон, йигирманчи иқлим сифатида эса Мовароуннаҳр тасвирланган.

Юқорида келтирилган Балхий – Истахрий – Ҳавқал ҳаммуаллифлигида юзага келган “Китоб ал-масолик вал-мамолик” номли асарларнинг тавсифларига асосланиб, “Кобул нусхаси” деб тилга олинган “Ашкол ул-олам” асарининг муаллифи Жайхоний эмас деган мулоҳазага келиш мумкин. Колаверса, Кобулда топилган ва ичида Балхийнинг дунё харитаси бўлган қўлёзма Истахрийнинг асари эканлигини В.Ф.Минорскийнинг ўзи ҳам “Мусулмон ўлкалари географияси” (1949) асарида кўрсатиб ўтганди.

Х аср географларининг классик мактаби намоёндаларининг ижодий фаолияти ва асарларининг таърифига И.Ю. Крачковский (1957) ўз асарининг алоҳида бобини (VII боб, 194-218 бетлар) ажратган. Унда ушбу мактабнинг энг сўнгги йирик намоёндаси сифатида ал-Муқаддасий ва унинг географияга оид “Аҳсан ат-тақосим фи маърифат ал-ақолим” (“Иқлимларни билишнинг энг яхши тақсимоти” ёки “Иқлимларни ўрганиш учун энг яхши қўлланма”) номли асари батафсил таърифлаб берилган. Шу таърифлар асосида ушбу араб олими ҳақида қисқача тўхталиб ўтамыз. Унинг исми-шарифи узундан-узун, яъни Шамсиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абубакр ал-Банно аш-Шомий ал-Муқаддасий ал-Башшарий бўлиб, тарихчилар қисқача ал-Муқаддасий ва кам ҳолларда ал-Мақдисий деб тилга оладилар.

Муқаддасий 946 йилда Қуддус шаҳрида туғилган бўлиб, бу шаҳар араб адабиётида “Байт ал-Муқаддас” ва “Байт ал-Мақдис” деб ҳам аталган. Олимнинг нисбаси шундан. У жуда кўп саёҳат қилган, Испания, Синд ва Сижистондан ташқари ҳамма мусулмон

мамлакатларида бўлган. Саёҳатларида тўплаган, одамлардан сўраб-суриштириб билиб олган маълумотлари ҳамда кўплаб турли қўлёзма асарлар ва хариталарни синчиклаб ўрганиш асосида, 986 йилда ўзининг машҳур асарини ёзган.

Муқаддасийнинг “Ахсан ат-тақосим фи маърифат ал-ақолим” асари асосан муқаддима ва икки қисмдан иборат бўлиб, 14 бобни ўз ичига олган. Асар мазмун ва моҳиятига кўра Абу Зайд Балхий бошлаб берган анъанани давом эттирган. Бу ҳолат айниқса, унинг хариталарида ўз аксини топган.

Муқаддима таркибидаги бобларда китобнинг қай тарзда ёзилганлиги, аввалги китоблардан фарқлари ва ўзига хос томонлари батафсил баён этилган. Денгизлар ва дарёлар ҳақида, топонимика масалалари, иқлимларнинг хусусиятлари билан бир қаторда саёҳатлари вақтида бошдан кечирган воқеа ва ҳодисаларни ҳам батафсил акс эттирган.

Асарнинг мамлакатлар ва ўлкалар таърифига бағишланган қисмида шаҳарлар, аҳоли турар жойлари, об-ҳаво, халқлари ва уларнинг деҳқончилиги, ҳунармандчилиги, тили, урф-одатлари, савдо-сотиғи, пули, сувлари, фойдали қазилмалари, муқаддас қадамжолари, масжидлари, солиқ ва жарима турлари, шаҳарлар орасидаги йўллар ва масофалар ҳақида батафсил маълумотлар келтирилган. Бу каби бой маълумотлар X аср Шарқ оламидаги сиёсий-маъмурий, тарихий ва иқтисодий географик шароитни билишда бебаҳо манба бўлиб хизмат қилади.

Умуман олганда, IX аср ва айниқса, X-XI асрларда тасвирий географияга оид “Китоб ал-масолик вал-мамолик” номи билан асар ёзиш анчагина тараққий этган бўлиб, бу жараён халифаликнинг ғарбий чеккалари Андалус ва Мисргача етиб борганди. Масалан, Мисрда Ҳасан ибн Аҳмад ал-Мухаллибий (X аср), Андалусда Муҳаммад ибн Юсуф ал-Варрок (X аср), Аҳмад ибн Умар ал-Узрий (XI аср) ва унинг шогирдлари Ибн Ҳазм (XI аср) ва ал-Бакрий (XI аср) кабиларнинг ҳар бири шу номда асар ёзганликлари маълум.

“Ал-масолик вал-мамолик” номли асар ёзиш кейинчалик ҳам, ҳатто XIV аср (ибн Фазлуллоҳ ал-Умарий, Абул Фидо) ва XV асрда ҳам (Мир Сайид Шариф Журжоний) давом этганди. Буларнинг ҳаммаси ўрта асрларда жамиятнинг тасвирий географияга оид асарларга бўлган талаби сезиларли бўлганлигидан далолат беради.

Айрим тасвирий географик асарлар ҳақида

X аср Шарқ маданияти, фани ва хусусан географияси ҳақида сўз борганда ҳозирги замон тадқиқотчилари яна бир араб адибининг, тарихчи олим ва сайёҳ ал-Масъудийнинг (ваф. 956 й.) исмини кўп бор тилга оладилар. Унинг асарларидан ишончли манба сифатида кўп нақллар келтирадилар.

Шарқ географик адабиётини жуда яхши ўрганган Ж.Крамерс Масъудийни “X асрнинг энг оригинал географ ёзувчиси” деб, И.Ю.Крачковский эса “X асрда географик асар яратган адиблар ичида ҳар томонлама билимдон ва кенг қамровли шахс” деб баҳолагандилар.

Масъудийнинг тўлиқ исми-шарифи Абул Ҳасан Али ибн ал-Ҳусайн ибн Али ал-Масъудий бўлиб, X аср бошларида Бағдодда туғилган, шу ерда ўсиб, маълумотли бўлган ва замонасининг адабий анъаналарини яхши ўзлаштириб олган. Ривоятларга кўра унинг шажараси Муҳаммад пайғамбарнинг Масъуд исмли саҳобасидан бошланар экан. Масъудийнинг географик тафаккури кўп китоб ўқиш, турли табақадаги кишилар билан мулоқотда бўлиш ва айниқса, саёхатлари вақтида тўплаган маълумотлари асосида шаклланган. Унинг Ҳиндистондан Атлантика океани бўйларигача, Каспий соҳилларидан Қизил денгизгача бўлган мамлакатларни кезиб чиққанлиги маълум. Ҳатто Хитой ва Малай архипелагида ҳам бўлган деган тахминлар бор.

Масъудий кўп асар ёзган, аммо уларнинг аксарияти номларидангина маълум. Уларнинг кўпчилиги тарихга оид бўлган. Тадқиқотчилар унинг тасвирий географияси ҳақида икки

асаридаги маълумотларга асосланиб фикр юритадилар. Булар “Муруж уз-заҳаб ва маъодин ал-жавоҳир” (“Зар ўтлоқлар ва жавоҳир маъданлари”) ҳамда “Китоб ут-танбиҳ ва ал ишроф” (“Огоҳлантириш ва бошқариш ҳақида китоб”) асарларидир. Кейинги асарнинг кириш қисмида муаллиф олдин ёзган асарларининг умумий мазмунини қисқа-қисқа қилиб баён қилиб берган.

Масъудий асарларидаги тасвирий географияда Муҳаммад Хоразмий асос солган етти иқлим қоидаси бўйича ҳар бир иқлим батафсил таърифлаб берилган. Унда ҳозирги Ироқ ҳудудини ўз ичига олган тўртинчи иқлим нисбатан кенгрок ёритилган. Ушбу адиб асарларининг яна бир хусусияти улардаги тарихий ва географик ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқ ҳолда берилганлигида эди.

Тавсифланаётган даврга тааллуқли яна бир қатор асарлар яратилган эдики, уларнинг номланиши бироз бошқачарок бўлсада, тузилиши ва мазмунига кўра тасвирий географиянинг ёрқин намунаси ҳисобланади. Шундай географик асарлардан бири форс - тожик тилида ёзилган “Китоб ҳудуд ал-олам минал машриқ илал мағриб” (“Оламнинг машриқдан мағрибгача бўлган чегаралари ҳақида китоб”) дир.

Ушбу асар 983 йилда, асли хуросонлик бўлган, аммо исми-шарифи ҳанузгача номаълум муаллиф томонидан ёзилганлиги, унинг 1258 йилда қайта кўчирилган ягона нусхаси эканлиги билан тавсифлидир. Асарда келтирилган географик ва тарихий маълумотлар кўп шарқшунос тарихчи олимларни қизиқтирган. Жумладан, А.Г.Туманский, В.Р.Розен, В.А.Жуковский, В.Ф.Минорский, В.В.Бартольд ва бошқалар асарни ўрганганлар. Баъзан қисқа, баъзан тўлалигича кўчирмалар қилганлар, унинг инглизча, русча таржималарини тайёрлаб чоп эттирганлар. Яқинда тарихчи олим Омонулла Бўриев (2008) асарнинг Мовароуннаҳр таърифига оид қисмини ўзбекча таржимасини, сўз боши, изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи билан чоп эттирди.

Ҳ.Ҳ.Ҳасанов ҳам асардан намуна парчалар келтирган ҳолда, унинг тасвирий географияга оид хусусиятларини кенг таърифлаб берганди (1981, 31-44 бетлар). Ушбу таърифга кўра “Ҳудуд ал-олам” асари илмий аҳамияти жиҳатидан Шарқ географик адабиётининг дурдона ёдгорликларидан бири сифатида Ўрта Осиё ва Афғонистонда географик билимлар тарихи учун қимматли манба ҳисобланади.

Умумий ҳажми 30 варақдан иборат бўлган ушбу асарда ер юзининг шакли, қуруқлик чегаралари, ободонлик ва вайроналик даражаси, ер юзидаги вилоятлар ва подшоликлар, шу вилоятлардаги маълум бўлган қавмлар, подшоҳларнинг урф-одатлари, расм-русмлари, мазкур вилоятлардан четга чиқариладиган нарсалар, жаҳондаги шаҳарлар, улардаги аҳвол, уларнинг катта-кичиклиги, ноз-неъматлари, одамлари, ободончилиги ва вайроналиги, ҳар бир шаҳарнинг тоғ, дарё, денгиз ёки чўлга узоқ-яқинлиги, жаҳондаги денгизларнинг ўрни, жойлашиши, қўлтиқлари, ороллари, уларнинг ободонлиги ва вайроналиги, уларда яшайдиган одамлари, уларнинг аҳволи, ишлаб чиқарадиган нарсалари, жаҳондаги тоғлар, улардаги маъдан конлари, тоғларда яшайдиган жониворлар, жаҳондаги йирик дарёлар, уларнинг қаердан бошланиб, қаерга қуйилиши, сувининг суғоришга сарфланиши, кемачиликка ярайдиганлари, чўллар ва қумлик ерлари баён этилган.

Номалум муаллифнинг “Ҳудуд ал-олам” асари ҳақида ўқувчида тасаввур ҳосил қилиш учун Ҳ.Ҳ.Ҳасанов ундан “Ер чегаралар ободлиги ва вайроналари; тоғлар ва конлар; дарёлар; Мовароуннаҳр ва унинг шаҳарлари ҳақида” каби қисмларидан парчалар келтирган. Шу парчалардан бирини келтириш билан кифояланамиз.

“Ер чегаралари, ободлиги ва вайроналари. Ер юмалокдир (гирдаст), уни осмон муҳити ўраб туради. Икки қутби бор, бирини Шимолий қутб дейдилар, бошқасини Жанубий қутб дейдилар. Экватор - бир айланадирки, у Ернинг шарқий чеккасидан бошланиб бутун ўртасидан ўтади ва ғарбигача

боради, сўнгра яна (ғарбий ярим шарда) шарққа томон йўналади. Биз ер шарининг ярмини, одам яшайдиган палласини кўриб турамыз аммо бошқа палласи яширингандир, у бизнинг остимизда (яъни биз турган жойнинг тескари томонида). Одам яшайдиган ерларнинг жанубий чегараси - 17 даража (жанубий кенглик) ва 180 даража узунликдир. Бу иккала обод ернинг (шимолий ва жанубий яримшарлардаги одам яшайдиган ерлар) майдони Ер юзининг $\frac{1}{9}$ га тўғри келади. Жаҳондаги ҳамма шаҳарлар ва турли подшоликлар, денгизлар, тоғлар, дарёлар, жониворлар ҳамда балиқлар мавжуд жойлар Ернинг ана шу қисмидадир. Аммо шарқий вилоятларнинг энг чеккасида дарёи Сабз (Яшил денгиз) бор. Бу денгизни румияликлар (греклар) Ўқиёнузи Машрикий (Шарқий океан) дерлар, араблар (тозиён) баҳр ал-Азҳар дерлар. Аристотел “Осори Улви” (“Метеорология”) китобида айтганки, денгизлар Ерни гўё уфқ сингари ўраб туради. Ва кемалар бу денгизларнинг ҳаммасини сузиб ўта олмаган..... Фақат обод ерларга яқин қирғоқлардагина сузиб юра оладилар. Ернинг ғарбий томонидаги энг чекка шаҳар – Сус ал- Акси дейилади, у денгиз лабидадир, уни (денгизни) Ўқиёнузи Мағрибий (Ғарбий океан) дейдилар. Ва бу денгизнинг сувлари ранги, тами ва ҳиди (жихатдан) Шарқий океанга монанд. Бу океанлар шимолда ҳам, жанубда ҳам бир-бирларига туташган. Шунга кўра қиёс қилиб айтадиларки, ҳар иккала денгиз бир бўлиб, Ерни шарқ ва ғарбдан гирд ўраб туради ва иккала қутбдан ўтади ва шу сабабдан денгизнинг нариёғида нима борлигини ҳеч кимса билмайди. Экватор чизиғининг энг узун жойи дарёи Азим (Буюк денгиз) устидан ўтган. Экватордан шимолда 63 даража (шимолий кенглик) гача одамлар яшайди, ундан нарида Шимолий қутбдан тарқаладиган қаттиқ совуқ дастидан жониворлар яшай олмайди. Экватордан жанубда эса, денгиз кенгайган жойларда, ҳаво жуда жазирамадир, занжилар, ҳабашлар ва (шу) сингарилар бор”.

Ҳ.Ҳ.Ҳасанов “Ҳудуд ал-олам” муаллифининг баён қилиш услубига кўра бу асар ўз замонасида географиядан кичик бир

қўлланма, эҳтимол болалар учун дарслик сифатида фойдаланилган бўлиши ҳам мумкин деган тахминан айтиш билан бир вақтда муаллиф Ернинг обод қисмини маълум бир принцип асосида районлаштирганини ва Ернинг обод қисмини 51 вилоятга бўлганлигини, улардан 45 таси экватордан шимолда, 1 таси экватор устида, 5 таси экватордан жанубда эканлигини ва бу вилоятлар бир-биридан суви, иқлими, тупроғи жиҳатдан фарқ қилиши, уларни бир-биридан тоғлар, дарёлар ва чўллар ажратиб туриши; ҳар бир вилоят ўз навбатида амаллар (вилоятчалар)га, булар ҳам ўз ичида шаҳарларга бўлинишини эслатиб ўтади.

Умуман олганда “Худуд ал-олам” муаллифининг Ернинг шакли, тоғларнинг орографик тузилиши, дарёлар ва уларнинг тўйиниши, денгизлар ҳақидаги тушунчалари ўзига хосдир. Унинг терминлар ва тушунчаларга берган изоҳлари ҳам эътиборлидир. Муаллиф ўз асарини ёзишда Жайхоний, Балхий, Хурдодбех, Истахрий кабиларнинг ва улардан ташқари Аристотел, Птолемей асарларидан ҳам фойдаланган. Шундай бўлсада, А.Г.Туманский, В.В.Бартольд, В.Минорский, Ҳ.Ҳ.Ҳасановлар таъкидлаганидек, асарни бошқа шарқ муаллифларининг асарларидан фарқ қилиб турадиган жиҳатлари ҳам кўп.

XII аср ўрталарида гренадалик Абу Ҳамид Гарнатий (1080-1170) томонидан ёзилган “Тухфат ал албоб ва нухбат ал-аъжаб” (“Донолар учун тухфа ва ажойиботлар танламаси”) номли асар ҳам мазмун ва моҳиятига кўра тасвирий географияга оид асарлар сирасига киради. Муаллиф ўқувчини қизиқтириш учун ажойиботу-ғаройиботларни кўп қўшган.

Ушбу муаллифнинг Сардиния ва Сицилия орқали Мисрга борганлиги, Қоҳира ва Искандария шаҳарларида, Эронда бўлганлиги, у ердан Каспий денгизи билан Волга этакларида бўлганлиги, Волга булғорлари юртида биров яшаганлиги, у ердан бир неча марта Хоразмга бориб келганлиги кейинчалик Бағдодда, Мосул ва Дамашқ шаҳарларида ҳам бўлганлиги маълум.

1110 йил атрофларида ёзилган “Форснома” асари ҳам шу туркум асарлардан ҳисобланади. Бу тарихий-географик асарда

Форс кўрфази атрофларидаги вилоятлар тарифланган. Ёзилиш услуги ибн Ҳавқал асаридаги шу вилоятлар таърифига ўхшаб кетади. Бунда ҳам вилоятларнинг географик тавсифи, қабилалар, йўллар, аҳолидан олинадиган солиқлар ҳақида маълумотлар келтирилган. Асарнинг муаллифи Ибн ал-Балхий ҳақида маълумот учрамайди, аммо кейинчалик бу асардан Ҳамдуллоҳ Казвиний ва Хофиз Абрулар фойдаланганликлари маълум.

Юқорида Муҳаммад Хоразмий географиясига тегишли саҳифаларимизда унинг “Китобу сурат ал-арз” номли асари Маъмун дунё харитасига изохнома йўсинда юзага келганлиги қайд этилганди. Бу каби дунё хариталарини изохлаш билан боғлиқ ҳолда юзага келган асарлар кейин ҳам яратилганди. Аммо бу изохнома асарлар энди тасвирий география йўналишига тааллуқли бўлганди. Ана шундай асарлардан бири ғарбда, узоқ Сицилияда яратилган бўлиб, муаллифи ал-Идрисий (1100-1165) эди.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Идрисий 1100 йилда Сеута шаҳрида туғилган. Ота-боболари VIII-X асрларда Марокашда ҳукмронлик қилган араб Идрисийлар авлодидан ҳисобланади. Идрисий араблар Испаниясининг энг йирик маданий маркази Кордава шаҳрида ўқиб, маълумотли бўлган. Кўп саёҳат қилган, Марокаш ва Андалусдан ташқари Кичик Осиёда, Португалия, Франция, Англияда бўлган. 1138 йилдан 1154 йилгача Сицилиянинг Палермо шаҳрида қирол Рожер II саройида хизматда бўлган. Унинг “Нузхат ал-мушток фи ихтирок ал-офок” (“Саёҳатга муштокнинг уфқларга саргузаштлари”) номли географик асари ҳам шу масканда ёзилган.

Асарнинг сўз бошисида муаллиф қирол Рожер II нинг шахсан ўзи бу ишга ташвиқ қилганлигини ва ниҳоясига етгунча ўзи бошчилик қилиб турганлигини ёзади. Шунга кўра, қирол соф кумушдан каттагина баркаш (Наллинонинг аниқланишига кўра диаметри 190 см бўлган) яшашни ва унга етти иқлимни, улардаги мамлакатлар, шаҳарлар, пойтахтлар, денгизлар ва қўлтиқларни, дарёларни, чўлларни, тоғларни ва асосий йўлларни туширишни

буюрган. Натижада доира шаклидаги дунё харитаси ва унинг изоҳи ҳисобланган “Нузхат ал-мушток ...” асари юзага келган.

Фан тарихчилари ушбу асарни 1154 йилнинг январь ойида, яъни Рожер II нинг вафотидан бир неча ҳафта олдин тугалланганлигини ёзганлар. Дунё харитасининг кумушга ўйиб ишланган асли ўша замонлардаёқ йўқолган. Аммо унинг қоғозда акс эттирилган нусхаси ва изоҳнинг айрим таҳрирлари сақланган. Баъзи таҳрирларда асар ҳомий номи билан “ал Китоб ар-Ружжар” деб номланган.

Асар бошланишида Ернинг қисқача таърифи берилган. Унда муаллиф Ерни шарсимон ҳисоблаб, айланасини 22900 мил деб белгिलाган (у қўллаган мил ўлчови 1555 м га яқин бўлиб, Ер айланасининг узунлиги 35610 км атрофида бўлади). Кейин иқлимлар, денгизлар, қўлтиқлар, таърифлангач, етти иқлим бўйича ер юзасининг таърифига ўтилган. Асарда ва харитада кўрсатилган иқлимлар бир хил кенгликда олинган зоналардан иборат бўлиб, Муҳаммад Хоразмий ва Абу Райҳон Берунийлар изоҳлаб берган иқлимлардан фарқ қилади. Бундан ташқари, ҳар бир иқлим ўз навбатида кўндалангига ўн қисмга бўлиб чиқилган ҳамда ҳар бир бўлакка харита берилган. Шу тақлид ҳосил бўлган 70 та харита бирлаштириб чиқилса, яхлит дунё харитаси ҳосил бўлган.

Муаллиф ўзи борган ва кўрган ўлкаларни анча батафсил ҳамда жонли таърифлаган. Жумладан, Сицилия, Испания, Шимолий Африка, Франция, Германия, Ирландия каби мамлакатлар таърифи маълумотларга бойлиги билан ажралиб туради. Одатдагидек, Идрисий ҳам мавжуд адабиётлардан фойдаланган. Унинг ўзи ибн Хурдодбех, Якубий, ибн Ҳавқал, Жайҳоний, Маъсудий кабиларнинг асарларидан фойдаланганини эслатиб ўтган. Птолемей асарларидан ҳам яқин хабардор бўлганлиги сезилиб турибди. Масалан, унинг дунё харитасида Африканинг жанубий чеккалари шарққа томон анчагина чўзиб юборилган.

Харитадаги барча камчиликларга қарамай, Идрисийнинг атласини И.Ю.Крачковский араб харитаграфиясининг энг муҳим ёдгорлиги, балки ўрта асрларда яратилган энг муҳим хариталардир деб баҳолаганди. Аммо кўпчилик тадқиқотчилар, шу жумладан, И.Ю. Крачковский ҳам Идрисий асарининг Шарк олами географиясига таъсири деярли сезилмаганлигини таъкидлаганлар. Ал-Идрисий кейинчалик она шаҳри Сеутага қайтиб келади ва 1165 йилда шу ерда вафот этади.

Ҳ.Ҳ.Ҳасанов (1981) “Худуд ал-олам” асарининг топилиш тарихини баён қилганда, ушбу асар билан яна учта қўлёзма биргаликда бир муқовага жамланган ҳолда бўлганлигини ва шу қўлёзмалардан яна бири 27 варақдан иборат “Жаҳоннома” асари эканлигини айтганди. Ушбу асарнинг муаллифи Муҳаммад Нажиб Бакрон асли хуросонлик бўлиб, охириги хоразмшоҳлардан Аловиддин Муҳаммад Такаш учун 1209 йилда дунё харитасини тузиб, унга “Жаҳоннома” сарлавҳалик изохнома ҳам ёзиб берган.

Ушбу асардан бизнинг кунларга фақат изохномагина етиб келган. Унинг форсча матнини Ю.Е. Борщевский (1960) кириш сўзи ва кўрсаткичлар билан чоп эттирган. Ушбу асарнинг мазмуни ҳақидаги тафсилотлар уч саҳифа атрофида Ҳ.Ҳ. Ҳасановнинг (1981) китобида ҳам келтирилган. Унда берилган ушбу парчадан Нажиб Бакроннинг дунё харитаси ҳақида умумий тасаввур ҳосил қилса бўлади. “Олам шаклидаги чизиқ ва рангларнинг тасвири шундайки, олам шаклига чизилган кичик доиралар шаҳарларнинг ўрнидир. Бу доирачалар чеккасига ўша шаҳарларнинг номи ёзилган.... Баъзи шаҳарлар устидан ўтказилган қора чизиқлар вилоятлар ва ноҳияларни бир-биридан ажратиб турувчи чизиқлардир, ҳар вилоятнинг номи қизил ранг билан ёзилган. Денгизлар яшил рангда тасвирланган, ўша денгизнинг номи қизил ранг билан ёзилган. Оч қизил чизиқлар дарё ва сойлар, уларнинг номи қизил (рангда) ёзилган. Тўқ қизил (ранг) – тоғлар сариқ (ранг)лар – чўллар, баъзилари қумлик, баъзилари тошлоқ-қумлик. Оқ ранг шимолдаги қор ўлкаси, у ерда қор сира аримайди Кўпгина ингичка қизил чизиқлар ҳам

борки, уларнинг бир қисми шарқдан ғарбга, бир қисми шимолдан жанубга ўтказилган; булар узунлик ва кенглик ёрдами билан ҳар бир шаҳарнинг ўрнини аниқлаш учун ўтказилганлар, бу эса харитага қараганда ҳамма нарсани аён қилиб туради” (1981, 146 бет)

Ҳ.Ҳ.Ҳасановнинг китобида “Жаҳоннома”нинг мундарижаси ҳам берилганки, ундан асарнинг тузилиши ва мазмуни ҳақида умумий тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Унга кўра асар муқаддима ва 20 бобдан иборат бўлган. Биринчи бобда китобнинг ёзилиш тарихи баён этилган. Иккинчи боб – маъмуранинг тасвири ва унинг чеккалари. Учинчи боб – олам шакли. Тўртинчи боб – олам шаклининг фойдаси (ундан фойдаланиш йўллари). Бешинчи боб – жойлар орасидаги масофалар. Олтинчи боб – денгизлар баёни. Еттинчи боб – кўллар баёни. Саккизинчи боб – ороллар баёни. Тўққизинчи боб – дарёлар баёни. Ўнинчи боб – тоғлар баёни. Ўн биринчи боб – чўллар баёни. Ўн иккинчи боб – баъзи шаҳарларнинг номи. Ўн учинчи боб – хуш ҳаво жойлар баёни. Ўн тўртинчи боб – қавмларнинг ўз жойларидан янги жойларга кўчишлари баёни. Ўн бешинчи боб – баъзи жойларнинг хусусиятлари (хайвоноти, кенг тарқалган касалликлар, аҳолисининг урф-одатлари, жисмоний қиёфаси). Ўн олтинчи боб – баъзи ажойиботлар баёни. Ўн еттинчи боб – маъданлар , жавоҳирлар ва бошқалар. Ўн саккизинчи боб – ҳар жойдан чиқариладиган моллар. Ўн тўққизинчи боб – араблар ерининг таърифи. Йигирманчи боб – турли ҳикоялар (жумладан, Фарғонанинг таърифи) дан иборат.

Нажиб Бакрон харитани тузишда ва изоҳномани ёзишда Хурдодбех, Истахрий, Насириддий Тусий, Носир Хисрав, Беруний, Кошғарий асарларидан фойдаланган. Айниқса, Берунийнинг деярли барча географик асарларидан кенг фойдаланиб, улардаги маълумотлар жумладан, дунёнинг тузилиши ҳақидаги назарий таълимотидан ўз харитасини тузишда, изоҳномасини ёзишда унумли фойдаланган.

Юқорида айтилганлардан кўриниб турибдики, Нажиб Бакроннинг харитасида ингичка қизил чизиклар билан меридианлар ва параллеллар, яъни градус тўри ўтказилган. Бу ҳол Ҳ.Ҳ.Ҳасановнинг изланишларига кўра Шарқ хариталарида биринчи бор учрашидир. Иккита, шунга ўхшаш харита Ҳамдаллоҳ Казвиний асарида (1340 й) ва Ҳофизи Абрунинг тарихий географик асарида бўлган. Кейинги икки муаллиф Нажиб Бакроннинг асарида кенг фойдаланганлар.

Ҳофизи Абрунинг асл исм-шарифи – Шаҳобиддин Абдуллоҳ ибн Лутфиллоҳ ал-Ҳавофий (1362-1431) бўлган. Кўп йиллар мобайнида темурийларнинг сарой тарихчиси вазифасини ўтаган. Шохрух Мирзонинг ҳукмронлик (1405-1447) замонида Ҳиротда ўзининг “Зубдат ат-тавориҳи Бойсунқурий” номли тарихий географик асарини ёзган. Ушбу асар бир вақтлар араб тилида ёзилган “Китоб ал-масолик ва-л мамолик” номли китобни форс тилига таржима қилиш жараёнида яратилганди. Таржимага ўзи кўрган-билганларини, бошқа китоблардан ўқиганларини, шу жумладан Ғиёсиддин Нақшошнинг Хитой сафарномасини ҳам қўшиб янги бир асар яратганди. Бу асардан ўз даврида ва ундан кейин ҳам тарихий географик манба сифатида кенг фойдаланилган. Дастлаб, Абдураззоқ Самарқандий ва у орқали Мирхонд, Хондамирлар фойдаланганлар. Шарқшунос олимлар В.В.Бартольд, И.Ю.Крачковский, Ю.Е.Борщевскийлар ўрганганлар. Ўзбек олимларидан А.Ўринбоев, Ҳ.Ҳ.Ҳасанов, О.Бўриев асар қўлёзмалари билан яқиндан танишганлар. Жумладан, Ҳ.Ҳ.Ҳасанов Ҳофизи Абрунинг географик меросини икки соҳа (матн ва харита) бўйича таърифлаган. Унингча асар матнида дастлаб оламнинг умумий баёни, сўнг бирин-кетин етти иқлим қисмлари, океанлар, денгизлар, кўллар ва тоғлар, сўнг айрим вилоятларнинг “масофалари”, яъни ер майдони, табиий шароитлари баён этилган. Энг охирида йирик шаҳарлар (Ҳирот, Марв, Балх, Машҳад, Бухоро, Самарқанд ва б.) бирма-бир таърифланган. Дарёлардан Жайхун, Хўжанд, Мурғоб ва б.

Асардаги дунёнинг доиравий харитасига (4-расм) алоҳида эътибор берган Ҳ.Ҳ.Ҳасанов қуйидаги хулосаларга келган:

2) Ҳофизи Аbru харитаси денгизлар ва қуруқликнинг шакли ҳамда бошқа жиҳатлардан Беруний харитасига ўхшайди демак, Беруний асаридан фойдаланган. Нажиб Бакроннинг харитасига ҳам анча яқин;

3) Беруний – Нажиб Бакрон – Ҳофизӣ Абру ўртасида чинакам илмий алоқа бўлган.

О.Бўриев “Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё” (1997) номли китобида Ҳофизӣ Абрунинг яна бир “География” номли қўлёзма асарини ҳам тилга олган. Муаллиф Марказий Осиёнинг табиати, чунончи денгиз ва қўллари, дарёлари, тоғлари, ободончилиги, шаҳарлари, айниқса, Ҳирот ва унинг атрофлари, булуклари (туманлари) Бодғис ва Мовароуннаҳр вилоятлари ҳақида сўз юритганда Ҳофизӣ Абрунинг ушбу қўлёзмасига бир неча бор мурожаат қилган.

Баъзи тарих асарларидаги тасвирий географияга оид маълумотлар

Аввал эслатиб ўтганимиздек, ўрта асрлар муаллифларининг кўпчилиги ўз замонаси фанининг бир неча соҳаларини пухта эгаллаган кенг қамровли илм эгалари бўлганлар. Уларнинг айримлари етук тарихчи сифатида танилган бўлсаларда, географияга оид алоҳида асарлар ҳам ёзганлар. Масалан, араб тарихчилари Хишом ибн ал-Қалбийнинг (в. 820) “Китоб ал-ақолим” ва “Китоб ал-булдон” ёки ал-Якубийнинг (в. 897) икки жилдлик “Тарих” асарида ташқари “Китоб ал-булдон” номли географияга оид асарлари ҳам бўлган.

Бошқа бир гуруҳ муаллифлар эса ўзларининг тарихга оид асарларида тасвирий географияга кенг ўрин бериб, бу йўналишда ҳам юқори савияга эга эканликларини намоиш қила олганлар. Шундай асарлар сирасига Рашидиддин Фазлуллоҳнинг “Жомъе ут-таворих” (яна бир номи ”Мажмаъ ут-тавораҳ”), Фахриддин Банокатийнинг “Равзат улил ал-боб фи таворих ал-ақобир ва ансоб”, Ҳофизӣ Абрунинг “Зубдат ат-таворих”, Абдураззоқ Самарқандийнинг ”Матлаъ ас-саъдайн ва мажма ал-баҳрайн”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома”, Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг ”Тарихи Рашидий” каби асарларини киритиш мумкин.

XIV-XVI асрларда яратилган тарих-география мазмунли ушбу асарлар тарихчилар учун ҳам, география тарихи билан қизиқувчилар учун ҳам бирдек қимматли манбалардан ҳисобланади. Жумладан, 1302-1311 йилларда ёзилган “Жомеъ ут-таворих” номли асар йирик тарихчи олим Рашидиддин Фазлуллоҳ ибн Имомуддавла Абулхайр (ваф.1318 й.) қаламига мансуб бўлиб, ўрта асрлардаёқ обрўли ва ишончли манба сифатида олимлар томонидан ўрганилган, таҳрирлар қилинган, шарҳлар ва қўшимчалар ёзилган. Асарнинг учинчи қисми тўлалигича географик мазмунда бўлган, аммо бу қисм бизгача етиб келмаган. Аввалги икки қисми эса XIV асрнинг биринчи ўн йиллигигача бўлган замонларда турк мўғул халқларининг Чингизхонгача бўлган тарихи, Чингизхон давридаги унга қарам мамлакатлар тарихига бағишланган.

Темурий ҳукмдорларнинг сарой тарихчиси Ҳофиз Аbru Рашидиддин асаридаги Эрон тарихини давом эттириб, 1371 йилгача бўлган тарихни қўшган ва “Зайли жомеъ ут-таворих” (“Жомеъ ут-таворих”га қўшимча) номи билан маълум қилган. Бошқа бир асар, яъни Фахриддин Банокатий томонидан 1317 йилда Рашидиддин ҳаётлик пайтидаёқ ёзилган “Равзат улул ал-боб фи таворих ал-ақобир ва ансоб” (“Улуғ кишиларнинг тарихи ва насаби бобида донишмандлар боғи”) номли асар эса ўша “Жомеъ ут-таворих”нинг қисқартирилган варианты экан. Ушбу китоб “Тарихи Банокатий” номи билан ҳам танилган бўлиб, унинг айрим қўлёзма нусхаларини ўрганган Ҳ.Ҳ.Ҳасанов (1981)нинг ёзишига кўра, асарнинг еттинчи бобида Ҳиндистон, Арманистон, Эрон, Рум, Хитой, Мўғул, Араб ва Яхудий ерлари таърифланган. Муаллиф асарда Абу Райҳон Беруний исмини кўп бор тилга олган, унинг асарларидан фойдаланган.

“Банокатий тарихи”нинг муҳим хусусиятларидан бири унда дунё (иқлимлар) чизмасини илова қилинганлигидир. Бу китоб чамаси кўп йиллар давомида ўқувчилар эътиборида бўлиб келган, мадрасалар талабалари фойдаланиб юрганлар. Чунончи, 1556-1629 йилларда яшаб ўтган адиб Мутрабий Самарқандий ўзининг

“Тазкират уш-шуаро”(1605) номли асарида Банокатий китобидаги дунё харитаси ва Улуғбек мадрасаси деворидаги иқлимлар харитасини чизиб ҳавола этганлиги маълум (И.Бекчанов, 2009). Мутрабий асаридаги ушбу маълумотлар ҳақида Ҳ.Ҳ.Ҳасанов: ”Мутрабий асаридаги иқлимлар доираси илгари тасвирланган Банокатийнинг иқлимлар доирасига айнан ўхшайди, лекин анча соддалаштирилган. Дунё харитаси эса рангли қилиб ишланган-денгизлар сариқ, оролар қора доира ичида берилган, иқлимларнинг рақамлари ҳам қўйилган. Хаританинг тахминий ва XVII аср бошига мансуб эмаслиги шаклдан кўриниб турибди. Афтидан, Мутрабий географияни ва харитаграфияни яхши билмаган” дея баҳолаганди (1981,220-бет).

Қуйида мавзуимизга оид яна икки асар ҳақида айтиб ўтмоқчимиз.

Бобурнома. Бу асар кўпчиликка маълум ва машҳур. Уни ўзбек классик адабиётининг XV аср охири XVI аср бошларида яшаб ижод этган йирик намоёндаси, ғазалхон шоир, атоқли сиёсий ва маданий арбоб, подшоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобур ёзган. Ўша замонлар ўзбек адабий тилида ёзилган ушбу асарни муаллифнинг ўзи “Бобурия” деб номлаган. Форсий таржималарида эса ”Воқеоти Бобурий”, “Тузуки Бобурий” номлари билан ҳам танилган.

XX аср бошларида Бобурнинг ушбу асарини инглизчага таржима қилиш ва унинг илмий танқидий таҳлили билан жиддий шуғулланган олима Аннет Бевериж: “Бобурнома бутун тарихда яратилган ёзма ёдгорликларнинг энг бебаҳосидир ” деб ёзганди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1483 йил 14 февралда Фарғона вилоятининг пойтахти Андижонда вилоят ҳокими темурий Умаршайх Мирзо ва Мўғилистон хонларидан Юнусхоннинг иккинчи қизи Қутлуғ Нигорхоним оиласида таваллуд топган. Бобурнинг ёзишича, отаси Умаршайх Мирзо Абусаид Мирзонинг тўртинчи ўғли бўлган. Султон Абусаид Мирзо эса Султон Муҳаммад Мирзонинг ўғли бўлган. Султон Муҳаммад Мирзо эса

Амир Темурнинг учинчи ўғли Мироншоҳ Мирзонинг ўғли бўлган.

1494 йил рамазон ойининг тўртинчи куни душанбада Умаршайх Мирзо 39 ёшида жар ёқасидаги баланд Акси кўрғонидан кабутар ва кабутархона билан жарга қулаб вафот этади. Шу кундан бошлаб 12 яшар Заҳириддин ота мерос Фарғона вилояти тахтига ўтиради ва қисқа умрининг охирига қадар, яъни 1530 йилга қадар унинг ҳаёти саргузаштлар, жангу-жадал, тахт талашиш, юрт олиш можаролари билан тавсифланади. Баъзан ғолиб бўлган, баъзида енгилиб қочишга тўғри келган. Охир оқибат ватанини ташлаб кетишга ва ўзга юртларда ватанини соғиниб яшашга тўғри келади. Ҳаётида кўп сарсон-саргардонликларни бошдан кечирган. Бундай оғир сарсонликлардан бирини унинг қизи Гулбадан ўзининг “Хумоюннома” китобида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ўз одамлари билан “250 га яқин киши пиёда, елкаларида чопон, оёқларида чорик, қўлларида таёқ бўлган ҳолда, беяроқ, худога таваккал қилиб, Бадахшон ва Кобулга қараб йўл олдилар” - деб ёзганди. Бунда “подшоҳнинг онаси ҳам ҳамроҳ эди. Подшоҳ мулозимларининг кўпчилиги аҳли аёллари билан кўчмоқда эди... Маккор фалакнинг зулумкорлигига кўра ҳар бир азиз ва гавҳар каби пок кишилар учун тайёрланган жафокорлиги ва душманлиги, хорликка солишлари қанча бўлса, уларнинг ҳаммаси ана шу сафарда Бобур подшоҳнинг ва унинг сафдошлари бошларига ёғилди” (Тарихи Рашидий, 2010. 250 б.). Шундай бўлсада, Бобур дафтар ва қаламни қўймади, ижод қилди. Унинг “Бобурнома”си ҳам шу аснода юзага келганди.

Бобурнинг инсоний хислатлари ва айрим асарлари ҳақида “Бобурнома”ни оққа кўчирган котиблардан бири ёзиб қолдирган қуйидаги мухтасар сатрлар ҳам эътиборлидир. ”Ва маҳолдирким, ул подшоҳи қобил (яъни, Бобур)нинг яхшилиғларини айтган билан ва битиган билан тугангай. Лекин мужмал буким, секкиз сифати анинг зотиға муттасил эрди: бириси бу ким, нажхати баланд эрди; иккимчиси, ҳиммати аржуманд эрди; учумчиси,

вилоят олмоғ; тўртумчиси, вилоят сахламоғ; бешимчиси, маъмурлуғ; олтимчиси, рафоҳият нияти тенгри таоло бандаларига; еттимчиси, черикни кўнгли(ни) қўлга олмоқ; секкизимчиси, адолат қилмоқ. Ва фазилат бобида камлиғи йўқ эрдиким назм ва наср ва туркий ва форсийни бебадал айтур эрди. Алал-хусус туркий девони бордурким, оти “Мубаййин”дур. Тил билур доно халқ орасида анингдек латоиф йўқтур. Ва Хожа Аҳрор айтган рисолаким, анинг оти “Волидия”дур ўшал подшоҳ Назм қилибтур. Ушбу китобким, “Бобурия”дур. Байрамхонни ўғли Мирзохонга буюрдиларким, туркийдан форсийга келтургилким, туркий билмоғон холойикқа осон бўлғай. Ул подшоҳ муסיкий илмидан ҳам хабари бор эрди... Ва ул подшоҳ аруз ва кофияга ҳам рисоалари бор ва ул жумладан, “Муфассал” деганким, ушбу фан шарҳи бўлғай, кўпдан-кўп яхши тасниф қилибтурлар...” Бобурноманинг 1989 йил нашрининг 356-357 бетларида илова қилинган бу сатрларни географ олим Ҳ.Ҳ.Ҳасановнинг айтган куйидаги жумлалари янада тўлдиради: “Бобур кўпгина асарлар ёзган. Унинг асарлари шу қадар қизиқарли, сермазмун, тили ва услуби ёқимлики, ўқиб, ҳеч зерикмайсиз, ҳар ўқиганингизда янгилик топаверасиз. Бобур асарлари бамисоли таги йўқ хазина. Унинг асарларини кўздан кечирсангиз уларни география ва табиётга доир маълумотларга жуда бой эканлигини кўрасиз, муаллифнинг ажойиб ўлкашунос, табиатшунос олим, жасур сайёҳ бўлганлигини пайқаб оласиз” (1981, 183 б.). “Бобурнома” ёки “Бобурия” Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг энг йирик, шоҳ асаридир. Бу - Бобурнинг Фарғонадаги ёшлик кунларидан то Ҳиндистонда подшоҳ бўлганигача юз берган жами воқеаларнинг муфассал тавсифидир. “Бобурнома”да Бобурнинг ўзи ҳам, қавм-қариндошлари, таниш-билишлари, жанглари, кўрган ва юрган ерлари, жойларнинг табиати, бойлиги, одамлари, урф-одатлари, ҳайвоноти ва экинлари, хуллас, Фарғонадан то Ҳиндистонгача бўлган кенг территория бошдан-оёқ бирма-бир тавсифланган” (1983, 11 б.).

Бобурнома тарих ва этнографиядан ташқари географияга оид маълумотларга шунчалик бойки, ҳатто унинг айрим парчаларини шарқшунос Витсен 1705 йилда голланд тилига таржима қилиб, унга “Татарлар мамлакатининг шарқий ҳам шимолий қисмининг жуғрофий таърифи” деб ном берганди. Бобурнинг географик тавсиф бериш маҳоратига асарнинг бошланишидаёқ дуч келамиз. Бу Фарғона вилояти ва у ердаги шаҳар ва айрим қишлоқларнинг географик тавсифидир.

“Фарғона вилояти бешинчи иқлимдиндур. Маъмуранинг канорасида воқе бўлибдур. Шарқи Кошғар, ғарби Самарқанд, жануби Бадахшоннинг сарҳади тоғлар, шимолида агарчи бурун шаҳрлар бор экандур, мисли: Олмалиқ ва Олмоту ва Янги ким, кутубларда Тароскент битирлар, муғул ва ўзбек жиҳатдин бу тарихда бузулубтур, асло маъмура қолмабдур. Мухтасар вилояттур, ошлиқ ва меваси фаровон. Гирдогирди тоғ воқе бўлубтур. ғарбий тарафидаким, Самарқанд ва Хўжанд бўлғай, тоғ йўқтур. Ушбу жонибтин ўзга ҳеч жонибтин қиш ёғи келаолмас. Сайхун дарёсиким, Хўжанд сўйиға машҳурдур, шарқ ва шимолий тарафидин келиб, бу вилоятнинг ичи бирла ўтуб ғарб сари оқар, Хўжанднинг шимолий Фанокатнинг жанубий тарафидинким, ҳоло Шохрухияга машҳурдур, ўтуб яна шимолға майл қилиб, Туркистон сари борур. Туркистондин хейли қуйироқ бу дарё тамом қумга сингар, ҳеч дарёға қотилмас. Етти пора қасабаси бор; беши Сайхун суйининг жануб тарафида икки шимоли жонибида. Жанубий тарафидаги қасабалар бир Андижондурким, васатта воқе бўлибтур, Фарғона вилоятининг пойтахтидур. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас. Андижоннинг ношпоттисидан яхшироқ ношпотти бўлмас. Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш қўронидан сўнгра мундин улуғроқ қўрғон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқе бўлибтур. Тўққиз тарнов сув кирар. Бу ажабтурким, бир ердин ҳам чиқмас. Қалъанинг гирдо-гирди хандакнинг тош ёни сангрзалиқ шоҳроҳ тушубтур. Қалъанинг гирдо-гирди тамом

маҳоллоттур. Бу маҳалла бирла қалъага фосила ушбу хандактур ва ёқаси доғи шохрухтур. Ови қуши доғи кўп бўлур, қирғовули беҳад семиз бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, бир қирғовулни ускунасини тўрт киши еб тугатаолмайдур. Эли турктур. Шаҳр ва бозорисида турки билмас киши йўктур. Элининг лафзи қалам бирла росттур... Элининг орасида ҳусн хили бордур. Юсуф Хожаким мусиқида машҳурдир, Андижонийдир. Ҳавосининг уфунати бор. Кузлар эл-безгак кўп бўлур”.

Бу сатрлардан сўнг Ўш, Марғилон, Исфара, Хўжанд шаҳарлари, Кандибодом, Аҳси, Косон каби кичик шаҳарчалар бирин-кетин моҳирона таърифланган. Буларни ўқиган киши Фарғона водийсининг орографияси (Ер юзасининг тузилиши), географик ўрни, чегаралари, сувлари, иқлими, шаҳарлари ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлади. Шаҳарлар таърифи ҳам табиий ва иқтисодий географик жиҳатдан равон ва қизиқарли баён қилинган. Шунингдек, ўрни келганда бошқа шаҳар ва жойларни ҳам таърифлаб ўтган. Масалан, 1497-1498 йиллар воқеалари баёнида Самарқанд ҳақида шундай ёзади: “Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳр камроқдур. Бешинчи иқлимдиндур. Тули 99 рамзи нужумий 56 даража ва дақиқадур, арзи 40 даража ва 40 дақиқадур. Шаҳри Самарқанддур, вилоятини Мовароуннаҳр дерлар. Ҳеч ёғий қаҳр ва ғалаба билан мунга даст топмағон учун балдаи маҳфуза дерлар. Самарқанд ҳазрати амирулмўъминин Усмон замонида мусулмон бўлғондур. Саҳобадин Ҳусан ибн Аббос анда борғондур. Қабри Оҳанин дарвозасининг тошидадур. Ҳоло мазори Шохға машҳурдур. Самарқандни Искандар бино қилғондур. Мўғул ва турк улуси Семирканд дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилғон эмастур. Қўрғонини фаслнинг устидан буюрдумким, қадам урдилар. Ўн минг олти юз қадам чиқти... Маъмуранинг канорасида боқе бўлубтур. Шарқи Фарғона ва Қошғар, ғарби Бухоро ва Хоразм, шимоли Тошканд ва Шохрухияким Шош ва Банокат битирлар, жануби Балх ва Тирмиз, Кўҳак сўйи шимолидин оқар, Самарқанддин икки курух

бўлғай. Бу сув била Самарқанд орасида бир пушта тушубдур, Кўҳак дерлар. Бу руд мунинг тубидан оқар учун Кўҳак суйи дерлар. Бу сувдин бир улуғ руд айирибтурлар, балки дарёчадур, Дарғам суйи дерлар. Самарқанднинг жанубидан оқар. Самарқанддин бир шаръий бўлғой. Самарқанднинг бағот ва маҳаллоти ва яна неча тумоноти бу сув билан маъмурдур. Бухоро ва Қора кўлгачаким, ўттуз-қирқ йиғоч йўлга ёвуқлашур. Кўҳак суйи билан маъмур ва мазруъдир. Мундоқ улуғ дарё асло зироаттин ва имораттин ортмас, балки ёзлар уч-тўрт ой Бухорога сув етмас. Узуми ва қовуни ва олмаси ва анори, балки жамиъ меваси хўп бўлур. Вале икки мева Самарқанддин машҳурдур: себи Самарқанд ва соҳибийи Самарқанд. Қиши маҳкам совуқтур, қори агарчи Кобул қорича тушмас. Ёзлар яхши ҳавоси бор, агарчи Кобулча йўқтур.”

Ушбу географик тавсифлар давомида Самарқанднинг Амир Темур ва темурийлар бунёд этган бинолар, мадрасаю-масжидлар, ҳаммомлар, бозорлар, Самарқанд атрофидаги ўланглар ва қурухлар, вилоятлар: Бухоро, Кеш, Қарши, Ғузор, Кармина, Қорақўл ва Шовдор тумани қисқа-қисқа таърифлаб ўтилган.

Бобур Самарқандда Мирзо Улуғбек 1427-1429 йилларда қурдирган расадхона ҳақида ҳам шу саҳифаларда тарих учун муҳим маълумотлар келтирган, яъни: “Яна бир олий иморати пуштайи кўҳак доманасида расаддурким, зиж битимакнинг олатидур. Уч ошъёнлиқтур. Улуғбек мирзо бу расад била Зижи Курагонийни битибтурким, оламда ҳоло бу зиж мустаъмалдур. Ўзга зиж била кам амал қилурлар. Мундан бурун Зижи Элхоний мустаъмал эдиким, Хўжа Наср Тусий Ҳалокухон замонида Мароғада расад боғлатибтур. Ҳалокухондурким, Элхон ҳам дерлар. Ғолибо оламда етти-секкиз расад беш боғламайтурлар. Ул жумладин бир, Маъмун халифа расад боғлабтурким, Зижи Маъмунийни андин битибтурлар. Бир Батлимус ҳам расад боғлабтур. Яна бир Ҳиндистонда рожа Бикраможид ҳинду замонида Ўжин ва Даҳордаким, Молва мулкидур, ҳоло Мандуға машҳурдур. Яна бир расад қилибтурлар, ҳоло ҳиндуларнинг

мустаъмал Ҳиндистонда ул зиждур. Бу расадни боғлогони минг беш юз сексон тўрт йилдур. Бу ул зижларга боқа ноқисроҳдур. ”

Айтиш лозимки, Бобур ҳаётлик йилларида Улуғбек расадхонаси ҳали мавжуд эди. Унинг кейинчалик қачон бузилгани ҳақида исбот талаб турли фикрлар билдириб келинади. Яқинда шарқшунос- тарихчи олим Исмоил Бекчанов ўзининг “Мутрабий тазкиралари муҳим адабий манба” номли илмий монографиясида ушбу масалага ойдинлик киритиб, 1586-1598 йилларда Самарқанд ҳокими бўлиб турган Ҳожибий Дўрмон ”Ул ўхшаши йўқ латиф иморатни бузиб ташлаб, ғишт ва бошқа қурилиш анжомларини Шодмулк Оқо (Соҳибқирон Амир Темур келини, Султон Халилнинг хотини) Кўҳак дарёси устига қурдирган кўприк таъмирлашига ишлаттирган”лигини ва бу воқеа 1594 йилда рўй берганлигини аниқлаб берди (2009 й. 139-140 б.).

Бобур вилоятлар ва шаҳарларга географик таъриф берар экан маълум бир тартибга амал қилганлигини кўрамиз. Бу тартиб ҳозирги замон географиясида ҳам сақланган, биров мукаммаллашган, холос. Ушбу тартиб Фарғона вилояти ва шаҳарлари, Самарқанд, Кобул вилояти ва шаҳарлари тавсифида яққол сезилади. Бу тартиб таърифланаётган жойнинг географик ўрни ва чегарадош ҳудудларнинг номини айтиш билан бошланади. Кейин вилоятнинг катта ёки мухтасарлиги, ер юзасининг тузилиши, об-ҳавоси, яъни иқлими, сувлари (бунда кўл дарёлари, чашмалари таърифланади), ўсимликлари (дарахтлари, ўтлари, буталари, мевалари, ҳатто ўтинларигача), ҳайвоноти (уларни бошқа вилоятларда учраши ёки учрамаслиги), ов ҳайвонлари ва қушлари, сўнгра аҳолиси ва унинг ўзига хос хусусиятлари, етиштирадиган ва ишлаб чиқарадиган моллари, четга чиқариладиган ёки четдан келтириладиганлари ҳақида қизиқарли баён қилинганлигини кўрамиз. Йўл-йўлакай ариқ ва каналлар, ҳовузлар, дарёларда қурилган банд (тўғон)лар ҳақида маълумотларни учратамиз.

Бобурномада қиёсий усул кенг қўлланилган. Жойларнинг ҳавоси, ёғин-сочин, ўсимлик ва ҳайвонот таърифларида ҳам ушбу усулни учратамиз. Тоғларнинг таърифларида эса дунё томонларига нисбатан қандай жойлашганлиги ва бунинг натижасида табиатидаги фарқларга алоҳида эътибор берилганлигини сезамиз.

Асарда топонимикага доир жумлалар ҳам анчагина. Жой номлари, ўсимлик ёки баъзи ҳайвонлар қаерда қандай аталиши сабаблари ҳам тушунтириб ўтилган. Жумладан, мана бу сатрлар эътиборга лойиқ: “Андароб ва Хост ва Бадахшонот тоғлари тамом арчалиқ, қалин чашмалиқ, юмшоқ пушталиқ тоғлардур. Ўти тоғининг ва пуштасининг ва жулғасининг бирдек бўлур ва хўп бўлур, аксар бутака ўти бўлур, отға бисёр созвор ўттур. Андижон вилоятида бу ўтни бутка ўти дерлар, важҳи тасмияси маълум эмас эрди. Бу вилоятларда маълум бўлди. Бу ўт бута-бута чиқар учун бутака дерлар эмиш”. Дарвоқе, чорва учун ниҳоятда тўйимли бўлган бу ўтни геоботаник мутахассислар лотинча *Festuca sulcata* деб номлаганлар, рус адабиётида эса типчак номини олган. Чотқол, Қурама яйловларида чўпонлар уни ҳозирги кунда ҳам бетага деб, бу ўт кенг тарқалган жойларни эса Бетагалик деб атайдилар.

Бобур ўзи юрган, борган ва кўрган жойлари ҳақида ёзар экан, дуч келган табиат ҳодисалари ҳақида ҳам маълумотлар бериб ўтади. Асарда ҳавонинг иссиқ - совуқлиги, қор ва ёмғирлар, зилзилалар ва ҳоказолар анча жонли баён қилиб ўтилган. Масалан, 1505-1506 йил воқеалари баёнида Кобулнинг шимолида рўй берган зилзиланинг шоҳиди бўлган Бобур ҳодисани шундай таърифлаган: “Бу аснода андоқ зилзила бўлдиким, кўрғоннинг фасллари ва боғларнинг томлари аксар йиқилиб, шаҳарда ва кентларда кўп уйлар ҳамвор бўлуб, уй ва том остида қолиб, ўлган бисёр бўлди. Памғон кентининг уйлари тамом йиқилди, етмиш-сексон убдон кадхудолар том остида қолиб ўлдилар. Памғон била Бектут орасида бир парча ерким арзи биргина тош отими бўлғай, учуб, бир ўқ отуми қуйи борди. Учқан ернинг ўрнидин чашмалар

пайдо бўлди. Истарғичтин майдонгача тахминан олти етти йиғоч йўл бўлғай, ер андоқ ёрилиб эдиким баъзи тарафи белча баланд бўлур эди, баъзи тарафи белча паст, ёрилган ерга баъзи ерда киши сиғар эди. Зилзила бўлгон замон жамиъ тоғларнинг бошидан гардлар қўпти. Нурулло тамбурчи қошимда соз чаладур эди, яна бир соз ҳам бор эди, ўшал замон ҳар икки созни илигига олди, андоқ беихтиёр бўлдиким, созлар бир бирига урундилаар... Ўшал кун ўттиз уч қатла ер тебраниди. Бир ойгача ҳар кеча-кундузда икки ва уч қатла ер тебраниур эди”.

Маълумки, Бобур 1504-йилда Кобул вилоятини эгаллагач йирик Кобул давлатини барпо этади. Бадахшон, Қундуз ва Қандахор вилоятлари ҳам унинг тасарруфида эди.

Бобурноманинг 909 йил (1503-1504) воқеалари баёнида Кобул вилояти географияси батафсил ёритиб берилган. Жумладан, унинг географик ўрни, чегарадош вилоятлар, тоғлари, чашмалари, йўллари, савдолари, иқлими, мевалари, ён-атрофдаги ялангликлар, тоғлардаги довонлар, дарёлари ва уларда сувнинг оз-кўплиги лўнда-лўнда таърифланган. Вилоят халқи, уларнинг тили ҳақида ҳам айтиб ўтилган. Жумладан, “ Кобул вилоятида ўн бир-ўн икки лафз билан талаффуз қилурлар: арабий, форсий, туркий, мўғулий, ҳиндий, афғоний, пашойи, баракий, габрий, ламғоний. Мунча мухталиф ақвом ва муғойир алфоз маълум эмаским, ҳеч вилоятта бўлғай” деб ёзганди Бобур. Шунингдек, вилоятларнинг маъмурий бўлинишини баён қилар экан, Кобул вилояти ўн тўрт тумандан иборатлигини, вилоятларнинг қисмларини бу ерда туман деб, Андижон ва Қошғарда ўрчин, Ҳиндистонда паргана деб номланишини ҳам эслатиб ўтади.

Кобулнинг шарқидаги Ламғонот вилоятини беш туман икки бўлукдан иборатлиги айтилиб, ҳар бирига қисқа-қисқа таъриф берилган. Шаҳарлари ва уларгача бўлган масофалари ҳақида ҳам маълумотлар берилган.

Сўнг Ғазни вилояти ва бошқа туманлар ҳам шу тахлид таърифлаб берилган. Ушбу вилоятларда кийик овлаш, қуш ва балиқ овлаш усуллари батафсил ёритилган.

Бобур Кобул вилоятига географик тавсиф берар экан, вилоятнинг ўзига хос хусусиятларини, бошқа вилоятдан фарқларини кўрсатишга алоҳида урғу берган. Унинг Кобул вилоятига оид таърифларидан бир-икки жумла мисол келтириш ўринлидир.

- Кобул вилояти тўртунчи иқлимдиндур. Маъмуранинг ўртасида тушубдур. Шарқи Ламғонот ва Пуршовар ва Ҳашанғар ва баъзи Ҳинд вилоятидур. Ғарби кўҳистонлардурким, Карнуд ва Ғўр ул кўҳистондадур. Шимоли Қундуз ва Андароб вилоятидур. Ҳиндиқуш тоғи воситадур. Жануби Фармул ва Нағар ва Банну ва Афғонистондур. Мухтасар вилоятдур. Тулоний воқе бўлубтур. Тули машрикдин мағрибқа боқадур. Атроф ва жавониби тамом тоғдур. Қалъаси тоғқа пайвастандур.

- Бисёр латиф ҳавоси бор. Кобул ҳавосидек ҳаволик ер оламда маълум эмаским, бўлғай. Ёзларда кечалари пўстинсиз ётиб бўлмас. Қишлар агарчи қори аксар улўғ тушар, вале муфрид совуғи йўқтур. Самарқанд ва Табриз ҳам хушҳаволикқа машҳурдир, вале муфрид совуқлари бордур.

- Кобул вилояти берк вилояттур; ёт ёғи бу вилоятқа кирмаги мушкулдур. Балх ва Қундуз ва Бадахшон била Кобул орасида Ҳиндиқуш тоғи тушубтур.

- Гармсер ва сардсери ёвукдир. Кобулдан бир кунда андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз қор ёғмас. Икки соати нужумийда андоқ ерга борса бўлурким ҳаргиз қори ўксумас, магар аҳёнан андоқ ёз келгайким, қор қолмағай.

- Гармсер била сардсер орасида фосила Бодом Чашма кўталидур. Бу кўталнинг Кобул тарафида қор ёғар. Қўруқ сой ва Ламғонот тарафида қор ёғмас. Бу кўталдан ингач, киши ўзга оламе мулоҳаза қилур: йиғочлар ўзгача, ўтлар ўзгача, жониворлар ўзгача, элининг роҳу расми ўзгача.

-Кўҳи Сафид Нингнаҳорнинг (Ламғон вилоятидаги туман) жанубида воқе бўлубтур. Бангаш билан Нингнаҳорга восита ушбу тоғдур. Отлиққа йўл йўқтур. Тўққиз руд ушбу тоғдин

чиқар. Бу тоғдан қор ҳаргиз ўксумас. Бу жиҳатдин ғолибо Кўх Сафид дерлар.

- Бу вилоятларда Ғазни ва Хоразм совуқлик била машҳурдир, нечукким, Ироқайн ва Озарбайжонда Султония била Табрес совуқлук била шуҳрати бор.

Кобул вилоятининг таърифига оид саҳифаларда бу каби маълумотлар анчагина. Уларда Бобур ҳар бир юрган йўли, ошиб ўтган довонлари, кечган дарёлари, тизмаларнинг ёнбағри ва сувайиричлари, тангилари ҳақида маълумотлар бериб ўтади. Ушбу саҳифаларни ўқиган киши Кобул вилояти ҳақида, унинг табиати, халқи, шаҳарлари, карвон йўллари, савдо муносабатлари, иншоотлари ва умуман тарихий географияга оид кўпдан-кўп аниқ маълумотларни топа олади.

Маълумки, Кобул Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг иккинчи ватанидек бўлиб қолган эди. Унинг оиласи ва яқинлари Кобулнинг Болоҳисор аркида яшаганлар. Бобурнинг онаси Қутлуғ Нигор хоним шу манзилда вафот этган, шу ерда - Боғи Наврўзийда дафн этилган. Ўғиллари Хумоюн ва Комрон, Аскарӣ Мирзоқизи Гулбадан шу шаҳарда туғилганлар. Шундай бўлсада, Бобур ўз мавқеини янада мустаҳкамлаш мақсадида Ҳиндистонни ҳам фатҳ этишга қарор қилганди. Бобурнинг ўзи “Ул тарихдин бу тарихқача (яъни, 1504 йилдан 1526 йилгача) ҳамиша Ҳиндистон ҳаваси қилинур эрди” деб ёзганди. 1519 йилдан 1526 йилгача Ҳиндистонга беш марта юриш қилади ва ниҳоят, бешинчи навбат юришда Деҳлининг шимолидаги Панипат ёнида Иброҳим Лўдий лашкарини узил-кесил енгади. Натижада шимолий Ҳиндистон фатҳ этилади. Орадан бир йилча ўтгач, яъни 1527 йилнинг март ойида Чандирий кўрғонида Четур, Мандов (Молва ҳам дейилади) вилоятлари ҳукмдори Роно Сангони ҳам енггач, Ҳиндистонда йирик бобурийлар давлати тузилади. Бу ерда Бобур авлодлари, яъни “Бобурийлар сулоласи” уч юз йилдан ортиқ ҳукмронлик қилганлар. Аммо Бобурнинг ўзи бу юртда кўп яшамади.

1530 йил кузида қаттиқ хасталанган Заҳириддин Муҳаммад Бобур тахтни ўғли Хумоюнга топширади ва 26 декабрда пойтахт Аграда вафот этади. Уни дастлаб ўзи барпо этган Боғиоромда дафн этганлар. Кейинроқ фарзандлари Бобур васиятини бажо келтириб, унинг хокини Кобулдаги Боғи Бобурга кўчирганлар.

Бобурномада Ҳиндистоннинг табиий шароити, сиёсий-иқтисодий аҳволи, халқи ва урф-одатлари, шаҳар ва бинолари таърифи йигирма саҳифани эгаллаган. Асарнинг ушбу қисмини бемалол “Ҳиндистон географияси” деб номлаш мумкин. Унда баён қилинган географик тавсифлар ўзининг аниқ ва қизиқарлилиги билан эътиборга лойиқ. Ушбу таъриф ва тавсифлардан айримларини келтирамиз.

-Ҳиндустон мамолики васе ва пурмардун ва пурҳосил вилоят воқе бўлибтур. Шарқи ва жануби, балки ғарби ҳам Муҳит дарёсига мунтаҳи бўлур. Шимоли бир тоғдурким Ҳиндукуш ва Кофиристон ва Кашмир тоғлари била пайвасттур. Ғарби шимоли Кобул ва Ғазни ва Қандаҳор воқе бўлибтур. Жамиъ Ҳиндустон вилоятининг пойтахти Деҳли эрмиш.

- Ҳиндустон аввалги иқлимдин ва иккинчи иқлимдин ва учинчи иқлимдиндур. Тўртинчи иқлимдин Ҳиндистонда йўқтур. ғариб мамлакате воқе бўлубтур. Бизнинг вилоятларга боқа ўзга оламедур. Тоғ ва дарёси ва жангал ва саҳроси, мавозиъ ва вилоёти ва ҳайвонот ва набототи, эли ва тили ва ёмғури ва ели борча ўзгача воқе бўлубтур.

- Ҳиндустонда уч фасл бўлур, тўрт ойи ёздур, тўрт ойи пашкол (яъни ёмғирли), тўрт ойи қиш. Ойларнинг ибтидоси ҳилоли ойларнинг истикболидиндур. Ҳар уч йилда бир ойни пашкол ойларига зиёда қилурлар. Яна уч йилда қиш ойларига зиёда қилурлар. Яна уч йилда ёз ойларига.

- ...пашкол ҳаволари бисёр хўп бўладур. Гоҳ куни бўладурким, 10-15-20 қатла ёғадур. Ёғинларида бир замонда селлар келадур, ҳеч сув йўқ ерларда дарёлар оқадур. Ёғар маҳалида ва ёғибтурғон маҳалларида ғариб яхши ҳаволар бўладур... Айби бу дурким, ҳаво кўп пурнам бўладур.

“Бобурнома”да Ҳиндистонга доир бундай географик тавсифлар анчагина. Уларнинг барчаси бирма-бир келтирилса “Ҳиндистон географияси” номли китоб бўлади. Айниқса, тоғлар, дарёлар, иқлим, ҳайвонот, қушлар, сув ҳайвонлари, балиқлар ҳақида маълумотлар ниҳоятда қизиқарли баён қилинган, ўқиб зерикмайди киши. Ҳиндистон ўсимликлари, экинлари, мева-дарактлари, гулларига доир маълумотлар ҳам шундай. Асарда ҳинд элининг вақт ўлчовлари, кеча-кундузнинг бўлиниши, ҳафта кунлари, оғирлик ва масофа ўлчов бирликлари ҳам қисқа ва лўнда баён қилинган.

Умуман олганда, “Бобурнома”даги географияга доир маълумотлар бошқа тарих асарларидаги маълумотлардан ўзининг аниқлиги, мукаммал ёритилганлиги билан ажралиб туради. Чунончи, географ олим Ҳ.Ҳ.Ҳасанов: “Бобур Фарғона ва Самарқанд, Афғонистон ва Ҳиндистон географиясини ўзбек тилида биринчи бўлиб тасвирлаган олим десак хато бўлмас” - деб ёзган (1981, 206 б).

“Тарихи Рашидий”. Бу XIV аср ўрталаридан XV аср ўрталаригача ҳукмронлик қилган мўғул хонларининг тарихи баён қилинган йирик асардир. Унинг муаллифи Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг кичик замондоши ва қариндоши Мирзо Муҳаммад Ҳайдардир. Асар муқаддимасида муаллиф ўзини “Муҳаммад Ҳайдар ибн Муҳаммад Ҳусайн Кўрагон, дўстлари орасида Мирзо Ҳайдар номи билан танилган кимса” деб таништиради. Тарихга оид адабиётда ҳам шу ном билан машҳур. Бобур билан Мирзо Ҳайдарнинг қариндошлиги тафсилотлари “Бобурнома” да ҳам “Тарихи Рашидий”да ҳам бордур. Шу маълумотларга кўра, Бобур ва Мирзо Ҳайдарнинг она томонидан боболари Юнусхон ўқимишли, билимдон, мулоҳазали ва оқил кишилардан бўлган. Ёшлик йилларида (1430-1442) машҳур “Зафарнома” асарининг муаллифи, тарихчи олим Шарафиддин Али Яздий ҳузурида шогирдлик хизматида бўлган. Мирзо Ҳайдарнинг ёзишига кўра, “Юнусхон Яздий қошида шундай

билимларни эгалладики, унгача ҳам, ундан кейин ҳам мўғул хоқонлари орасидан бундай инсон чиқмади...

Юнусхон қуръонни қироат қилган ва кўчирган, шоирлик иқтидорига эга, хушсухбат, хуштабиат киши бўлган, илмий муаммодан хабардор, хушхат, мусаввир ҳам бўлган, шунингдек, фақат нозик табиатли кишиларгагина хос қобилият эгаси ҳам бўлиб, чунончи, мусиқий асбобларни чалиш ва ашула айтишда ҳам мумтоз бўлган”.

Юнусхон Шерозда яшаб юрган кезлари Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳукмдори темурий султон Абусаид Мирзо уни Самарқандга чақиртириб, турли шартлар ва келишувлар билан Мўғулистонга жўнатиб юборади. У ерда Юнусхон Кунжи ҳокими Мир Шер Ҳожи Кунжининг қизи Эсан Давлат бегимга уйланади. Ундан Юнусхон уч қиз фарзанд кўради. Аввалроқ, Султон Абусаид мирзо билан бўлган сухбатдан сўнг Юнусхон: “Султон Абусаид мирзо мўғуллар билан темурийлар орасидаги душманликни дўстликка айлантирди, мен эса шу дўстликни қариндошликка айлантираман. Агар қиз фарзандим бўлса, Султон Абусаид мирзонинг ўғлига бераман” деб аҳд қилганди. Шунга биноан Юнусхон катта қизи Меҳр Нигор хонимни Султон Абусаид мирзонинг тўнғич ўғли Султон Аҳмад мирзога, иккинчи қизи Қутлуғ Нигор хонимни Султон Абусаид мирзонинг тўртинчи ўғли Умаршайх Мирзога, яъни Бобурнинг отасига узатган эди.

Бу орада Юнусхон Тошкентда ҳасталаниб, икки йилга яқин ётиб қолади ва 1487 йилда 74 ёшида вафот этади. Уни Тошкентда Шайх Хованд Тахурнинг табаррук мозори ёнига дафн этадилар. Шу йилиёқ унинг ўғли Султон Маҳмудхон мўғул хонлиги тахтига ўтиради.

“Тарихи Рашидий”да ёзилишича Мирзо Ҳайдарнинг отаси Муҳаммад Ҳусайн Султон Маҳмудхон билан жуда яқин дўст бўлишган. Султон Маҳмудхон уйлангач, орадан бир йил ўтиб Муҳаммад Ҳусайнни ҳам ўзидан бир ёш катта бўлган опаси Ҳўб Нигор хонимга уйлантириб қўяди ва уни “Кўрагон” унвонига

сазovor қилади. Уларнинг никоҳи 1493 йилда Тошкент шаҳрида ўқилган. Орадан олти йил ўтгач, яъни 1499 йилда Тошкентда шу оилада тўртта қиздан сўнг Мирзо Ҳайдар туғилади. Аммо тез орада, яъни 1501 йилда Мирзо Ҳайдарнинг онаси Хўп Нигор хоним бетобланиб вафот этади. 1509 йилда эса Мирзо Ҳайдарнинг отаси Муҳаммад Ҳусайн ҳам Шайбонийхоннинг буйруғи билан яширинча қатл эттирилади.

Шундай қилиб, болалик даврида ота-онасиз етим қолган Мирзо Ҳайдар подшоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобур билан опасингилларнинг фарзандлари, яъни холавачча бўлганлар. Мирзо Ҳайдарнинг ҳаётида ҳам таҳликали кунлар, саргардонликлар бўлган. Жумладан, Муҳаммад Ҳусайн ҳаётлик пайтида куёви Убайдуллоҳхон (Шайбонийхоннинг укаси Маҳмуд Султоннинг ўғли) Мирзо Ҳайдарни отасининг ижозати билан Бухорога, опаси Ҳабиба Султон Хоним олдига олиб келади. Аммо Шайбонийхон Муҳаммад Ҳусайнни қатл эттиргач, Бухорога одам юбориб Мирзо Ҳайдарни Амударёга чўктириб юбориш ҳақида буйруқ беради. Ўша ҳаёти учун таҳликали кунлардаги ўзининг аҳволини Мирзо Ҳайдар шундай баён қилганди: "Ана шундай қаҳри қаттиқ, зулмқору қудратли ҳукмдор (Шайбонийхон демоқчи) мени ўлдириш қасдига тушди, ҳали ёшим болаликнинг ярмидан ҳам ўтмаган эди. Мен ҳали ўнг қўлимни чап қўлимдан, яхшилиқни ёмонликдан ажрата олмасдим, ҳали овқат топиб ейишга кучим етмас, бирор нарсани ўзимча ҳал қилишга ҳали ақлим ҳам у даражада эмас эди. Ота-онасиз етим бўлиб қолдим. Амакиларим ҳар қаёққа тарқалиб кетишган, тоғаларим шаҳид бўлган, менга ғамхўрлик қиладиган акам ҳам, кўнглимга таскин берадиган қариндошим ҳам йўқ эди" деб ёзганди.

Шундай кунларнинг бирида Мирзо Ҳайдар устози Мавлоно Муҳаммад билан бирга Мавлоно Муҳаммад Қозининг кўрсатмасига биноан Бухородан қочиб, Ҳисори Шодмонга, у ердан Хатлоннинг Пушанг кентига, ундан сўнг Рустоқ орқали Бадахшон пойтахти Қалъаи Зафарга етиб келадилар. Бу ерда Мирзо Ҳайдар бир йилга яқин Мирзо Хон хизматида туриб

қолади. Ва ниҳоят Бобурнинг хат орқали сўровига биноан Кобул томон йўлга чиқадилар. Бунда ”Ўн олти киши менга йўлдош бўлишди. Иккита отдан бўлак, ҳатто кечаси бошимизга қўйиб суянадиган нарсамиз ҳам йўқ эди. Отамиздек бўлиб қолган Мавлоно Муҳаммадда биттагина шойирўмол бор эди, холос, бунақасини Бадахшоннинг энг камбағал одамлари ўраб юришади. Бошқаси ҳақида шунга қараб хулоса чиқарса бўлади” деб ёзган эди Мирзо Ҳайдар.

Мирзо Ҳайдар одамлари билан Кобулга етиб келишганда уларни иззат-ҳурматни жойига қўйиб, жуда яхши кутиб олишади. Подшоҳ мулозаматига етишган чоғидаги ҳолатни Мирзо Ҳайдарнинг ўзи “Подшоҳнинг хизматига келганимда унинг бахт ёғдуси балқиб турган назари менга тушган заҳоти чексиз раҳм-шафқат ва поёнсиз меҳр-муҳаббат туфайли инжулардек кўз ёшлари нурли кўзларидан ипга тизилган дурлардек тўкиларди. У меҳрибонлик билан қаради, марҳаматли қўлини мен тарафга узатди ва яқин келгин деб ишора қилди. Тиз чўкиб салом бергандан кейин яқин бордим, у мени раҳм-шафқат қучоғига олиб, оталиқ меҳри билан бағрига босди. Анча вақт қучоғида ушлаб турди, мен таъзим расмини адо қилмоқчи бўлгандим, бунга йўл бермай, ёнига ўтказди, чексиз куюнчаклигидан анча вақт ўзини босолмай, кўзларидан дув-дув инжулар тўкди” деб таърифлаганди ва Бобурнинг ушбу сўзларини келтирганди: ”Сенинг отанг поччам, менинг тоғам-хон, ака-укаларинг, қариндош-уруғларинг шаҳидлик шарбатини ичиб, Аллоҳга беадад шукрки, сен ёнимга эсон-омон келдинг. Энди улардан айрилганингга ҳеч ғам чекма, чунки уларнинг ўрнини ортиғи билан босаман. Улардан қанчалик меҳр-муҳаббат ва раҳм-шафқат кутиш мумкин бўлса, шуларнинг ҳаммасини, ҳатто улардан кўпини сенга бера оламан”.

Шундай қилиб Мирзо Ҳайдар Кобулда Бобур подшоҳ ҳузурида 1508-1512 йиллар оралиғида дорул-омонликда кун кечирган, сабоқ олган. Шу ерда у Султон Саидхон билан ҳам учрашган. Кейинчалик, Султон Саидхон Андижондалик пайтида

унинг сўрови ва Бобурнинг ижозати билан Султон Саидхон ҳузурига келади. Шу вақтдан бошлаб Мирзо Ҳайдар 24 йил давомида, яъни Султон Саидхон вафотига (1533 й) қадар хон хизматида бўлади. Унинг топшириқларини сидқи дилдан ва бекаму-кўст бажаради. Султон Саидхон ҳам Мирзо Ҳайдарни ўзига яқин тутиб, ўз синглиси Муҳиб Султон хонимга уйлантириб қўяди ва “Кўрагонлик” мартабаси билан сийлайди, уни эъзозлаб ”ука” деб мурожаат қилади. Кейинчалик Султон Саидхон Мирзо Ҳайдарга ҳарбий ва салтанат ишларини ҳам топшириб, унга чекланмаган ҳуқуқ беради. Бу билан у Мирзо Ҳайдарни вазир сифатида, давлат арбоби сифатида шаклланиш имконини берди. Мирзо Ҳайдарнинг бу фаолиятига оид маълумотлар ”Тарихи Рашидий” китобида анчагина. Чунончи, Султон Саидхон хизматида юрган кезларини таърифлар экан, “13 ёшимда Султон Саидхон хизматига етдим. Оталик шафқати бирла (мен етимни балоғатга) еткурди. 24 йил анинг хизматида таълим ва тарғиб қилмоқ бирла Фузулий китобига машғул бўлиб, айни азимат ва ҳашаматда рўзгор кечирдим. Хат, савдо, шеър, тасвир ва тахсин фанида... моҳир бўлдим. Қолган ҳунарлардан хотам бандлик, ҳаттотлик, заргарик, девонлик, дурадгорлик ва анвойи китобки, анинг шарҳи узоққа тортар эрди, мунинг ҳаммасида андоқ эрдимки, бу ҳунарлар устозлари бу бандага шогирдлик ва ожиз келур эрдилар” деб ёзганди. Мирзо Ҳайдарнинг бу фазилатлари ҳақида Бобур ҳам: “Тойиб бўлуб яхши тариқа пайдо қилибтур. Хат ва тасвир ва ўқ ва пайкон ва зиҳгар ҳам нимага илиги часпондур. Табъи назми ҳам бордур. Менга арзадошти келиб эди, иншоси ҳам ёмон эмас” деган сўзларни “Бобурнома” да ёзган эди. Бинобарин “Тарихи Рашидий” Мирзо Ҳайдар исмли ана шундай ўқимишли, билимдон, ширинсухан, синчков ва серғайрат, иншоси ўткир кишининг ижод маҳсулидир.

“Тарихи Рашидий” асарида Мўғулистон, Кошғар, Тибет ва Кашмир ўлкалари тасвирида берилган географияга оид маълумотларга қараганда унинг муаллифи Мирзо Ҳайдар

географик тавсифда юқори савияга эришганлигини кўрамиз. Асарда келтирилган маълумотлар аниқлилиги, ишончлилиги, қизиқарлилиги ва турли туманлиги билан киши эътиборини тортади. Бунда муаллиф ўз замонасидаги айрим географик тушунчаларни ҳам изохлаб ўтади. Ўзи борган ва кўрган вилоятлари ҳақида, уларнинг чегаралари, географик ўрни, ер юзаси, майдони, иқлими, сувлари, ўсимлик ва ҳайвоноти, халқи ва уларнинг урф-одатлари, савдо-сотиғи, етиштирадиган моллари ҳақида кўп қизиқарли таърифлар келтирадики, уларнинг айримлари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Жумладан, Иссиқкўл ва Балхаш кўли (муаллифда Кўкча денгиз)нинг катталиги, оқмас кўл эканлиги, сувининг шўр ёки чучуклиги, қишда музлаш ёки музламаслиги каби хусусиятларини жонли ифодалаб берган.

Тибет ўлкасининг худуди, об-ҳавоси, халқининг расм-русумларини баён қилар экан, бунинг асосий сабабини шундай изохлайди: “Тибат шундай ерда жойлашганки, у ерга жуда кам одамларнинг қадами етган. Тибат йўлларининг беҳад ноқулайлигидан тоғлари, хавф-хатарларга тўла довлари туфайли, шунингдек, сув, ем-хашак, ўти камлиги, босқинчиликни одатий иш деб биладиган қароқчилари туфайли у ёқларга биронта саёҳатчи бормаган ва у ерлардаги аҳволни ҳам ҳеч ким билмайди. Шу сабабдан ”Мўъжам ал-булдон”, “Жоми гитинамой”, ”Мулҳақоти сурух” ва бошқа тарихий китобларда ўзга юртлар сингари Тибат кенг тасвир этилмаган, уларнинг муаллифлари Тибатни бир вилоят сифатида санаб ўтишган, холос.

Шунинг учун биз Тибатни ўзимиз билганча шарҳ ва баён қилишга журъат этамиз”. Шундан сўнг Мирзо Ҳайдар асарда алоҳида фасл (боб) ларда Тибетнинг тоғ, дара, саҳролари, тибетликларнинг ақида ва мазҳаблари ҳақида, Тибетдаги ғаройиб жойларининг тасвири, Тибет халқининг диний қарашларини муфассал баён қилиб берган. Жумладан, Тибет тоғ, дара ва саҳролари ҳақидаги фаслда шундай сатрларни ўқиймиз: “Тибат

жуда баландда жойлашган бўлиб, барча томонларга оқадиган дарёлар унинг сувларидан ҳосил бўлади. Тибатга қайси тарафдан борилмасин баланд довонларга кўтарилишга тўғри келади, у довонлардан тушиш йўли йўқ. Довоннинг тепасига чиқилса, унинг тепаси теп-текис, айрим довонларнинггина унча-мунча ёнбағирлари бор. Юқорида жойлашгани учун Тибатнинг ҳавоси совуқ. Кўп жойларида арпа ва шолғомдан бўлак экин экишмайди. Арпаси ҳам кўпинча қирқ кун ичида пишади, агар шу муддатда пишиб етилмаса, совуқ уриб, дони пуч бўлиб қолади. Тибатнинг кўп ерларида ўтлар икки ойгина яшил бўлади, шундай жойлар борки, ёз бор йўғи қирқ кун давом этади. Шунинг учун ҳам баъзан кечанинг иккинчи ярмида ариқлардаги сув музлайди. Тибатда ҳавонинг ҳаддан ташқари совуқлигидан дарахтлар ҳам, ҳатто ўт-ўланлар ҳам баланд бўлиб ўсмайди. Тибатликлар сигир ва қўтослар гўнгини таппи-тезак, яъни ўтин қилишади. Тибатдаги кўчманчи халқнинг яшаш тарзи, одатлари ғалати, бошқа бирор халқниқига ўхшамайди. Биринчиси: гўштни ва ҳар қандай бошқа овқатларни хом ҳолида ейди, пиширмайди. Иккинчиси: отларига дон ўрнига гўшт беришади. Учинчиси: оғир юкларни қўйларга юклашади, ҳар бир қўй 12 ман (10 кг) юкни кўтаради. Улар хуржун тикишиб, қўйларга айил, қуюшқон боғлашадида, хуржунни устига ортиб қўйишади, керак бўлсагина олишади, бўлмаса ёзин-кишин улар қўйнинг устида тураверади.

“Жампа”, яъни сахро халқи қишда тоғнинг Ҳиндистон жойлашган ғарбий ва шарқий тарафига тушиб, у ерларга хитойи молларни, Тибат тузи, чарм, дармана томири, қоғоз, тилла ва шох рўмолларни олиб бориб, Ҳиндистоннинг тоғли ўлкаларидаги ҳиндиларга сотишади ва Ҳиндистондан қўйларга ортиб, кийим-кечак, ширинликлар, гуруч, буғдой каби нарсаларни баҳорда Тибатга олиб келишади. Шошилмай, йўлларда қўйларни ўтлатиб, қишларга яқин Хитойга етиб келишади. Ҳинд ва Тибат молларини Хитойда алмашишади. Баҳорда Хитой молларини қўйларга юклаб Тибатга келишади, келгуси қишда Ҳиндистонга келишади. Хитойда қўйларга ортилган юкни Ҳиндистонда

туширишади, Ҳиндистонда ортилган юкни Хитойда туширишади. Шу тақлид улар бир қиш Ҳиндистонда бўлишса, иккинчи қиш Хитойда бўлишади. Барча жампаларнинг ҳаёти шу тақлид кечади. Шундай пайтлар бўладики, жампа икки мингтагача қўйларга нарсалар юклашади. Ҳар бир қўй устида ўн икки мангача юк бўлади, мана, қанчалик кўп молни олиб юришади! Ўша молларни бир йил Ҳиндистонда, иккинчи йил Хитойда юклашади. Қаерга боришмасин, шунча юк билан меҳнат- машаққатсиз кетаверишади. Бунақа одат бошқа биронта халқда учрамайди, ҳатто кўплар бу гапга ишонмайди”.

Бундай тадбир савдогарлар учун жуда қулай бўлиб, савдосотик билан шуғулланувчи табақа моллари (товар)ни бир мамлакатдан иккинчисига олиб боришда транспорт-улов ташвишидан холи бўлишган. Иккинчидан, қўй-эчкилар устидаги юкларни ташиш билан бирга емишни ҳам ўзи топиб, тоғдараларда ўтлаб кетаверади. Тоғнинг чўққисига кўтарилган сайин ҳаво босими пасайиб, ўт олдириш, нафас олиш қийинлашиб борган. Бундай пайтларда савдогарлар ва уларни кузатувчиларга қўй-эчкилар гўшти овқат вазифасини ўтаган. Айрим шарқшунос олималар (Байкова) нинг ёзишича, қўй-эчкилар устида юк узок вақт кеча-кундуз давомида туширилмаганлиги туфайли, белгиланган жойга етиб борилганда қўй ва эчкилар қорнининг икки томонидаги жунлар тўкилиб, шилиниб, қизил тусдаги пўстак бўлиб қолган. Тибет, Ҳимолай, Ҳиндикуш тоғларидан ўз моллари билан соғ-омон ошиб ўтган савдогарлар ўз йўлида давом этар, чўпон-чўлиқлар эса қўй-эчкиларини боқиб орқага қайтишарди.

Мирзо Ҳайдар Тибетдаги ажойиб жойларни тасвирлар экан, “кўзим билан кўрган ёки эшитган айрим ғаройиб нарсаларни ғайритабиийлиги туфайли тасвир этаман. Улардан бири олтин конларидир. Жампа яшайдиган кўп жойларда олтин конлари мавжуд, улар орасида иккитаси ғаройибдир: бирини мўғўллар “Олтинчи Тибат” (“Олтин етказувчи Тибат”) деб аташади, бу ерда айтиб ўтилган дулпа қавмининг бир қисми яшайди. У

ерларнинг об-ҳавоси беҳад совуқлигидан бир йилда қирқ кундан ортиқ ишлаб бўлмайди, текис ерларда чуқур зовлар қилинган, улар шундай қилинганки, у ерларда одам юра олади. Бундай зовлар кўп, бири иккинчисига уланиб кетган. Айтишларича уч юзта оила ана шундай зовларда жон сақлашар экан... Ўша зовларнинг ичида кундуз мойи аралаштирилмаган соф қўй мойидан бошқа мой ёнмайди. Айтишадики, ўша коннинг бир ғалвир тупроғидан ўн мисқол олтин чиқармиш. Битта одам якка ўзи ер ковлайди, ташқарига олиб чиқади, уни ювади, бир кунда 20 ғалвир тупроқни ювади. Гарчи бунга ишониш қийин бўлсада, бу гапни мен кўплаб тибатликлардан эшитдимки, ҳаммалари бир овоздан буни маъқуллаб гапиришди, шунинг учун ёздим” - дейди.

“Тарихи Рашидий”нинг шу саҳифатларида баланд тоғларга хос кислород етишмаслиги оқибатида рўй берадиган касаллик тафсилотларини қуйидагича баён қилган. “Тибатнинг ғаройиб ҳодисаларидан яна бири нафас қисиш касаллигидир, мўғуллар буни “ис” дейишади. Тибатнинг барча вилоятларида бу ҳодиса кўзга ташланади, лекин қалъа ва қишлоқлар бўлган жойларда бу камроқ учрайди. Нафас қисиш ҳолати ҳар қандай одам учун ҳам ёқимсиз. Одамнинг нафаси шу қадар қисадикки, бели шу қадар ачишадики, гўё у оғир юк билан баланд тоққа узоқ муддат югуриб чиққандек туюлади. Белининг ачишишида одам ухлаёлмайди, мабодо уйқу элтиб қолса, кўзи уйқуга кетган заҳоти нафас қисиши, бели ва кўкрагидаги қаттиқ ачишишдан бирданига уйғониб кетади. Бундай ҳолат ҳамиша ҳамма одамларда бўлади. Агар касаллик зўрайиб кетса, бемор ҳушидан кетади, алахсирайди, гоҳида бирор оғиз сўз айтишга мажоли етмайди, юзи, қўл-оёқлари шишиб кетади. Шундай ҳолатлар юз берганда, бемор тонг билан чошгоҳ оралиғида ўлади. Баъзан эса бундай ҳолат бир неча кунга чўзилса ва шу муддат ичида ўлиб қолмаса, бир амаллаб қалъа ёки қишлоққа етиб олса, эҳтимол, яшаб қолиши мумкин, акс ҳолда албатта ўлади. Бу касалликдан Тибет аҳолиси қийналмайди, Тибет аҳолиси бу касаллик ҳақида

билишмайди ҳам, уларнинг табиблари ҳам нега бу касаллик тибатлик бўлмаган одамларда учрашини билмайди. Ҳаво совуган сари бу касаллик кўпроқ хуруж қилади. Бу касалликни қандай даволашни ҳам ҳеч ким билмайди.

Бу касаллик фақат одамлардагина эмас, ҳар қандай тирик жониворда, шунингдек, отларда ҳам учрайди... Зарурат юзасидан босқин уюштириб, бир куни отларни чоптириб юрдик. Эрталаб қарасак, қароргоҳда отлар камгина қолган. Бир кечанинг ўзида икки мингта от ўлибди. Отхонамда йигирма тўртта сара от бор эди, улардан йигирма биттаси ўлган. Нафас қисиш касаллиги кўпроқ отларда учрайди. Бу касаллик ҳақида Тибатдан бошқа бирор жойда эшитмадим”.

Асарнинг кейинги саҳифаларида Мирзо Ҳайдар учун ўзининг биродаридай бўлиб қолган Султон Саидхоннинг шу касаллик туфайли 1533 йилнинг 9 июлида Нубрадан Ёркандга борар йўлида вафот этганлиги ҳам айтиб ўтилган.

Маълумки, Мирзо Ҳайдар умрининг охирги ўн йилдан ортиқ қисмини Кашмирда ўтказган. Шу ерда ҳукмронлик қилган. Китобида ҳам Кашмир тафсифига кенгроқ ўрин берилган. Бу ҳақда муаллифнинг ўзи “...бу гўзал мамлакатнинг эгаси сифатида уни ҳар томонлама мукаммал ўргандим, бу ерда фақат кўзим билан кўриб, ўзим гувоҳ бўлган воқеа-ҳодисаларни баён қиламан” деб ёзганди.

Кашмирнинг умумий тасвири (97-фасл) бобида Кашмир водийсининг текислик қисмини таърифлар экан “Узунлиги 100 куруҳ (1 куруҳ тахминан 2 км атрофида), кенглиги баъзи жойларда 20 куруҳ, камдан-кам ерларда 10 куруҳга тўғри келади. Бу юртлардаги ерлар тўрт турга бўлинади: 1-суғориладиган; 2-лалмикор; 3-боғлар; 4-кўл ва дарё соҳилларидаги текис майдонлар, бу ерларда бинафша ва бошқа ранго-ранг гуллар аралаш беда ўсиб ётади. Бу ерда намлик кучли бўлганидан экин-текин яхши бўлмайди. Шунинг учун бу майдонларга ишлов берилмайди, бўш ётади. Аммо бундай жойлар Кашмирга кўрк беради.

Ёзда Кашмирнинг ҳавоси беҳад ёқимли бўлганидан елпиғичга ҳеч қандай эҳтиёж бўлмайди. Мудом енгил шабада эсиб, унинг ёқимли насими дилга роҳат бағишлайди... Кашмирда ҳавонинг қишки ҳарорати ниҳоятда мўтадил, қор кўп ёғишига қарамасдан пўстинга эҳтиёж бўлмайди чунки бу ердаги совук унинг табиий илиқлигини янада ҳис эттиради, холос...

Шаҳарда ва теварак атрофида қарағай ва сарв дарахти ёғочидан ишланган гўзал иморатлар кўп, аксарияти энг ками беш қаватлик. Уларнинг ҳар бири дабдабали сарой, турар жой хоналари, айвон, равоқлар, ғаройиб тарзда ишланган кириш йўлакларига эгаки, буларни таърифлашга қанча тиришмайин, қанча уринмайин қўлимдан келмади...

Бозор расталари орасидаги йўллар ва шаҳар кўчаларига силлиқланган тошлар қопланган. Кашмирнинг бозорлари бошқа шаҳарлардагига ўхшамайди – бозор расталарида газлама ва майда моллар дўконларидан бўлак дўконлар йўқ, ҳар бир ҳунарманд ёки косиб молларни ўз уйида тайёрлайди. Одатда, бозорларнинг кўрки нон, пардоз-андоз буюмлари, ичимликлар ва турли озиқ-овқат маҳсулотлари билан савдо қилувчи дўконлар бу ерда йўқ. Кашмир шаҳрининг аҳолиси сонига кўра катта шаҳарларнинг аҳолиси билан тенглашади. Мева-чевалардан нок, шотут, гилос, қаролидан бошқа ҳамма мевалар бор, айниқса, олмалари. Мевалар у ерда истаганча топилади.

Ажойиботдан бири шуки, Кашмирда барги учун тут дарахти кўп ўстирилади, барги билан пилла қурти боқиб ипак етиштирилади. Лекин тут мевасини ейишмайди, уни ейиш уят саналади. Яна бири шуки, мева-чева пишган пайтда уни сотишмайди ва сотиб ҳам олишмайди, боғнинг эгаси ҳам, ўзида шундай мева йўқ одам ҳам мевалардан бирдек фойдаланаверади. Боғларга тўсиқ ўрнатилмаган, мева узишни ҳеч ким ман қилмайди ” - деб ёзади.

“Тарихи Рашидий”нинг Кашмирдаги ажойиботлар баён қилинган бобида (98 фасл) Кашмирдаги силлиқланган тошлардан мутлақо оҳакли қоришма қўшмасдан қурилган бутхоналар,

уларнинг ўлчамлари, ташқи ва ички кўринишлари, безаклари усталик билан тасвирланган. Шунингдек, Кашмирдаги Улур номли кўл ва унинг ўртасида Султон Зайнуллобиддин курдирган иморат ҳақида, ўша султоннинг шаҳардаги ёғочдан қурилган ўн икки қаватлик қасри ҳақида ва бошқа ажойиботлар ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилган.

Айтиш лозимки, ўқимишли Мирзо Ҳайдар кўп тарих ва географияга оид китоблардан хабардор бўлган, улардан керакли маълумотларни олган. Масалан, Амир Темур ва Туғлуқ Темур билан боғлиқ воқеаларни баён қилишда муаррих Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарида энг ишончли манба сифатида фойдаланган. Ундан ва Отамалик Алоуддин Муҳаммад Жувайнийнинг “Тарихи Жаҳонкушой” китобидан катта-катта кўчирмалар келтирган. Шунингдек, Ёқут Ҳамавийнинг “Мўъжам ал-булдон”, Рашидиддин Фазлуллоҳнинг “Жомеъ ут-таворих”, Мирзо Улубекнинг “Тўрт улус тарихи” каби асарлари билан яхши таниш бўлган. “Тарихи гузийда”, “Сувар ал-ақолим”, “Бобурнома” каби асарлар мазмуни билан ҳам яқиндан таниш бўлган, улардан фойдаланган.

Мирзо Ҳайдар асарининг биринчи қисми кўпроқ “Зафарнома” ва “Тарихи жаҳонкушо” китобларига асосланиб ёзилган бўлса, унинг иккинчи қисми ёзилиш услуби бўйича “Бобурнома”га ўхшаб кетади. Буни “Тарихи Рашидий” билан “Бобурнома”ни қиёслаб ўрганган тадқиқотчилар ҳам бирдек эътироф этганлар. Шу масалада машҳур шарқшунос В.В.Бартольднинг “Мирзо Ҳайдарнинг асари кўп ҳолларда уни холаваччаси Бобурнинг ёдномаларини эслатади. Унинг тарихий маълумотлари худди Бобурникидек ҳақонийлиги ва бетарафоналиги билан кўзга ташланади. Жуғрофий тавсифлар эса жойларни аниқ ва равшан тасвирлайди... Гарчи “Тарихи Рашидий” майда тафсилотларнинг изчиллиги, воқеалар кечган саналарнинг аниқлиги борасида “Бобурнома”дан кейинда турса ҳам, бироқ унда Мўғулистон тарихига оид шундай маълумотлар келтириладики, уларни бошқа тарихий манбалардан топиб

бўлмайди” деган фикрини ўзбек шарқшунос олими Асомиддин Ўринбоев давом эттириб: “Тарихи Рашидий”нинг маълумотлари “Бобурнома”нинг бизгача етиб келмаган ёки ўз вақтида ёзилмай қолган айрим камбут жойларини тўлатишга ҳам ёрдам беради. Ундан ташқари “Бобурномада” баён қилинган воқеаларнинг жуғрофий кенглиги Бобурнинг ўзи босиб ўтган жойлар-Мовароуннаҳр, Хуросон, Кобул, Бадахшон, Ҳиндистон доирасида ифодаланса, Мирзо Ҳайдар эсдаликларида бу ерлардан ташқари яна унинг ўзи юрган жойлар: Мўғулистон, Кошғар, Тибет, Кашмирлар тасвирланади. Бинобарин ҳар икки асарни бир-бирига қиёслаб ўрганиш, улардаги тарихий маълумотлар доирасини кенгайтиради ва ҳар иккала асарнинг ҳам тарихий манба сифатидаги аҳамиятини оширади” - деб ёзганди (1999).

Шундай қилиб, Тошкент шаҳрида туғилган, Мовароуннаҳр, Хуросон, Кошғар, Ёркент, Оксув, Мўғулистон, Тибет, Ҳиндистон ерларида бўлган Мирзо Ҳайдар Бобур каби она шаҳридан олисда, ўзга юртда, Кашмирда 1551 йилда вафот этади. “Тарихи Рашидий” китоби ҳам шу манзилда ёзиб тугалланган. Унинг қабри ҳам шу юртда Зайнулобиддин мазоратидадир.

Ўрта асрлар Шарқ олами тасвирий географиясида “Саёҳатнома” туркум асарлар

Умуман олганда, юқорида номлари тилга олинган олимлар ва асарлар муаллифларининг кўпчилиги саёҳат қилганлар. Улар саёҳатларда тўплаган маълумотлардан ўз асарларида унумли фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Шу маълумотлар асосида аввалги муаллифларнинг хато ва камчиликларини тузатганлар ва тўлдирганлар, уларнинг асарларига янги маълумотлар қўшиб янги асарлар тузганлар. Фан тарихида бундай асарлар кўп бўлган. Аммо биз кейинги бир неча саҳифаларимизда муаллифларнинг ўз саёҳатларида кўрган-билган ва эришган маълумотлар асосида фақат “саёҳатнома” яратган олимлар, адиблар ва сайёҳлар ҳақида бироз сўз юритмоқчимиз.

Маълумки, 921-922 йилларда халифа Муқтадир Бағдоддан Волга булғорлари ўлкасига элчилар юборган вақтда элчилар сафида араб сайёҳи Аҳмад ибн Аббос ибн Фадлон котиб сифатида қатнашган ва Бағдод-Эрон-Бухоро-Хоразм-Урал-Волга йўналишида саёҳатда бўлган эди. У ўзининг саёҳат таассуротларини китобида акс эттирган бўлиб, ушбу китоб Шарқ оламида тасвирий географиянинг яна бир ўзига хос тармоғининг шаклланишига олиб келди. Бу тармоқ асосан “Рихла” (“саёҳат”) туркумли асарлар яратилиши билан тавсифланади. Ана шундай асарларнинг яна бир ёрқин намунаси Ўрта Осиёда узоқ ўтмишдаги ҳамюртимиз Абу Муиниддин Носир Хисрав ал-Қабодиёний томонидан яратилган “Сафарномаи Носири Хисрав” номли асардир.

Носир Хисрав 1004 йилда Қабодиён қишлоғида обрўли, маърифатпарвар инсон оиласида таваллуд топган. Унинг болалик йиллари ўз қишлоғида ўтган, бошланғич маълумотни ҳам шу ерда олган. Кейинчалик у Балх ва Марв мадрасаларида таҳсил олиб, диний ва дунёвий билимларни пухта эгаллаган, кенг маълумотли ва маърифатпарвар олим бўлиб етишган.

Носир Хисравнинг номи ҳазрат Абдурахмон Жомийнинг “Баҳористон” асарида машҳур шоирлар қаторида тилга олиниб, шундай мухтасар таърифланганди: “Хусрав Ансорийнинг ўғли Носир Хусрав шеър санъатида моҳир, ҳикмат илмида комил эди. Аммо уни динсизлик, даҳрийлик ва кофирликда айблаганлар. Унинг “Сафарнома” китоби бор, у кўпчилик мамлакатларда сафар қилган ва олимлар билан қилган суҳбатларини назм қилган”

Носир Хисрав қадимги юнон файласуф ва табиатшунос олимлари Платон, Аристотел кабиларнинг асарларидан яхши хабардор бўлиши билан бирга, ўз юртдошлари Хоразмий, Фарғоний, Ибн Сино, Беруний асарларини ҳам кунт билан ўрганган. Ўзи ҳам ижодкор шоир, синчков олим сифатида қатор асарлар яратган. “Саодатнома”, “Рўшноинома”, “Жомеъ ул-ҳикматайн”, “Зод ал-мусофирин”, “Сафарномаи Носири Хисрав”

шулар жумласидандир. Олим “Хужжат” тахаллуси билан кўп яхши шеърлар ёзган. Унинг ўн бир минг байтни ўз ичига олган шеърлар девони ҳам бўлган.

Носир Хисрав кўп саёҳат қилган, дунё кезган. Кўрган-кечирган, турли кишилардан эшитиб билганларини батафсил баён қилишга уринган. Унинг “Сафарнома”си ана шу саёҳатларнинг илмий натижасидир. Ушбу асарда турли мамлакатларнинг табиати, қазилма бойликлари, халқлари, уларнинг ҳаёт тарзи, урф-одатлари, етиштирадиган деҳқончилик, боғдорчилик ҳамда ҳунармандчилик маҳсулотлари, савдо-сотиғи, шаҳар ва қишлоқлари, уларнинг катта кичиклиги, денгизлар ва улардаги ороллар, дарёлар ва улардаги сувнинг оз-кўплиги, кема қатнаши ёки қатнамаслиги, сув қалқиш ҳодисаси ва унинг сабаблари каби кўп географик хусусиятлар жонли тасвирлаб берилган.

Носир Хисрав саёҳатларининг йўналиши, борган ўлкалари ва шаҳарлари ҳақида асарнинг қисқача русча таржимасида (Бертельс, 1948) ҳамда И.Ю.Крачковский ва Ҳ.Ҳ.Ҳасановнинг китобларида маълумотлар берилган. Масалан, Ҳ.Ҳ.Ҳасанов сайёҳ олимнинг саёҳати ҳақида шундай ёзади. “1045 йил кузда Носир Хисрав ўз ватани бўйлаб биринчи бор саёҳат қилган. У Марвдан жануб томонга юриб, Мурғоб дарёсининг бошларигача етиб борган. 1046 йил баҳорида Носир Хисрав давлат хизматидан жавоб олиб, укаси Абу Саид ва ҳинд хизматкори билан бирга Арабистонга сафарга жўнаган. Унинг бу саёҳати XI асрдаги энг узоқ, қизиқ ва самарали саёҳатлардан бири ҳисобланади. У Марвдан чиқиб, Эроннинг шимолий вилоятлари Арманистон, Туркиянинг жануби, Ливан ва ҳозирги Исроил ерларидан ўтиб, Мисрга етиб келган. Мисрдан ҳозирги Тунис вилоятигача борган, сўнгра Арабистоннинг маркази Макка билан Мадинага ҳам бориб келган. Ниҳоят, 1052 йили олим кемада Нил дарёси бўйига саёҳат қилган, сўнгра туя карвони билан қум чўлини кесиб ўтган. Қизил денгиз орқали яна Арабистонга қайтиб, Макка орқали Ироққа жўнаган. Носир Хисрав бу сафарида Арабистоннинг энг мудҳиш

чўлларидадан ўтаётганида кўп азоб чеккан, ҳолдан тойган, Ироққа (Басрага) етиб келганида ҳатто оёқ устида туролмайдиган ҳолатда бўлган..... Басрадан Эроннинг Ободон портига яна кемада борган, у ердан туя карвони билан жўнаб кетган ва бутун Марказий Эрон орқали ўтиб, Балх шаҳрига эсон-омон қайтиб келган.”

Ҳ.Ҳ.Ҳасанов ушбу сатрларининг давомида Носир Хисравнинг ўз саёҳатлари вақтида салкам 15 минг км йўл босганлигини қайд этар экан, уни кейинчалик Ҳиндистоннинг шимолий вилоятларида ҳам бўлган деган мулоҳазага боради. Шунингдек, Носир Хисравнинг саёҳатларини акс эттирувчи янги, аниқлаштирилган харитасини ҳам илова қилади.

Албатта, бу саёҳатлар олим учун ажойиб таассуротлар ҳосил қилиши билан бир қаторда ўзига яраша азоб-уқубатлари ва чарчоқларини ҳам намоён қилган. Шундай бўлсада, у доим изланишда бўлган ва ижодини тўхтатмаган.

Носир Хисрав ўз саёҳатлари давомида Қоҳира шаҳрида уч йилга яқин туриб қолган. Шу сабабдан бўлса керак, асарнинг Миср ва Қоҳирага оид саҳифалари бирмунча кенгрок ёзилган бўлиб, ўша замонлар Миср тарихи ва тарихий географияси нуқтаи назаридан ниҳоятда муҳим манба эканлиги тадқиқотчилар томонидан эътироф этиб келинмоқда.

Носир Хисрав Қоҳирада яшаб юрган кезлари, бу ерда фотимий халифа ал-Мустансирнинг ҳукмронлик (1036-1094) замони эди. Фотимийларнинг дин тарғиботчилари шиа мазҳаби доирасида шаклланган исмоилийлар эди. Уларнинг диний-фалсафий таълимотини яхши ўзлаштириб олган Носир Хисрав исмоилийларнинг йирик намоёндаларидан бири бўлиб етишганди. Шу сабабли ҳам у Балхда ўзининг диний-фалсафий қарашлари ва тарғиб қилган таълимоти туфайли руҳонийлар ва ҳукмдорларнинг кучли таъқиби остида қолади. Ҳаттоки, уни кофирликда айблаб ўлимга ҳукм қилишган ҳам. Шу сабабли у Бадахшонга қочиб кетишга мажбур бўлган.

Шундай қилиб, Носир Хисрав умрининг қолган 25 йилга яқин қисмини ўша ерда Юмғон қишлоғида яшаб, 1088 йилда

вафот этган. Унинг макбараси ўша ерда, ҳозирги Шимолий Афғонистоннинг Кўкча дарёсининг ўнг қирғоғидадир. Макбара 1700 м баландликдаги тепаликда бўлиб, оқ гумбаз билан қопланган. Кўп асрлардан бери зиёратгоҳ ҳисобланади. Маҳаллий аҳоли уни “Мозори Шоҳ Хисрав” деб атайд.

XVII асрнинг биринчи ярмида яшаб, ижод қилган адиб Маҳмуд ибн Амир Вали ўзининг “Баҳр ул-асрор фи маноқиб ул-аҳёр” (“Олижаноб кишиларнинг шон-шавкати ҳақидаги сирлар денгизи”) номли қомусий асарида Юмғон қишлоғини тасвирлаб, бу ерда ташлаб кетилган кумуш кони ҳамда қимматбаҳо тош қазиб олинадиган кон ҳам бўлганлигини ёзган. Шунингдек, у Муҳаммад ибн Яҳёнинг “Сувор ал-ақолим саба” (“Етти иқлим манзаралари”) асарида келтирилган маълумотларга асосланиб, Носир Хисравнинг Юмғонда бир қатор бинолар, жумладан ғаройиб бир ҳаммом қурдирганлигини ёзади. Шунингдек, бу ерда Носир Хисрав гўрининг устида чолғу асбоблари : чилдирма, сурнай, най, рубоб ва бошқа созлар қўйилганлиги, кимки соз чалишни ўрганмоқни ният қилиб бу ерга келса, созларни қўлига олиб, қондаси билан чалса, аввал бундай созни чалмаган бўлсада, моҳир созанда бўлажаги ривоят қилинган.

Ҳ.Ҳ.Ҳасанов Носир Хисравнинг географик асари таърифига яқун ясар экан, шундай жумлаларни ёзади: “Носир Хисравнинг “Сафарнома”сини ўқиб ва унинг дунё тўғрисидаги тасаввурини таққослаганда Абу Райҳон Берунийга бир қадар тақлид қилганлиги сезилади. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади, чунки Носир Хисрав Берунийнинг ватандоши ва замондошигина бўлмай, балки унинг сиртки шогирди ҳамдир”.

Носир Хисрав ўз саёҳатида юрган кезлари, Бағдод шаҳридан яна бир шахс саёҳат иштиёқида йўлга чиққанди. У асли боғдодлик араб христианларидан бўлган таниқли табиб ва тиббиётга оид бир қатор асарлар ёзган олим ибн Бутлан (ваф. 1066 й.) эди. Унинг ўз саёҳатларидан олган таассуротлари асосида ёзган бир рисоласи маълум. Ёқут Ҳамавий ана шу рисоладаги маълумотларга асосланиб, ибн Бутланнинг саёҳати

1049 йилда Бағдодда бошланиб, Сурия орқали Мисргача борганлигини, йўлда ўзи борган ва кўрган шаҳарлар ҳақида географик маълумотлар келтирганлигини ёзади. Аммо унинг бу саёҳати Носир Хисрав саёҳатига нисбатан қисқароқ бўлган, тўплаган маълумотлари ҳам шунга яраша кенг бўлмаган.

Севильялик Абу Бакр Муҳаммад ибн Ал-Арабий (1076-1148) нинг “ар-Рихла” асари ўз номи билан саёҳатнома эди. Муаллиф 1092 йилдан 1099 йилгача Шарқ оламида саёҳатда бўлган. Дамашқ, Бағдод, Макка, Қоҳира ва Александрия каби шаҳарларда бўлиб, ўша вақтлардаги таниқли олимлардан дарс олган. Ўзининг саккиз йиллик саёҳатларида кўрган-кечирганлари асосида “ар-Рихла” асарини ёзган. Унда одамлардан эшитган турли-туман ғаройиботларни ҳам кўп қўшиб юборган.

Тасвирий географиянинг ушбу тармоғининг ривожига ўз ҳиссасини қўшган адиблардан бири Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Жубайр ал-Киноний (1145-1217) бўлганди. Унинг аجدодлари VIII асрдаёқ Испанияга келиб қолган қадимги араб қабиласи канонийлар вакилларида бўлганлар. Ибн Жубайрнинг ота-онаси Валенсияда яшаганлар. Бўлажак сайёҳ ҳам шу ерда туғилган. Маълумотли бўлгач, отаси каби котиблик билан шуғулланган. Гренада ҳукмдорига котиблик қилган.

Ибн Жубайр қирқ ёшларга яқинлашиб қолган кезлари ҳаж сафарни ихтиёр қилиб йўлга чиққан. 1183 йилда, дастлаб, Сеута орқали кемада Сардиния ва Сицилия қирғоқлари яқинидан ўтиб, Александрияга, ундан Нил дарёси билан Қоҳирага келган. Бу ердан юқори Миср орқали Қизил денгиз бўйига, Айзоб бандаргоҳига, ундан Жидда шаҳрига ўтган. Сўнг карвон билан Маккага етиб олган. Бу ерда ярим йилга яқин яшагач, Мадина орқали Куфага борган, Бағдод ва Самаррада ҳам бўлган. Бу ердан шимолга Мосул ва Алеппо орқали Дамашққа келган. Ушбу шаҳарда бир неча ой бўлгач, яна йўлга чиққан ва Акка бандаргоҳида кемага ўтириб, Ўрта денгизда сузган. Сайёҳ Сицилияда қирғоққа тушгач, у ердан Гренадага қайтиб келган. Ўзининг ана шу икки йиллик саёҳатида олган таассуротларини

1185 йилда ёзган “Рихлат ал-Киноний” номли китобида ёзган. И.Ю.Крачковскийнинг таъкидлашича, ушбу китоб “Рихла” жанрида ёзилган асарларнинг энг юқори чўққиси ҳисобланади.

Ибн Жубайр кейинчалик яна икки марта саёҳат қилган ва 1217 йилда Александрияда вафот этган.

Бу вақтларда Шарқ оламининг узоқ чеккаларида Чингизхон бошлиқ мўғулларнинг босқинчилик юришлари бошлаб юборилган эди. Улар дастлаб Хитойнинг шимолий ҳудудларини, Еттисув ва унга яқин ҳудудларни босиб олгандилар. 1220 йилдан бошлаб эса 2-3 йил ичида Мувароуннаҳр, Хоразм, Хуросон ва Эроннинг шарқий вилоятлари, Ҳиндистоннинг шимолий ҳудудларини ҳам эгаллаб олдилар. Бу ерларда рўй берган қирғинлар, вайронагарликлар тарихий манбаларда ёритиб берилган.

Чингизхон умрининг охириги йилида (1227 й) босиб олинган улкан ҳудудни ўзининг тўрт ўғлига тақсимлаб берганди. Шунга кўра, биз сўз юритаётган Шарқ оламининг Мовароуннаҳр ва Шарқий Туркистон ерлари иккинчи ўғли Чиғатойга текканди. Шимолий Ҳиндистон ва Эроннинг шарқий қисмлари эса кенжа ўғли Тулуйга берилганди. Бу ҳудудда, кейинчалик 1256 йилдан Тулуйнинг ўғли Ҳулоку ҳукмронлик қила бошлади ва босқинчилик юришларини давом эттирди. Аввал Эроннинг қолган қисмлари, сўнг 1258 йилда Ироқни забт этди. Халифа кўшинини енгиб, Бағдодда сўнгги аббосий халифа Мустаъсимни қатл эттирди. Беш юз йилдан ортиқ ҳукмронлик қилиб келган Бағдод халифалиги шу тақлид якун топди. Эрон, Ироқ, Кавказ ўлкалари доирасида Элхонлар давлати ташкил топди. Бу ерда 1336 йилгача Ҳулоку авлодлари ҳукмронлик қилдилар. Бу вақтларда Хоразм, Мовароуннаҳр ва Хуросон чиғатойи мўғуллар қўл остида бўлди. Улар бу ерларда 1370 йилгача ҳукмронлик қилдилар.

Шу орада, аниқроғи, 1356 йилда узоқ Марокашда, мариний араблар пойтахти Фес шаҳрида янги бир саёҳатнома асар яратилади. “Тухфат ан-нуззар фи ғаройиб ал-амсар ва ажойиб ал-

афсар” (“Ғаройиб шаҳарлар ва ажойиб сафарлар томошаси ҳақида тухфа”) номли бу асар атоқли араб сайёҳи Ибн Баттутанинг саёҳатнома китоби эди.

Ибн Баттутанинг XIV асрнинг биринчи ярмида амалга оширган саёҳатлари ҳудудий камрови ҳамда давомийлиги бўйича ҳам беқиёс эди. Шу сабабдан ҳам бу саёҳатнома кейинги икки аср давомида тарихий, этнографик, географик маълумотларга бой ва қизиқарли манба сифатида шарқшунос, тарихчи, географ олимларнинг эътиборида бўлиб келди. Ушбу қўлёзма асар баъзан тўлалигича, баъзан айрим қисмлар бўйича дунёнинг кўп тилларига таржима қилинди, ўрганилди. Шу маънода таниқли ўзбек шарқшунос олими Неъматулло Иброҳимовнинг “Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати” номли китобининг нашр этилиши (1993) ўрта асрлар география тарихи билан қизиқувчи китобхон учун қимматли тухфа бўлди деб, айтиш мумкин.

Ушбу монографияда Ибн Баттутанинг ҳаёти ва саёҳатлари ҳамда “Саёҳатнома”нинг ўрганилиши илмий-танқидий таҳлил қилиб берилган. Сайёҳ қадами етган ҳар бир ўлка, шаҳар тилга олинган, саёҳат йўналишлари кўрсатилган. Шунингдек, асар муқаддимасида XIII ва XIV асрнинг биринчи ярмида кечган тарихий жараёнлар қисқа, аммо ёрқин таърифлаб ўтилган. Ибн Баттута саёҳатлари баёнининг Ўрта Осиёга тегишли қисми арабчадан ўзбек тилига таржима қилиниб, алоҳида бобда келтирилган.

Ушбу китобда маълум қилинишига кўра Ибн Баттута (тўлиқ исми шарифи Шамсиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Лаватий ат-Танжий) 1304 йилнинг 24 феврилида Танжа шаҳрида туғилган. Келиб чиқиши барбарларнинг лават қабиласидан бўлган бу инсон ўрта ҳол оилада ўсиб улғайган. У ўзининг кўп йиллик саёҳатларини 1325 йилнинг 14 июнь куни бошлаган.

Муқаддас Макка шаҳрига боришни мўлжаллаб чиққан сайёҳ дастлаб Шимолий Африкада Жазоир, Тунис ерларидан ўтиб Мисрга келади. Искандария ва Қоҳира шаҳарларида бироз муддат

яшайди. Шу орада Юқори Миср ва Қизил денгиз соҳилларига ҳам бориб келади.

1326 йилнинг март ойида Ибн Баттута Қоҳирадан чиқиб, Ливия ва Суриянинг ўнга яқин шаҳарларини кўриб, Дамашқ шаҳрига келади. Шу йилнинг август ойида зиёратчилар карвони билан Маккаи мукаррамага етиб келади. Бу ерда ҳаж амалларини тўлиқ бажаргач, бироз муддат яшайди. Сўнг Бағдод томон йўл олган карвон билан яна йўлга чиқади. Бағдодга боришда ва келишда Ироқнинг кўп катта-кичик шаҳарларида бўлади, қадамжоларни зиёрат қилади. Шу орада Эронга ўтиб, Исфаҳон ва Шероз шаҳарларида ҳам бўлади. Бағдодга қайтишда яна ўндан ортиқ шаҳарларда бўлиб, Ироқ таассуротларини янада кенгайтиради. Бағдоддан зиёратчилар карвонига қўшилиб, Маккага қайтиб келади ва бу ерда икки йилга яқин яшаб қолади.

1330 йилда зиёрат фаслидан сўнг Ибн Баттута Яман сари йўлга чиқади. Яманнинг бир қатор порт шаҳарларида, пойтахт шаҳар Таизда бўлади. Сўнг кемада Могадишога ўтади. Кейин Момбас-Кулуа-Зафар-Хашк-Сур-Хормуз каби порт шаҳарларида бўлади. Форс кўрфазидаги айрим оролларни бориб кўради. Ямангача келгач, бу ердан карвон билан Маккага қайтади ва учинчи бор ҳаж амалларини бажаради. Анчадан бери Ҳиндистонга бориш иштиёқида юрган Ибн Баттута 1332 йил ноябрь ойида Жиддага келади. Аммо ўзига ҳамроҳ топа олмай ва Ҳиндистон сафарига етарли маблағ бўлмаганлиги сабабли Африканинг шарқий соҳилидаги Айзаб портига ўтади ва бу ердан Нил дарёси ёқалаб юриб Қоҳира шаҳрига келади.

Шундай қилиб, Ибн Баттута Яқин Шарқ, Шимолий ва Шарқий Африка бўйлаб қилган сафарларида кўп шаҳарларни ўз кўзи билан кўради, таниқли ва машҳур кишилар билан танишади, етук ислом алломаларининг маърузаларини тинглайди, уч бор ҳаж зиёратини ўтайди. Кўп қадамжоларни зиёрат қилади.

Сайёҳ Қоҳирада уч кеча тунаб, саёхатининг янги қисмини бошлайди. Бу сафар Сурия ва Анадўлидан ўтиб, Қора денгиз орқали Керч шаҳрига келади. Сўнг, Азов шаҳри орқали

Волганинг куйи этакларига, Астрахан шахрига ва бу ердан Олтин Ўрдага ўтади. Берке саройида бир неча кун меҳмон бўлади. Шу орада Булғорга ҳам бориб келади. 1333 йилнинг январь ойи ўрталарида жанубга, Хоразм томон йўлга чиқади. Орадан қирқ кун ўтгач Урганч шахрига кириб келган Ибн Баттута уч ҳафтадан сўнг Бухоро сари юради ва 18 кун деганда бу шаҳарга етиб келади.

Ибн Баттута саёҳатининг бу йўналиши Бухоро-Нахшаб-Самарқанд-Термиз-Балх-Ҳирот шаҳарлари орқали ўтиб, Эроннинг шимоли-шарқи ва Афғонистоннинг Нишопур-Машҳад-Бистом-Қобул-Ғазни шаҳарлари бўйлаб давом этади. Ва ниҳоят сайёҳ кўпдан орзу қилиб юрган Ҳиндистон юртига 1333 йилнинг 12 сентябрида етиб келади. Бу ерда уни султон Муҳаммад Тўғлок (1325-1351) яхши кутиб олади ва унга кўп ҳомийлик қилади. Сайёҳ Ҳиндистондалигида Гоани бориб кўради, Малдив оролларида, Цейлонда бўлади ва Ҳиндистоннинг кўп шаҳар ва қишлоқларида, денгиз портларида бўлиб, табиати, ижтимоий ҳаёт билан яқиндан танишади.

Ибн Баттута ўзининг Хитой сафарини 1345 йилнинг иккинчи ярмида Бенгалиядан бошлайди. Йўл-йўлакай Суматра ва Ява оролларига тушиб ўтади. Хитойга Зайтун порти орқали кириб боради. Пекинга келган вақтида мамлакатда ички низолар ва жанглар бошланган, тартибсизликлар кучайган, мўғул хони Тўғон Темур пойтахтдан чиқиб кетган эди. Ибн Баттута ҳам Ҳиндистонга қайтишга қарор қилади ва 1346 йил кузида Пекиндан ортга, Зайтун портига ва у ердан кемада Ҳиндистонга йўл олади. Аввал араб денгизининг шарқий қирғоғидаги Каулам портига ва у ердан Каликутга, сўнг Зафар орқали Хормузга келади. Эрондан ўтар экан Маймана, Шероз, Язд, Исфаҳон, Шустар ва Ҳувайзо шаҳарларида бўлади. Сўнг Басра, Нажаф орқали Бағдодга ва у ердан Дамашққа келади. Бу ердан у 1348 йилнинг ноябр ўрталарида тўртинчи бор ҳаж зиёратига ўтади. Ҳаж расми-удумлари адо этилгач, Фаластинга бориб, у ердан яна Қоҳирага қайтиб келади. Шу орада ватанга қайтиш истаги

туғилиб Тунисга келади. Бу ерда биров муддат бўлиб, Сардиния оролини кўриб келади. Ибн Баттута 1349 йилнинг ноябрида Фес шаҳрига кириб келганда шаҳар ҳокими Абу Инон уни илиқ кутиб олади ва сайёҳ шарафига тантанали зиёфат беради.

Сайёҳ Танжада бўлиб онасининг қабрини зиёрат қилгач, шимолга араблар Испаниясига ўтади. У ерда Рондо, Малага, Гренада шаҳарларини кўриб, Фесга қайтиб келади. 1352 йилнинг феврилида эса жанубга, Африка сафарига жўнайди. Мали давлатининг Тамбукту шаҳрига боради ва 1353 йилнинг 12 сентябрида тоғлик, чўллик ҳудудларидан ўтиб, Фесга қайтиб ўзининг 28 йил давом этган машҳур саёҳатларини якунлайди. Охириги икки саёҳат Абу Иноннинг топшириғи билан бажарилган эди. Ушбу сафарлар ҳақидаги ҳикоялари Абу Инон ва унинг яқинларида катта таассурот қолдиради. Шунинг учун султон сарой тарихчиси, ёзувчи Ибн Жузай ал-Қалбийга Ибн Баттутанинг ҳикоялари ва эсдаликларини ёзиб олиб, китоб тузишни буюради. Китоб 1356 йилнинг февраль ойида тайёр бўлади.

Ибн Баттутанинг ушбу саёҳатномасини ўрганган XX аср олимлари Ибн Баттутани ҳақли равишда Магелланга қадар ўтган энг буюк сайёҳлардан бири сифатида эътироф этганлар.

Саёҳатномалар ҳақида сўз борар экан, Ўрта Осиёда XV асрнинг биринчи ярмида пайдо бўлган яна бир икки асар ҳақида айтиб ўтиш лозим бўлади. Бу даврда Хуросон ва Моворауннаҳрда илм-фан, маданият юксалишда эди. Хуросон Амир Темурнинг ўғли Шохрух ҳукмронлиги остида, Мовароуннаҳр эса Шохрух Мирзонинг ўғли Мирзо Улуғбек тасарруфида бўлиб, пойтахт шаҳарлар Ҳирот ҳам, Самарқанд ҳам илм-маърифат марказлари эди. Қурилиш, деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ, элчилик муносабатлари ривожланган, кўп узоқ-яқин мамлакатлардан элчилар келиб-кетиб юрган вақтлар эди. Жумладан, 1409 йилда Хитой элчилари ҳам келиб кетган эди. Бунга жавобан Хитой императори Дой-Минг таклифига биноан 1419 йилда Шохрух Мирзо Шодихожа

бошчилигидаги элчиларни Хитой мамлакатига боришига тайин қилади. Ҳиротдан чиққан элчилар гуруҳи Балх йўли билан Самарқандга келгач, элчиларнинг қолган вакиллари тўплангунга қадар кутиб турганлар ва ниҳоят, 1420 йилнинг 25 феввалида Самарқанддан йўлга чиққанлар. Элчилар билан бирга баъзи савдогарлар ҳам жами 530 нафар кишилиқ гуруҳда Темурийлар давлатининг турли вилоятларидан вакиллар бўлган. Шу жумладан, Бойсунғур Мирзо номидан Султон Аҳмад билан Ғиёсиддин Наққош ҳам қатнашганлар. Улар икки йилу тўққиз ой деганда, яъни 1422 йилнинг август оyi охирларида Ҳиротга қайтиб келганлар. Уларнинг сафар таассуротлари Ғиёсиддин Наққошнинг сафар кундалигида муфассал таърифланган. Унда айтилишига кўра, “Мирзо Бойсунғур ўз элчиси Хожа Ғиёсиддинга доруссалтана Ҳиротдан чиқиш кунидан то қайтиб келиш кунигача ҳар бир шаҳар ва вилоятда йўлларнинг қандайлиги, вилоят ва иморатларнинг сифати, шаҳарларнинг қонун-қоидалари, подшоҳларнинг куч-қудрати ва уларнинг давлатни бошқариш, сиёсат услуби, шаҳар ва диёрларнинг ажойиботлари ва номдор мамлакатларнинг феъл-атвориға оид нимаики кўриб билса, ҳаммасини кундалиқ тарзида кунма кун ёзиб бориши лозимлигини таъкидлаган эди”.

Ғиёсиддин Наққош бу топшириқни бажариб, сафар кундалигини Бойсунғур Мирзога топширган. У киши ўз навбатида кундалиқни сарой тарихчиси Ҳофизи Абруга берган. Кундалиқдаги маълумотлар ишончли ва қизиқарли бўлгани учун Ҳофизи Абру ўзининг “Зубдат ал-таворах” номли асарига киритган. Ушбу асардан фойдаланган Абдураззоқ Самарқандий сафарнома матнини айрим қисқартиришлар билан ўзининг “Матлаи саъдайн” китобига кўшган. Бу китобни таниқли шарқшунос олим А. Ўринбоев (1969) форс-тожик тилидан ўзбекчага таржимасини, кириш сўзи ва изоҳлар луғати билан чоп эттирган. Шу асосда кейинчалик А.Ўринбоев, О.Бўриев “Ғиёсиддин Наққошнинг Хитой сафарномаси” номли китоб (1991) тайёрлаб, нашр эттирдилар. Унда кириш сўзи таржима

матни ва изохлар билан Гиёсиддин Наққошнинг саёҳат йўли харитаси ҳам берилган. Бу биринчи сафарнома эди.

Гиёсиддин Наққошнинг сафарномаси матнида кўп жойлар, шаҳар ва қишлоқлар, дарёлар, тоғлар, довонлар, чўллар, яйловлар, манзиллар, қалъалар, бутхоналар, саройлар таърифланган. Халқининг урф-одатлари, меҳмон кутишлари, кўшклари, иморатлари ва ҳоказолар ёрқин тасвирлаб берилган.

Саёҳатномада айтилишига кўра элчилар карвони Самарқанд-Тошкент-Сайрам-Ашпара-Урумчи-Қораҳожа- Қумул -Сўфиота-Қоровул-Самжў-Комжў-Хуснобод-Пинлон-Жаҳдин-фу йўли билан Хитой пойтахти Хонбалиқ шаҳрига етиб борганлар. Қайтишда эса шу йўл билан Қоровулга келгач, йўлдаги нотинчликлар сабабли жануб йўли билан чўл орқали Хўтан-Ёрканд-Қошғар-Андижон йўли билан Андижон довонига келганлар. Шу орада карвон иккига бўлиниб, бир қисми Самарқанд-Балх-Ҳирот йўналишида, иккинчи қисм эса Қоратегин-Бадахшон-Ҳисори-Шодмон-Балх йўли билан Ҳиротга етиб келган.

Иккинчи саёҳатнома Абдураззоқ Самарқандийнинг “Ҳиндистон сафарномаси”дир. Асарнинг форсчадан ўзбекчага таржимаси, кириш сўзи ва изохлар билан “Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси” номида шарқшунос олим А.Ўринбоев томонидан 1960 йилда алоҳида китоб қилинган. Шу китобга асосланган ҳолда Ҳ.Ҳ.Ҳасанов Абдураззоқ Самарқандий саёҳатини географик жиҳатдан таърифлаб берган. Шу манбаларга кўра, Абдураззоқ Самарқандий 1413 йил 8 ноябрда Ҳиротда туғилган. Бир қанча вақт Самарқандда ҳам яшаган. Унинг тўлиқ исми Камолуддин Абдураззоқ бўлиб, ўқимишли, тарих ва географиядан пухта билимли ёзувчи бўлиб етишган. Шохруҳ Мирзо саройида хизмат қилган. 1482 йилда у 71 ёшида Ҳирот шаҳрида вафот этган.

Абдураззоқ Самарқандийни кўрган ҳазрат Алишер Навоий у киши ҳақида шундай ёзганди: “Мавлоно Абдураззоқ - ... ҳуш муҳовара киши эрди, зоҳир улуми тахмил қилиб (дунёвий

илмларни мукаммал ўрганиб) эрди. Фазлиёти ҳам яхши эрди, батаҳсиси (айниқса) тарих илмиким анда мусаннафоти (асарлари) бор, машҳурдир” (Мажолис ун-Нафоис).

Абдураззоқ Самарқандий Шоҳруҳ Мирзонинг расмий элчиси сифатида Ҳиндистонга бориб келган ва сафар хотираларини кўрган кечирганларини алоҳида боб қилиб ўзининг тарихга оид “Матла ас-саъдайн ва мажма ал-баҳрайн” (“Икки саодатли (юлдуз)нинг балқиши ва икки денгизнинг қўшилиши”) номли асарига киритган.

Асарда айтилишига кўра, муаллиф 1441 йили Ҳиндистонга Кўҳистон йўли билан юрган ва Форс кўрфазидаги Ҳўрмуз бандарига келган. У ердан кемада Ҳиндистоннинг жануби-ғарбидаги Коликут бандарига 18 кун деганда етиб келган. У ердан Бажанагар шаҳрига ўтиб, шаҳар ҳокими билан учрашган ва элчилик вазифасини бажарган. Бу ердан яна денгиз орқали ортга қайтган. Кўп азоб-укубатлар билан 75 кун деганда Ҳўрмузга етиб келган, сўнг Кирмон йўли билан юриб Ҳиротга қайтиб келган. Унинг бу саёҳати уч йил давом этган. Саёҳат пайтида юрган йўллари, бўлган шаҳар ва манзиллар, порт шаҳарлар, савдо моллари ҳақида, ҳиндларнинг ҳаёт тарзи, урф-одатлари, у ерларнинг ўсимлик ва ҳайвонот олами ва ажойиботлари кабиларни ўхшатишлар билан ёрқин ифода этиб берган. Масалан, Ҳўрмуз портини қуйидагича таърифлаган “Бу Жарун деб (ҳам) аталувчи Ҳўрмуз шаҳри денгиз ўртасида жойлашган бир бандардирки, етти иқлимнинг савдогарлари Миср, Шом, Рум, Озарбайжон, Араб ва Ажам Ироқлари, ҳамда Форс, Хуросон, Мовароуннаҳр ва Туркистон мамлакатлари, Дашти Қипчок мамлакатлари, Қалмоқ тарафларидан барча шарқ мамлакатлари, Чину Мочин ва Ҳонбалиқдан бу шаҳарга юзланадилар. Денгиз соҳилларидаги мамлакатларнинг кишилари Чин, Жова, Бангола, Силондан, Таносири, Зирбод шаҳарлари, Сўкутра, Шаҳри Нав ва Дива Маҳал оролларидан тортиб, ҳатто Балибор диёридан, Ҳабаша ва Зангибордан ҳамда Бижанагар бандарлари, Гулбарга, Ғужарот, Канботдан, Арабистон қитъаси соҳиллари, ҳатто Адан,

Жудда ва Янбулардан қуёш ва ой (нурлари) ва мўл ёмғир сувлари обитоб бериб денгиз юзига чиқарилишига лойиқ қилиб (етилтирган) қимматбаҳо ва гўзал нарсаларни бу шаҳарда олиб келадилар”. Асарда Коликут порти ҳам шу тарзда таърифланган. Шунингдек, Ҳиндистонда филларни тутиш, ўргатиш ва боқиш ҳақида ҳам қизиқарли тасвирлар бор. 20 киши таркибида булган ва 1442-1445 йилларда Ҳиндистон сафарида иштирок этганларни Шохруҳ Мирзо шахсан Ҳирот ташқарисида оёқлари остига поёндозлар ташлаб кутиб олган. Чунки Шохруҳ Мирзонинг бундан олдин Ҳиндистонга юборган элчиларининг сафарлари муваффақиятсиз тугаганди. Элчилар сафар таассуротларини кунма-кун ёзиб борган Абдураззоқ Самарқандий маълумотлари асосида бу элчилик тарихга “Шохруҳ элчихонаси” номи билан кириб қолган.

Ҳ.Ҳ.Ҳасанов (1981) Абдураззоқ Самарқандийнинг саёҳатини таърифлар экан, рус сайёҳи Афанасий Никитиннинг 1466-1472 йилларда Ҳиндистонга қилган саёҳати билан қиёсий баҳолашга ҳаракат қилган. Бу икки сайёҳнинг сафар йўналишини акс эттирган харитасини ҳам берганди. Маълумки, А.Никитин Ҳиндистондаги давлатлардан бири ҳисобланган Малабарага саёҳат қилганди. XVIII аср Россия тарихчиси Карамзин бу ҳақда: “Х.Колумб болалик даврида Америка ҳақида тасаввур қилмаган пайтда бизнинг тверлик А.Никитин Малабара қирғоқларида саёҳат қиларди” - деб ёзган.

Форс тилида битилган шундай асарлардан яна бири машҳур Али Қушчи қаламига мансуб бўлиб, олимнинг 1438 йилда Мирзо Улуғбек томонидан Хитойга элчилик вазифаси билан юборилганлиги натижасида юзага келганди. “Хитойнома” номли ушбу асарда асосан Хитойнинг табиий шароити, аҳолисининг яшаш шароити, урф-одатлари ва ҳўжалигига оид маълумотлар баён этилганди. Айрим манбаларда ушбу асар “Тарихи хоқони Чин” номи билан ҳам тилга олинган.

Шарқ олами географиясида луғатчилик йўналиши

Х асрда Шарқ оламида яна бир илмий географик йўналиш шакллана бошладики, уни луғатчилик йўналиши деб номлаш мумкин. Ушбу йўналишда яратилган асарларнинг дастлабкиларидан бири “Мафотих ал-улум” (“Илмлар калити”) дир. Асарнинг муаллифи яна бир улуғ ватандошимиз Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ал-Хоразмий эди. Айрим ҳолларда бўлгани каби бу олимнинг ҳам туғилган йили номаълум, ҳаёти ва ижодига оид маълумотлар ниҳоятда кам. Унинг 997 йилда вафот этгани ва биргина асари бизгача етиб келганлиги маълум.

Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг ёшлик йиллари она юртида, Хива, Замахшар ва Кот шаҳарларида ўтган. Бу вақтларда Кот Хоразмнинг пойтахти эди. “Худуд ал-олам”да ёзилишига кўра, бу шаҳар Турк, Туркистон, Мовароуннаҳр ва Хазарнинг савдо маркази бўлган. Унинг ҳокими Хоразмшоҳ деб аталган. Маъмур шаҳар бўлган. И.Ю.Крачковскийнинг ёзишича, Абу Абдуллоҳ Хоразмий 975-991 йилларда Хуросоннинг марказий шаҳри Нишопурда яшаган ва сомоний ҳукмдор Нух II ибн Мансурнинг вазири Абул Ҳасан Убайдуллоҳ ал-Утбийнинг котиби бўлиб хизмат қилган. Унинг машҳур асари ҳам айнан Нишопурда шу вазирга атаб ёзилганди.

Олимнинг “Мафотих ал-улум” (“Илмлар калити”) асари кўп шарқшунос файласуф ва тарихчиларни қизиқтирган. Жумладан, голланд шарқшуноси Ван Флотен, немис олимлари К.Броккелман, Е.Видеман, америкалик олим Г.Сартон, рус манбашунос олимлари В.В.Бартольд, И.Ю.Крачковский кабилар ушбу асар ҳақида ўз мулоҳазаларини билдирганлар. Масалан, Е.Видеман Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг китобини “Биринчи мусулмон энциклопедияларидан биридир” деб, Г.Сартон (1953) эса “Мусулмон фани ва маданиятини ўрганишнинг бош манбаларидан биридир” деб, Хоразмийни ўзини эса Х аср иккинчи ярмининг энциклопедист олими, деб ҳисоблайдилар.

Олимларимиз М.М.Хайруллаев ва Р.М.Баҳодировлар (1988) Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг илмий фаолияти ва унинг асари юзасидан монографик тадқиқот ўтказганлар. Олимнинг илмий фалсафий қарашларини қадимги юнон ва шарқ олимларининг асарлари таъсирида шаклланган деб, асарни эса табиий, илмий ва фалсафий тафаккур, хусусан фанлар таснифи бўйича энг муҳим манбалардан биридир, деб ёзгандилар.

И.Ю.Крачковский (1957) ҳам ушбу асарни “Барча билимлар доирасини қамраган терминлар изоҳли луғатидир ва унинг фан ва маданият тарихи учун аҳамияти “ал-Фаҳрист” асариникидан қолишмайди” деб баҳолаганди.

Ҳ.Ҳ.Ҳасанов (1981) Абдуллоҳ Хоразмийнинг “Мафотиҳ ал-улум” асарини математик ва астрономик географиянинг муҳим манбаларидан бири сифатида ўрганиб, бу китобни икки қисмдан иборат бир нав қомус ёки терминологик луғатдир деб тавсифлайди. Унинг фикрича, бундай мураккаб луғат тузиш учун Абу Абдуллоҳ Хоразмий араб ва форс тилларидан ташқари, юнон, сурия ва бошқа тилларни ҳам яхши билган бўлиши керак.

“Мафотиҳ ал-улум” асари X асрнинг охири чорагида ёзилган бўлиб, унинг биринчи қисмида араб фанлари, яъни фикҳ, калом, грамматика, иш юритиш, шеърийят ва тарих фанлари тавсифланган. Иккинчи қисм эса араб бўлмаган ёки юнон ва бошқа халқлар фанларига бағишланган. Уларга асосан фалсафа, математика, медицина, арифметика, геометрия, астрономия, мусиқа, кимё фанлари киритилган. Олимнинг географияга оид тасаввурлари асарнинг астрономия бўлимида келтирилган. Бу бўлимнинг ўзи тўрт бобдан иборат бўлиб, иккинчи бобида Ер юзасининг тузилиши, иқлимлари тасвирланган. Шунингдек, йил фасллари, экватор, узунлик, кенглик, шарқ билан ғарб тушунчалари, тоғлар, дарёлар, шаҳарлар ҳақида маълумотлар берилган.

Асарнинг “Ернинг тузилиши ва иқлимлари” қисмида шундай жумлаларни кўрамиз: “Ердаги экватор чизиғи осмон экваторига рўпара туради. Айнан шу экваторда осмоннинг жанубий ва

шимолий қисмлари кўрилади. Экваторда тун ва кун доимо баробардир. Шаҳарнинг кенглиги (арзи) унинг экватордан узоқлигидир. Шаҳарнинг узунлиги (тули) унинг шарқдан ғарбгача масофасидир. Ҳақиқатда ғарб билан шарқнинг ниҳояси (чеккаси) йўқдир. Чунки астрономиядан маълумки, экватор доирасининг ҳар бир нуқтаси бир жойга нисбатан шарқийдир, иккинчи жойга нисбатан ғарбийдир. Аммо шарқ деб тўппа-тўғри айтилганда маъмуранинг шарқий чеккаси тушунилади, шунингдек, “ғарб” деганда ҳам маъмуранинг ғарбий чеккаси тушунилади. Шу икки нуқта (шарқ билан ғарб) орасида Ернинг ярми узунлик бўйлаб жойлашган. Ернинг маъмура “обод” қисми (экватордан) шимол томонда. Ер қисмларга тақсим қилинган, бир қисми денгизлар билан қопланган ва бепоёндир, унинг четига етиб бўлмайди. Чунки Муҳит денгизлари ерни ўраб туради.

Экватордан шимолда одамлар яшагани учун “маъмура” деб аталади. Канкадиз шаҳри энг шарқда бўлиб, Син (Чин) мамлакати ва Воквоқнинг чеккасидадир.

Сус ал-Акси маъмуранинг ғарбий чеккасидаги шаҳар, Андалуснинг нари ёғида, Рум денгизининг жанубий томонида. Шу иккала шаҳар орасида, Ернинг ярми узунасига жойлашган.... Ернинг қуббаси Ернинг марказидадир.

Хўжанд билан Шопуркон бир меридиандадир. Бу чизик Ернинг шарқий палласини ғарбий палладан ажратиб туради. Бу чизикдан юкоридаги (шарқдаги) шаҳарлар, масалан, Фарғона ва Қошғар ва Син ҳамда Воквоққача бўлганлари – шарқий шаҳарлардир. У чизикдан қуйидаги (ғарбдаги) шаҳарлар, масалан, Шош, Илоқ, Усрушона, Самарқанд ва Бухоро; то Суси Аксигача – ғарбий шаҳарлардир” (Ҳ.Ҳ.Ҳасанов, 1981, 45-46 б.).

Тарихчи олим Ш.С.Камолиддинов (1997) Ўрта Осиё тарихи ва маданияти тарихига оид ажойиб ёзма ёдгорликлардан бири, марвлик ҳадисшунос ва қонуншунос олим, тарих ва филология билимдони Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъонийнинг (1113-1167) "Китоб ал-ансоб" ("Нисбалар китоби") асари

юзасидан монографик тадқиқот ўтказиб, ундаги Ўрта Осиёга оид барча маълумотларни ҳар томонлама таҳлил қилиб берган.

Жумладан, бизнинг мавзумизга тааллуқли бир қатор хулосаларга келган. Унинг ёзишига кўра, хоразмлик қомусий олим Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ал-Хоразмий ал-Барахий (X аср), Самъоний бўйича Бухорода сомонийлар ва қорахонийлар даврида таниқли олимлар авлодининг асосчиси бўлган. Хусусан, унинг катта ўғли Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Барахий ал-Хоразмий (ваф. 986 й.) таниқли сўфий, қонуншунос, филолог, сомоний ҳукмдор Нух ибн Мансурнинг сарой шоири ва машҳур Абу Али ибн Синонинг адабиёт ўқитувчиси бўлган. Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг иккинчи ўғли Абу Хафс Умар ибн Муҳаммад ас-Барахий ал-Хоразмий ҳам сўфий, қонуншунос ва шоир бўлган. Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг набираси Абу Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Барахий ал-Хоразмий (XI аср) Бухоронинг олий қозиси, кейин қорахоний Тамғачхон Иброҳимнинг (ҳукмронлик йиллари 1052-1068) бош вазири, сўнг Бухоро ҳокими бўлган, лақаби Шароф ар-Руъаса бўлган. Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг ал-Барахий нисбаси Самъонийга кўра, "барах" сўзидан олинган бўлиб, форсчада "қўзичоқ" маъносини англатади ва илгарилари қўзи савдоси билан шуғулланганлигига ишора қилади.

Абу Абдуллоҳ Хоразмий машҳур қонуншунос, шоир, файласуф, филолог ва араб тили грамматикаси бўйича йирик олим бўлган. Илмий мақсадларда Ироқ шаҳарлари бўйлаб саёҳатлар қилган. Ҳаж сафарини адо этиб, Маккада ҳам бўлган.

Шу орада Шарқ оламида яна бир ноёб луғат яратилган эдики, уни оддий луғат эмас, балки ўзига хос энциклопедия дейиш мумкин эди. Ушбу шоҳ асар “Девону луғатит турк” (“Туркий сўзлар девони”) деб номланиб, муаллифи Ўрта Осиёлик мутафаккир, туркшунослик, қиёсий тилшунослик, терминшунослик илмларининг асосчиси, лингвист, этнограф ва географ олим Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад Кошғарий эди.

Олимнинг туғилган жойи Иссиқкўл бўйидаги қадимги Барсғон шаҳри ҳисобланади. Унинг буvasи ва отаси ҳам шу ерлик бўлганлар. Кейинчалик Маҳмуднинг отаси оиласи билан қорахонийлар пойтахти Кошғарга кўчган ва ўша ерда яшаб қолишган. Маҳмуднинг Кошғарий нисбаси шундан.

Бўлажак олим бошланғич маълумотни Барсғонда олган. Кошғарда давом эттирган. Кейинчалик Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг йирик илм марказлари Самарқанд, Бухоро, Марв, Нишопур шаҳарларида билимини оширган. Бирмунча муддат халифалик пойтахти Бағдодда ҳам бўлган. Натижада ўнга яқин тилни биладиган, замонасининг кўп фанларини ўзлаштирган қомусий олим бўлиб етишган.

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони” асосан саккиз бўлимдан иборат бўлиб, унда етти ярим мингдан зиёд туркий сўзлар, иборалар, терминлар, жой номлари, кишиларнинг исмлари тилга олинган. Ўлкалар шаҳарлар, катта-кичик аҳоли манзиллари, халқлар, элатлар, қабилалар, денгизлар, кўллар, дарёлар, тоғлар, довонлар, даралар, водийлар, об-ҳаво ва иқлим, тупроқ ва ўсимликларга оид терминлар изоҳлаб берилган. Муаллиф тили билан айтганда, бу асар олдин ҳеч ким тузмаган ва ҳеч кимга маълум бўлмаган алоҳида бир тартибда тузилган.

Маҳмуд Кошғарий чамаси 15 йилга яқин илм излаб, бўлажак асарига этнографик, лингвистик, географик маълумотлар тўплаган. Қора денгиз бўйларида Хитойгача бўлган юртларни кезганлиги, турли ўлка ва шаҳарларда бўлганлиги, турли халқлар, қабилалар билан яқиндан танишиб ўрганганлиги, географик жой номлари ва атамаларга оид катта ҳажмли маълумотлар тўплаганлиги асарда айтиб ўтилган. Унда турклар, туркманлар, ўғизлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарлари, қишлоқлари ва яйловларини кўп кезганлигини, луғатларини тўплаганлигини, сўз хусусиятларини ўрганганлигини ва аниқлаганлигини олимнинг ўзи ҳам эслатиб ўтган.

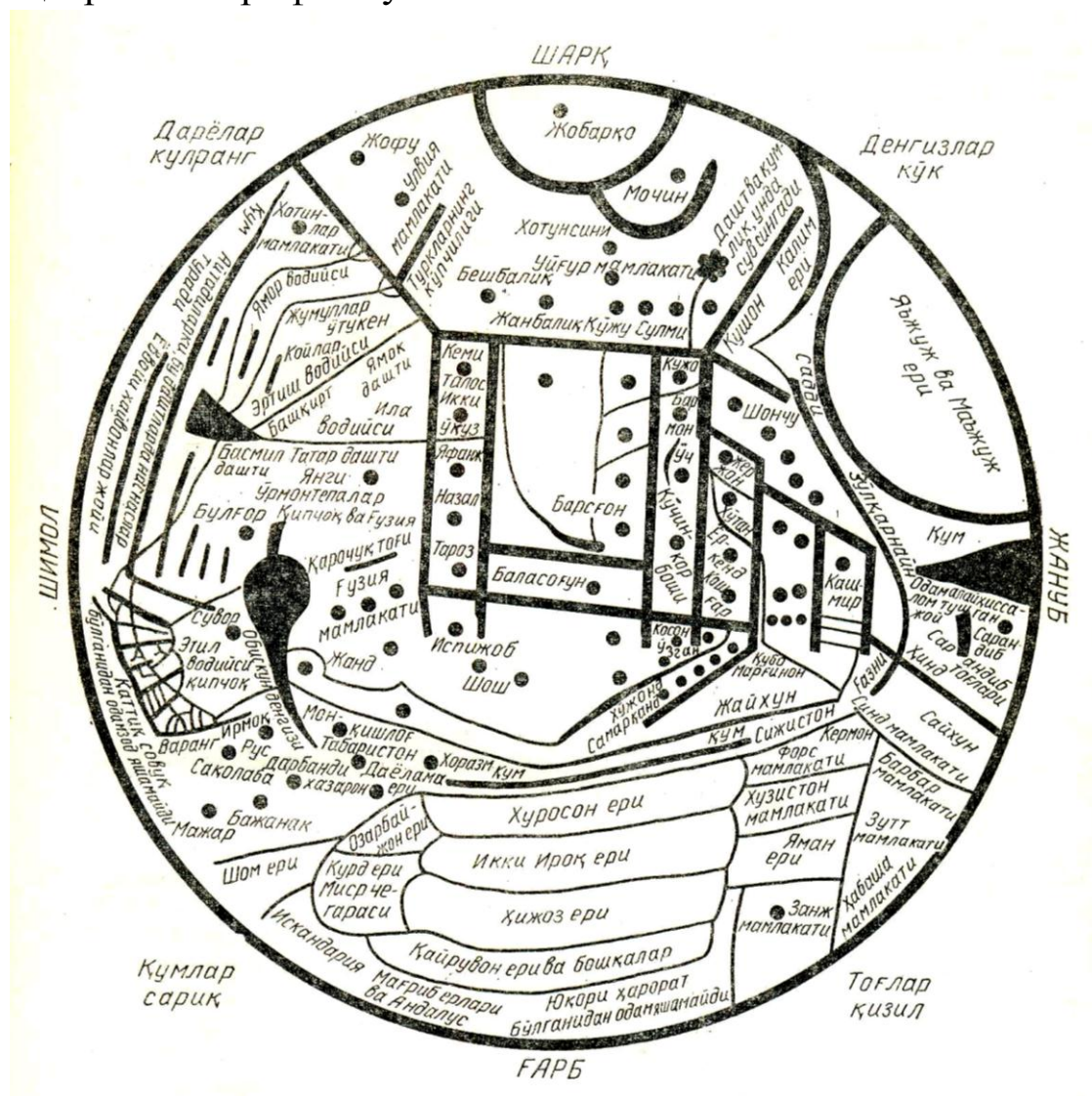
“Девону луғатит турк” асарида шу қадар катта ҳажмли, бой тарихий маълумотлар бўлганки, қатор тадқиқотчи олимлар уни

бебаҳо қўлёзма манба сифатида эъзоз билан тилга оладилар. Шарқшунос, тарихчи, тилчи, этнограф, географлар асарнинг ўз соҳаларига оид жиҳатларини тадқиқ қилганлар, ундаги маълумотлардан фойдаланганлар, мақолалар, китоблар ёзганлар. Бу борада ўзбек тилшунос олими Солих Муталлибовнинг тадқиқотлари эътиборлидир. Олим “Девон”ни ўзбек тилига таржима қилиб, сўз боши билан нашр эттирган, асар эса араб тили ва имлосидан беҳабар ўқувчилар ва тадқиқотчилар учун бебаҳо тухфа бўлган (1960-63 й).

Географ олим Ҳ.Ҳ.Ҳасанов ҳам ўрта асрлардаги Ўрта Осиё ва Хуросондан етишиб чиққан олимларнинг географик меросини ўрганишда Маҳмуд Кошғарийнинг ушбу асарини ва унинг айрим тавсифларига доир ёзилган турли мақолалар, уларда билдирилган фикр-мулҳазаларни синчиклаб таҳлил қилган ҳолда, асарнинг географик жиҳатларини илмий таърифлаб берган (1963, 1981). Ҳ.Ҳ.Ҳасанов бўйича “Девон”даги географик маълумотлар қуйидагилардан иборатдир: 1) табиий географик терминлар ва уларнинг изоҳи; 2) доира шаклидаги дунё харитаси (5-расм); 3) жой номлари ва уларнинг изоҳи 4) айрим қабилаларнинг жойлашиши ҳақидаги маълумотлар; 5) астрономик маълумотлар, календарь системаси – мучаллар ва уларнинг тарихи.

Ҳ.Ҳ.Ҳасанов (1981) “Девон”даги маълумотларни ушбу бандлар бўйича таҳлил қилар экан, асардаги географик терминлар ва айниқса, доира шаклида берилган дунё харитаси ва ундаги жой номларининг таҳлилига катта эътибор берганди. Жумладан, харитадаги жой номларини асар матнидаги номлар билан бирма-бир солиштирган ҳолда, Ўрта Осиё, Марказий Осиё, Жанубий Осиё, Европа ва Шимолий Осиё ўлкалари бўйича алоҳида-алоҳида тасвирлаб берганди. Бундан ташқари, олим “Девон”даги жой номларини Абу Райҳон Беруний асарларидаги ҳамда “Худуд ал-олам” асаридаги географик маълумотлар билан таққослар экан, уларнинг бир-бирига яқинлиги, кетма-кет келиши, бир мазмунда баён этилиши, баъзи номларнинг бошқа бирон-бир шарқ географининг асарларида учрамаганлигини

инобатга олиб, Маҳмуд Кошғарийни география соҳасида улуг Берунийнинг мухлиси, шогирди деб баҳолаганди. Ҳ.Ҳ.Ҳасановнинг фикрича, Маҳмуд Кошғарий луғатини ва ундаги дунё харитасини кўп жиҳатлари ҳали синчиклаб ўрганилмаган ва ўз тадқиқотчисини кутмоқда. Чунончи, география фанлари номзоди М.Миракмалов (2009) “Халқ табиий географик терминлари” номли монографиясида Маҳмуд Кошғарийнинг “Девон”ини ўзбек (туркий) географик терминшунослигига оид илк манба сифатида ўрганиб, унда келтирилган кўплаб халқ терминларини, иборалари ва изоҳларини таърифлаб ўтган.

5-расм. Маҳмуд Кошғарий тузган дунё харитаси

Ўзбекистон миллий энциклопедиясида (5-жилд, 77-78 б.) берилган маълумотга кўра, Маҳмуд Кошғарий 1080 йилда (ёки 1118 йилда) ватанига қайтиб келиб, Ўпал ноҳиясидаги Азиқ қишлоғида, Ҳазрати Мулло тоғи этагидаги тепаликда жойлашган мадрасада дарс берган ва илмий ижод билан машғул бўлган. Маҳмуд Кошғарий 1105 йилда (ёки 1126 й.да) 97 ёшида вафот этиб, Ўпалдаги унинг аждодлари мақбарасига дафн этилган. Мақбара ҳозиргача “Ҳазрати Мулло мазори” номи билан машҳур.

Луғатчилик йўналишида яратилган асарлардан бири, фан тарихи тадқиқотчилари кўп фойдаланиб келаётган, улар учун қимматли манба бўлиб хизмат қилаётган машҳур “Ал-Фихрист” асаридир. Ушбу библиографик луғат 988 йилгача араб тилида ёзилган ва турли фанларга оид китоблар ва уларнинг муаллифлари ҳақида қимматли маълумотлар жамланган ноёб асарлардан бирidir. Ушбу асарнинг муаллифи асли бағдодлик бўлган Абул Фараж Муҳаммад ибн Исҳоқ ан-Надим ҳисобланади. Унинг туғилган ва вафот этган йиллари номаълум. Асарнинг 988 йилда ёзила бошлаганлиги ва XI аср бошларида тугалланганлиги маълум. Мазкур асар билан танишиб чиққан В.В. Бартольд уни “исломнинг аввалги тўрт асридаги фан ва адабиёти ҳақидаги маълумотларнинг доимо энг асосий манбаи бўлиб қолади” деб баҳолаганди.

Асар муқаддимасида муаллифнинг ўзи араб ва араб бўлмаган олимларнинг турли фанлар бўйича араб тилида ёзган асарларини кўрсатиб, муаллифларнинг келиб чиқиши, туғилган ва вафот этган саналари, истиқомат қилган юртлари, асарларининг асосий хусусиятлари, ютуқ ва камчиликларини ёритиб беришга ҳаракат қилганлигини айтган.

Юқорида “Китоб ал-масолик ва-л мамолик” туркумидаги асарлар ҳақида сўз борганда, ал-Бакрий исми ҳам эсга олинган. Бу шахснинг тўлиқ исми Абу Убайд Абдуллоҳ ал-Бакрий бўлиб (вафоти 1094 й), нисбаси арабларнинг бакрит қабиласидан

бўлганлигига ишора қилади. XIX асрдаги европалик айрим фан тарихчилари ал-Бакрий шахсини юқори баҳолаб, уни энциклопедист олим, араблар Испаниясининг буюк географи деб ҳисоблаганлар. Аслида у серқирра билимли адиб эди. Унинг географияга оид яна бир асари “Муъжам мастожам” номли географик луғатдан иборат бўлган. Унда муаллиф Қуръонда, ҳадисларда, ҳикояларда, шеърларда, тарих ва адабий асарларда учраган ва асосан Арабистон ярим оролига тааллуқли бўлган аҳоли яшаш жойлари, шаҳар ва қишлоқлари, кумликлари, қудуқлари кабиларга оид маълумотларни тўплаб, араб алфавити тартиби билан изоҳлаб берган.

Шунга ўхшаш, яъни асосан Арабистон ярим оролидаги географик объектларни камраган географик луғат “Китоб ал-жибол вал-амкина вал-мийоҳ” (“Тоғлар, жойлар ва сувлар ҳақидаги китоб”) номли асар, ватандошимиз, араб тили ва грамматикасига оид қимматли асарлар муаллифи, серқирра олим Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарий (1075-1144) томонидан тузилганди. Замахшарий қадимги Хоразмнинг Замахшар қишлоғида, тақводор бир оилада туғилган. Бирламчи саводини уйида, ўз отаси ёрдамида чиқарган. Сўнгра Журжон мадрасасида ўқиб, қатор диний ва дунёвий билимларни пухта эгаллаб олган. Бир неча йил Бухорода бўлиб, билимларини оширган. Кейинчалик Хуросон, Сурия, Ироқ, Ҳижоз томонларга саёҳат қилган. Марв, Нишопур, Исфаҳон, Бағдод каби илм марказларида замонасининг машҳур олимлари суҳбатларидан, илмларидан баҳраманд бўлган. Маккада ҳам бир неча йил яшаб, илм билан шуғулланган. Ўзининг географик луғатини ҳам шу ерда, Макка ҳокимининг таклифи билан ёзган. Замахшарий ўзининг ушбу луғатида Арабистон ярим оролидаги шаҳарлар, аҳоли манзиллари, зиёратгоҳлари, макбаралар, мачитлар, тоғлар, водийлар, сув манбалари ва ҳоказоларни алфавит тартибида бериб, изоҳларини баён қилиб берган. Изоҳларда жой номларининг келиб чиқишига доир қизиқарли маълумотлар ҳам келтирилган. Луғатдаги айрим жойларнинг номлари изоҳсиз

бўлганлигини инобатга олган тадқиқотчилар (масалан, И.Ю.Крачковский) асарни поёнига етказилмаган ёки чала таҳрир қилинган деб ҳисоблаганлар.

Замахшарийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақида тарихчи олим Убайдулло Уватовнинг қатор асарларида кенг маълумотлар баён қилинган.

XII асрнинг ўрталарида Самарқанд шаҳрида яна бир ўзига хос луғат яратилгандики, у ҳозирги кунларга қадар географик, этнографик ва тарихий манба сифатида фан ва маърифат тарихчиларининг эътиборида бўлиб келмоқда. Асар “Китоб ал-Ансоб” (“Нисбалар китоби”) деб номланиб замонасининг таниқли олими Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний ал-Марвазий (1113-1167) томонидан тайёрланганди. Муаллифнинг ота-боболари арабларнинг самъон қабиласидан бўлиб, Марвда яшаганлар. Абу Саъд ҳам шу ерда туғилган.

Самъоний яшаган даврда Марв шаҳри Хуросон, Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳудудлари доирасидаги Шарқий Салжук давлатининг пойтахти эди. Бу шаҳар қадимдан Шарқ оламида кўплаб олиму-фозил марвазийларни етиштириб берган илм-фан ва маърифат ўчоғи бўлган. Бу анъана охирги салжукий ҳукмдор султон Санжар (1118-1157) даврида ҳам давом этди. Кўплаб мадрасалар ва кутубхоналар фаолиятда бўлиб, илм-фан тараққий этди.

Самъонийлар оиласи ҳам шаҳарнинг зиёли, маърифатли ва қатор олимлар авлодини етиштириб берган оилалардан эди. Абу Саъд ҳам дастлабки маълумотни оиласида, отасидан олди. Сўнг оила тасарруфида бўлган мадрасада фаннинг турли соҳалари бўйича пухта билимга эга бўлиб етишди. Кўп китоб мутолаа қилди. Кейинчалик илм излаб Шарқ оламининг кўпгина йирик илмий марказларига саёҳат қилди. Бухоро, Нишопур, Исфаҳон, Бағдод, Алеппо, Ҳалаб, Дамашқ, Қуддус шаҳарларида бўлиб, замонанинг етук ва таниқли оимлари билан учрашган, илмий суҳбатларидан баҳраманд бўлган. Бир мунча муддат Хижозда ҳам яшаган. Бўлажак асарлари учун қимматли маълумотлар тўплаган.

Самъонийнинг “Китоб ал-ансоб” асари саккиз жилддан иборат бўлиб, унда Шарқ оламида яшаб ўтган тарихий шахслар, олимлар ҳукмдорлар ва қабила бошлиқлари, турли ўлкалар, шаҳар ва қишлоқлар ва бошқа қатор географик жойларнинг номлари алфавит тартибида берилиб, батафсил изоҳлари баён қилинган. Жойлар номларининг транскрипцияси ва топонимик жиҳатларига ҳам катта эътибор қаратилган. Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон ҳудудларидаги географик номларга кенгрок ўрин берилган. Асарда кўплаб Шарқ олимларининг биографиясига оид маълумотларнинг берилганлиги, улар ёзган асарларини бирма-бир санаб ўтилганлиги ҳам ундаги маълумотларнинг қимматини оширган.

Самъонийнинг “Китоб ал-ансоб” асари кейинги асрлардаги китобхонларга ҳажми жиҳатдан фойдаланишга ноқулай сезилган чамаси, уни қисқартирилган нусхаларини яратишга ҳаракат қилганлар. Аввал, 1219 йилда араб олими ибн ал-Асир, кейин 1469 йилда олим ас-Суютийлар асарни икки бор қисқартирганлар ва “ал-Лубоб” сарлавҳаси остида маълум қилганлар. И.Ю.Крачковскийнинг (1957) таъкидлашига кўра, ушбу қисқартма нусхалар ҳозирда маълум миқдорда ўзининг илмий аҳамиятини йўқотган, аммо “Китоб ал-ансоб”нинг асли Ўрта Осиё билан боғлиқ тарихий географик масалалар бўйича бир умрга фойдали маълумотнома бўлиб қолаверади.

Самъонийнинг элликка яқин илмий асар ёзганлиги, жумладан унинг 20 жилдлик “Марв тарихи” номли асари бўлганлиги манбаларда қайд этилган. Жумладан, машҳур луғатнавис олим Ёқут Ҳамавий Самъоний ва унинг оиласида вужудга келган олимлар ҳақида ва умуман XII асрдаги Марв шахри ва бу ердаги илмий шароит ҳақида, бу ерда туғилиб ўсган, замонасининг етук олиму фозиллари ва уларнинг асарлари ҳақида кўп тарихий маълумотларни ёзиб қолдирган.

Фан тарихчилари Ёқут Ҳамавийнинг иккита луғатини кўп бор тилга оладилар. Улардаги одил ва ишончли маълумотлардан кенг фойдаланадилар. Ушбу луғатлардан бири ўн жилдлик

“Муъжам ал-булдон” (“Мамлакатлар луғати”) бўлиб, том маънодаги географик луғат ҳисобланади. Иккинчи луғати эса “Муъжам ал-удабо” (“Адиблар луғати”) деб номланиб, машҳур шахслар, ҳукмдорлар, олимлар, адиблар ҳақида кўп қимматли тарихий маълумотлар жамланган асар ҳисобланади.

Ҳ.Ҳ.Ҳасанов (1981) Ёқут Ҳамавийнинг келиб чиқиши ва Марвдаги ҳаёти ҳақида, унинг 1229 йилда Суриянинг Ҳалаб шаҳрида 50 ёшида вафот этганлиги ҳақида маълумот берар экан, олимнинг “Муъжам ал-булдон” асарида ҳар бир мамлакатга, шаҳар, тоғ, дарё ва қишлоққа берилган изоҳлар билан бир қаторда, аҳолига доир, шу ерда яшаган атоқли шахслар, шу ердаги зиёратгоҳлар, ёдгорликлар, об-ҳаво шароитлари тўғрисидаги маълумотлар ҳам кўплигини айтганди.

XIII аср бошларида Ёқут Ҳамавийнинг замондоши Жамолиддин ибн Юсуф ал-Қифтий (1172-1239) томонидан ёзилган “Тарихул Ҳукамо” (“Донолар тарихи”) китоби ҳам бир нав луғат эди.

Ўрта асрлар Шарқ олами географиясидаги луғатчилик йўналиши кейинчалик ҳам бир неча асрлар давомида мавжуд бўлди. Бу йўналишда яратилган асарлар қаторига XIV асрда Журжоний тузган терминологик луғатни, XVII асрда турк шарқшунос олими Ҳожи Ҳалфа Котиб Чалабийнинг “Кашф аз-Зунун” номли асарини киритиш мумкин. Кейинги асар Шарқдаги машҳур шахсларнинг, жумладан астроном, географ олимларнинг ҳам таржимаи ҳоли, илмий фаолияти ва ёзган асарлари ҳақидаги турк алифбосининг 18 та ҳарфи бўйича маълумотлар тўпланган бир нав энциклопедик луғат эди. Шу каби асарлар қаторига XVII асрнинг биринчи ярмида яшаган балхлик қомусий олим Маҳмуд ибн Валининг “Баҳр ал-асрор фи муноқиб ал-ахёр” (“Хайрли кишиларнинг юқори хислатлари тўғрисидаги сирлар денгизи”) номли асарини ҳам қўшиш мумкин.

Маҳмуд ибн Вали 1004 хижрийда, яъни 1595-1596 йилда Балхда, асли Наманганнинг Косон қишлоғидан бўлган Мир Муҳаммад Вали оиласида туғилган. Отаси Балхда юксак

маълумотли кишилардан ҳисобланган, “Мир Хислат” таҳаллуси билан шеърлар ёзган. Унинг катта ўғли Амир Абулборий ўқимишли фақих ва табиб бўлган. Маҳмуд ҳам дастлаб оилада, сўнг поччаси, йирик шайх Саййид Миракшоҳ Ҳусайний кўлида 1604-1625 йиларда ҳадис, фикх ва тиб илмларидан билим олган. Устозининг бой кутубхонасида астрономия, география ва тарихга оид кўп асарларни ўрганган. Миракшоҳ вафотидан сўнг, 1625 йилда Маҳмуд ибн Вали дунё ажойиботларини ўз кўзи билан кўриш ва билимини ошириш ниятида карвонга қўшилиб, Ҳиндистонга сафар қилади. У ерларда етти йил мобайнида мамлакатнинг табиати, вилоят ва шаҳарлари, халқи, урф-одатлари, хўжалиги билан яқиндан танишади. Лахор, Пешавор, Деҳли, Агра, Радж-Маҳал, Голконда, Ҳайдаробод, Вижаянагар, Калкут, Бикар шаҳарларида бўлиб, бу шаҳарлар ҳақида қимматли маълумотлар тўплайди.

Маҳмуд ибн Вали 1631 йилда Балхга қайтиб келгач, Балх ҳукмдори аштархоний Нодир Муҳаммадхоннинг сарой кутубхонасида китобдор вазифасида ишлай бошлайди ва умрининг охиригача илм билан шуғулланади. Кўп асарлар ёзади, 50 минг байтлик шеърлар девони ҳам бўлган. Унинг энг йирик асари “Баҳр ал-асрор...” Нодир Муҳаммадхоннинг топшириғи билан 1634-1641 йилларда ёзилган. Форс тилида ёзилган ушбу асар етти жилддан иборат бўлиб, ҳар бир жилди тўрт қисмга бўлинган. Ҳозирги кунда асарнинг фақат биринчи ва олтинчи жилдлари мавжуд.

Биринчи жилднинг кириш қисмида муаллифнинг Ернинг шакли, сайёраларнинг ҳаракати ва борлиқнинг асоси тўрт унсур ҳақидаги мулоҳазалари берилган. Олимнинг сув унсури ва ер унсури ҳақидаги маълумотлари анча кенг таърифланган. Масалан, сув унсурига оид саҳифаларда дарёлар, кўллар, булоқлар алфавит тартибида изоҳланган. Дарёларнинг суғоришдаги аҳамияти, булоқларнинг шифобахш хусусиятлари ҳам айтиб ўтилган.

Ер унсури қисмида муаллиф ернинг тузилиши, рубъи маскун ва етти иқлим ҳақида маълумотлар беради.

Биринчи жилднинг биринчи қисми мамлакатлар ва шаҳарлар тавсифига бағишланган. Унда Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон ва Ҳиндистонга оид қимматли маълумотлар бор. Шаҳарлар таърифи ҳам алфавит тартибида баён қилинган.

Иккинчи қисмида қисқа кириш қисмидан сўнг тоғлар ва уларнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти ва айниқса, табиий ресурслари ҳақида сўз юритилади.

Учинчи қисм қимматбаҳо металллар ва 180 дан ортиқ қимматбаҳо тошлар ҳақидадир.

Тўртинчи қисмда эса мевали ва манзарали дарахтлар, донли ва сабзаёт экинлари, ҳайвонот ва қушлар ҳақида сўз боради.

Олтинчи жилдини ўрганган В.В.Бартольд унинг мазмунини қисқача баён қилиб берган. Ушбу жилд асосан Чингизхондан то Нодир Муҳаммадхонгача бўлган давр тарихига оид бўлиб, охирида муаллифнинг Ҳиндистонга қилган саёҳати таърифланган.

Умуман олганда, Маҳмуд ибн Вали ўз асарини ёзишда Ибн ал-Фақиҳ Истаҳрий, Ибн Ҳавқал, Якубий, Абу Дулаф, Масъудий, Муқаддасий каби бир қанча географларнинг айниқса, Абу Райҳон Беруний асарларидан кенг фойдаланган. Шунингдек, Ҳофизи Абру, Абдураззоқ Самарқандий, Мирзо Муҳаммад Ҳайдар асарларидан ҳам маълумотлар олган. Шу сабабдан Ҳ.Ҳ.Ҳасанов Маҳмуд ибн Валининг “Баҳр ал-асрор”ини ўрта аср географиясига доир сўнгги асарлардан бири деб ҳисоблаганди.

Асар биринчи жилдининг географияга оид каттагина қисмини тарихчи олим Б.Аҳмедов форсчадан русчага таржима қилган ва сўзбоши, изоҳлар билан 1977 йилда “Фан” нашриётида чоп эттирган.

Ўрта асрлар Шарқ олами географияси тарихида Беруний даври

Географ олим Х.Х.Ҳасанов (1981) Ўрта Осиё ва Хуросонда география фанининг тараққиётида ажралиб турадиган иккинчи даврни асосан XI асрга тўғри келишини ва қисман XII-XIII асргача давом этганлигини белгилаб, уни Беруний география мактаби деб номлаганди. Америкалик олим Сартон (1953) ҳам XI асрнинг биринчи ярмини борица дунё фани тараққиётидаги Беруний даври деб атаганди. Дарҳақиқат, бу давр ўрта осийлик буюк олим Абу Райҳон Берунийнинг илмий фаолияти, ажойиб асарлари билан жаҳон фани тараққиётига қўшган ҳиссалари билан белгиланади. Олим ўзининг пухта ва ишонччиликда тенги йўқ асарлари билан ўз ҳалқини, юртини жаҳонга машҳур қилганди. Шарқ оламида фан тараққиётининг Абу Райҳон Беруний бошлаб берган янги даври, яъни аввалги асарларда мавжуд бўлган камчилик ва хатоликларни тузатиш, тўпланган маълумотларни илмий таҳлил қилиш ва умумлаштириш, қонуниятларини аниқлаш, бевосита илмий ҳамда амалий аҳамиятга эга бўлган масалаларнинг ечимларини излаш даври айнан шу олимнинг номи билан боғлиқ бўлди. География фанининг тараққиёти нуқтаи назаридан ҳам шундай.

“Беруний ўрта аср шароитида ҳақиқий илмий табиатшуносликка асос солди, унинг турли соҳаларда ўз даври учун таажжубга солувчи шундай фикр ва илмий фаразларни олға сурдики, улар бир неча асрлардан сўнг Европа илмида ўз исботини топди. Беруний ўрта аср шароитида ҳақиқий тажрибага, кузатиш, экспериментга асосланувчи аниқ илмий тафаккурни бошлаб берувчилардандир” (А. Шарипов, 1999. 97 б.). Шу маънода Беруний қолдирган географик мероснинг ҳам аҳамияти беқиёсдир.

Абу Райҳон Берунийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти, у яратган илмий асарлар фан аҳлини доимо қизиқтириб келган. Бу ҳақда жуда кўп, турли мазмун ва ҳажмдаги мақолалар, монографик

асарлар, рисолалар мавжуд. Тарихий биографик роман ҳам (И.Тимофеев, 1986) ёзилган. Абу Райхон Берунийнинг инсонийлик ва олимлик хусусиятлари, айрим асарлари ҳақида ўрта асрлар олимлари ҳам кўп яхши фикрларни ёзиб қолдирганлар. Жумладан, Ёкут Ҳамавий ўзининг “Муъжам ал-удабо” номли луғатида Беруний ҳақида: нафси пок, суҳбати ширин, хушмаишат, ширин суҳан, ифбатли, номусли, ростгўй ва дангалчи одам бўлган, асло ножўя ишлар қилмаган деб, унинг инсоний хислатларини ёритиб берган бўлса, Шахрирзўрий олимнинг ташқи қиёфасини: “У қизилмағиз, оппоқ узун соқолли, паст бўйли, қорни катта одам эди” деб таърифлаганди.

Абу Райхон Берунийнинг олимлик сифатлари ҳақида XIII асрда яшаган Сурия адабиётининг классик шоири, адиби ва қомусий билим эгаси, тиббиёт, тарих ва фалсафага оид асарлар муаллифи Абул Фараж (асли исми Григорий Иоан Бар Эбрей) (1226-1286) ўзининг “Марокли ривоятлар” китобида : “Ўша ўтган йилларда юнон ва ҳинд фалсафаси денгизини кечиб ўтган Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад ал Беруний ўтмиш илмларида шуҳрат қозонди. У математика илмларида мутахассис бўлиб, бу соҳада қатор муҳим китоблар яратди. Ҳиндистонга бориб, у ерда бир неча йил яшади, ҳинд файласуфларидан уларнинг санъатини ўрганди ва уларга юнон фалсафасини ўргатди. Унинг асарлари ниҳоятда кўп, етук ва ниҳоятда ишончлидир. Бир сўз билан айтганда, ўз даврида, ундан сўнг ва ҳозирга қадар ҳам ҳамкасблари орасида астрономия илмида бундай билимдон ва бу илмнинг асосини ҳамда нозик томонларини чуқур биладиган одам бўлмаган” – деб ёзганди.

Абу Райхон Берунийнинг билимдонлиги, тўғри сўзлиги, хушомадгўйлик ва лаганбардорликдан узоқлиги каби инсоний хусусиятлари Низомий Арузий Самарқандийнинг “Чор мақола” номли китобида келтирилган ривоятларда ўз аксини топган. Жумладан, уларда (3-боб, 2-3 ҳикоялар) Абу Райхон Берунийнинг султон Маҳмуд Ғазнавийнинг раъйига қарши гапириб, унинг ғзабига учраб, томдан ташланганлиги-ю, олти ой Ғазни

қалъасига қамаб қўйилгани ривоят қилинган. Бунда олимнинг жон сақлаб қолишида вазир Хўжа Аҳмад ибн Ҳасан ал-Маймандийнинг ёрдами ҳам таъкидлаб ўтилган.

Абу Райҳон Берунийнинг олимлик сифатларини ҳозирги замон олимлари ҳам холисона баҳолашга ҳаракат қилганлар. Бу ҳақда Ҳ.Ҳ.Ҳасанов билдирган фикрлар бизда аниқ тасаввур ҳосил қилади: “Берунийнинг ёзиш услуби, ўз фикрини усталик билан китобхонга манзур тарзда баён эта билиши ҳар бир масалага, ҳодисага илмий кўз билан ва танқидий қараганлиги, мустақил хулоса чиқарганлиги, қисқаси, олимнинг ижодий йўли ҳозирги замон олимларини қойил қолдирмоқда.

Унинг бутун дунё фанига қўшган бебаҳо ҳиссасини фан аҳллари ҳурмат билан тилга олганлар ва олмоқдалар, уни юксак чўққига, зўр ёритгичга тенглаштириб: “У Ўрта Осиё илмий тоғликларидаги жуда кўп тепалар орасида бамисоли энг баланд чўққи”, “Ўрта Осиё юлдузлар туркумидаги зўр ёритгич”, “Араб тилида яратилган асрлар океанидан кўкка мағрурона бўй чўзган чўққи”, “ўз даврининг ақл-идрокини мужассам этибгина қолмай, келажак авлодга ҳам илм-фаннинг янги шуълаларини тарқатган олим”, демоқдалар. Абу Райҳон Беруний XI асрнинг энг улуғ олими бўлиши билан бирга фан тарихида чуқур из қолдирган сиймодир ҳам”.

Шу ўринда 2014 йил 15-16 май кунлари Самарқанд шаҳрида ўтказилган “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро анжуманида ҳам “Маъмун академияси”, “Байт ул-Ҳикма” да самарали меҳнат қилган олимларнинг илмий меросига катта баҳо берилди.

Абу Райҳон Беруний 973 йил 4 сентябрда Хоразмнинг қадимги пойтахти Кот шаҳри чеккасидаги қишлоқларнинг бирида туғилган. У болалик йиллариданоқ таниқли риёзиётчи ва фалакиётшунос олим Абу Наср Мансур ибн Ироқ (948-1036) қўлида тарбияланади.

Абу Наср ибн Ироқ африғий хоразмшоҳ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ироқнинг амакиваччаси бўлиб, ўз замонасидаги математика ва астрономия илмларида етук бўлган, шу илмларга оид асарлари билан машҳур бу сиймо “Батлимуси соний”, яъни “иккинчи Птолемей” номи билан танилганди. Бу кишини таниқли шоир, математик ва астроном Умар Хайём эса “математика билан шуғулланганлар ичида энг улуғи” деб баҳолаганди. Ибн Ироқнинг ўз шогирди Абу Райҳон Берунийга атаб ўндан ортиқ қўлланма, илмий асарлар ёзиб бергани ҳам маълум.

Шогирд Абу Райҳоннинг ўзи ҳам ақл-идрокли, билимга чанқоқ ва тиришқоқ бўлганлиги сабабли тез орада замона илмларини жадал ва пухта эгаллаб олган. Бу ҳақда унинг ўзи ҳам “ёшлигимданоқ қандоқ бўлсам ҳам маърифат олишга қаттиқ берилган ва шундан лаззатланган эдим” – деб ёзганди.

Беруний қадимги юнон олимлари Аристотел, Платон, Птолемей, Евклид кабиларнинг, шарқ олимлари ал-Хоразмий, ал-Фарғоний, Абу Маъшар Балхий, Абу Зайд Балхий, Жайҳоний асарларини яхши ўрганган, астрономик кузатувлар олиб борган. Ўзининг “Мубайилар ва қарматлар ҳақида хабарлар” ва “Юлдузлар ҳукмидан огоҳлантириш китоби” каби дастлабки асарларини ҳам шу ерда ёзган. Аммо бу орада, айрим сиёсий воқеалар туфайли олим ўз илмий кузатишларини тўхтатишга ва охир-оқибат Хоразмдан чиқиб кетишга мажбур бўлган.

Маълумки, 995 йилда Жанубий Хоразм ҳокими Маъмун ибн Муҳаммад Шимолий Хоразмнинг пойтахти Котни ишғол қилади. Сўнгги афрағий ҳукумдор Абу Абдуллоҳ ибн Ироқ қатл қилиниб, иккала Хоразм бирлаштирилади ва пойтахт Гурганж (ҳозирги Кўхна Урганч) да Маъмун ибн Муҳаммад ўзини Хоразмшоҳ деб эълон қилади.

Хоразмдан чиқиб кетган Абу Райҳон, дастлаб Рай шаҳрига келади. Ўрта асрларда Эроннинг йирик иқтисодий ва маданий марказларидан бири бўлган бу шаҳарда олим кўп моддий қийинчиликларга дуч келади ва 998 йилда Каспий денгизининг

жануби-шарқида жойлашган Журжон шахрига кўчиб ўтади. Бу ерда унга Журжон вилоят ҳокими зиёрийлар сулоласидан бўлган Шамс Маоли Қобус Вашмгир ўз саройидан бошпана беради, илм билан шуғулланишига шароит яратади, маош тайин қилади.

Орадан икки йил ўтиб, Беруний ўзининг йирик асари “Ал осор ал боқия ан ал-Қурун ал-Ҳолия” (“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”) ни ёзиб тугатади.

Қобус ибн Вашмгирга бағишланган ушбу асарда юнонлар, эронийлар, сўғдийлар, хоразмийлар, араблар, яхудийлар каби турли халқларнинг урф-одатлари, йил ҳисоблари, ой ва мучал номлари, байрамлари, ой манзиллари каби кўп тарихий, географик маълумотлар келтирилган бўлиб, Берунийга катта шуҳрат келтирди, уни фаннинг ҳамма соҳаларини яхши биладиган етук олим эканлигини элга танитди. Муаллифнинг ўзи асар ҳақида “Ер шари ва унинг устки тузилиши ҳақидаги бу китобимда ёзилган сўзлар менинг ўз фикрим ва пухта текширишларим натижасидир” – деб ёзган эди. Шу маънода, ёш Берунийга “ўзидан илгари ўтган олимларнинг китобларидан сочилган дурларга ўхшаш нафис масалаларни териб, таърифга тузган ва шарҳ қилган” деб, бошқа бир манбада ҳам юқори баҳо берилганди.

Журжондаги мавжуд шароитдан унумли фойдаланган Абу Райҳон бу ерда астрономияга оид яна ўнга яқин асарлар ёзган.

Маълумки, 997 йилнинг бошларида Хоразмшоҳ Маъмун ибн Муҳаммад вафот этади ва тахтга унинг ўғли Абул Аббос Маъмун ибн Маъмун ўтиради. Янги хоразмшоҳ билимли, илмга ва маърифатга хайрихоҳ бўлиб, ўзининг доно вазири Абул Ҳасан ал-Сахлий билан биргаликда саройга кўплаб олиму-фозилларни, фаннинг турли соҳаларида элга танилган илм намоёндаларини таклиф қилиб, уларга зарур ижодий шароит яратиб берадилар.

Абу Райҳон Беруний ҳам 1004 йилда Хоразмга қайтиб, бу ерда тўпланган олимлар қаторига келиб қўшилади. Шу тарика Гурганжда “Дорул-ҳикма ва маориф” (айрим манбаларда “Мажлиси уламо”) номли илмий муассаса, ҳозирги замон тили

билан айтганда “Хоразм Маъмун академияси” шаклланади. Ушбу илм маркази тўлақонли фаолият юрита бошлайди. Бунга илмга қизиқувчан олимларга эътиборли хоразмшоҳ Маъмун, оқил ва доно вазир ва етук олим Абу Райҳон Беруний бош-қош бўлдилар. Шу маънода XII аср адиби Низомий Арузий Самарқандий: “Хоразмшоҳ Абул Аббос Маъмуннинг вазири бор эди, исми Абу Ҳасан Аҳмад Муҳаммад ас-Суҳайлий эди, фалсафий тафаккур, олийжаноб қалб эгаси, маърифатли инсон эди. Хоразмшоҳнинг ўзи ҳам фалсафага мойил ва маърифатчиларга мурувватли эди. Улар туфайли саройда кўп файласуфлар ва олимлар тўпланди”-деб ёзганди.

Беруний ўзининг илмлилиги, поклиги ва тўғрисиўзлиги каби олийжаноб инсоний хислатлари билан хоразмшоҳнинг эътиборини қозонганди. Бу ҳақда “Номаи донишварон” китобида: “Абу Райҳон Беруний Хоразмшоҳ саройида кўп вақт бўлди. Унинг ҳузурида шунча маҳрам бўлдики, ҳамиша унга ҳамдам бўлиб яшади. Шунчалик ишонч орттирдиким, Хоразмшоҳнинг ҳамма ишида маслаҳатчи ва ҳар бир сирига ишончли ошна бўлиб қолди” – деб ёзилганди (Ҳ.Ҳ.Ҳасанов 1981, 51 б)

Бу вақтда Хоразмшоҳ Маъмун “Мажлис уламо”сида замонанинг кўп етук ва машҳур олимлари илм билан шуғуллана бошладилар. Жумладан, Берунийнинг устози ибн Ироқ, машҳур табиб, мантиқ ва фалсафа билимдони Абулхайр ибн Ҳаммор, машҳур табиб ва аллома Абу Али ибн Сино ва унинг устози табиб Абу Саҳл Масихий, Абу Саид ибн Аҳмад ибн Мискавайх, Абу Мансур ас-Саолибий каби олимлар ва адиблар фаннинг турли соҳаларида фаолият кўрсатганлар.

Хоразмда бундай илмий муҳитнинг ташкил этилганлиги Абу Райҳон Берунийнинг илмий фаолиятида жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Унинг ихтиёрида керакли илмий анжомлар, зарур асбоблар етарли бўлган. Жумладан, диаметри 3 метр келадиган, оралиқ минутларга тақсимланган квадрант ҳам бўлган. Машҳур “Беруний глобуси” ҳам шу даврда ясалган бўлиши мумкин. Ҳ.Ҳ.Ҳасановнинг фикрича, “Шарқ оламидаги дастлабки глобус

бўлиши билан бирга, энг биринчи бўртма рельефли глобус ҳам бўлган. Эҳтимол, харитаграфия тарихида математик география принципларига асосан ясалган биринчи глобус ҳамдир” (1981, 95 б.).

Беруний ўзининг “Тасдих ас-сувар ва тадбиқ ал-кувар” номли рисоласини шу ерда ёзиб, Хоразмшоҳ Абул Аббос Маъмунга бағишлаган. Ушбу асарда астрономия, харитаграфия ва географиянинг амалий аҳамияти, фойдаланилган манбалар, улардаги хатоликлар ва камчиликлар кўрсатиб ўтилган. Шунингдек, астролябия асбоби, унинг хиллари, градус тўри, харитаграфик проекциялар, географик харита ва осмон глобусини яшаш тўғрисида ўз фикрларини баён қилган.

Ҳ.Ҳ.Ҳасанов Абу Райҳон Берунийнинг ушбу асарини қисқача қилиб “Харитаграфия” деб аташни таклиф қилиб, ундан қуйидаги парчаларни келтиради. “Осмонни зийнатлаб турган, эътибор билан қаровчилар учун ҳужжат, чўллар ва денгизларда адашганлар учун аломат ва нишон бўлган юлдузлар орасида (расадхоналарда) кузатиладиган ҳамма ёритгичларнинг сурат-шакллари танишнинг, астрономиянинг иккала қисмида ҳам манфаат ва фойдаси оз эмас.

Шунингдек, йилга тегишли билимларда, яъни фаслларнинг бирин-кетин келуви сабаби йил мавсумларининг ўзгаришини аниқлашда, асрлар бўйи барча йилларда бир-бирига яқин ва ўхшаш тартибда куруқлик ва денгизда юз берувчи табиий ҳолларни: қурғоқчилик, намгарчилик ва мўътадиллик пайдо бўлишини, буларнинг буғлар сабабли вужудга келиб, мамлакатлар, жойлар ўзгаришлари бўлмаса ўзгармасликларини, масалан: ёғинлар ёғишини, гармселлар, ўт чиқишлар, ҳавонинг дафъатан исиб ёки совиб кетиши, аямажузлар вақтини, урчитиш пайтлари, ҳайвонларни қочириш, кўчатлар ўтказиш, экинлар экиш лозим бўладиган вақтларни билишда - у ишлар маълум вақтлардан бошқада натижасиз бўлади, денгизлар қўзғалиб, уларда юриб бўлмайдиган вақтларни билишда; ер юзидаги мамлакатларнинг бир-биридан қандай вазиятда эканини, тоғлар,

денгизлар ва дарёларнинг вазиятларини, яқин йўллардан юришни, аскарларни юрғизиш, карвонларни жўнатиш учун яқин йўллар топишни билишда; жой ва мамлакатлардан қай бири қай бирининг рўбарўсида эканини билишда ҳам манфаат фойдаси оз эмас” (61 б). Ушбу жумлалардан кўриниб турибдики, Беруний ўз асарларида астрономия ва географиянинг амалий аҳамиятига катта эътибор берган. Шунингдек, ушбу рисолада географик харита ва уни яшаш тўғрисида шундай фикрлар билдиради: “Ер курасини сатҳга ўтказишда эса шаҳар ва қишлоқларнинг узунлик ва кенгликларини, денгизлар, булоқлар, дарёлар, қумликлар, тоғлар, конлар, тепаликлар, қияликлар ва сойликларни баён этадиган “Жуғрофия” китобига эҳтиёж тушади ва бу китобдагига қараб уларнинг (белгилари) ишланади. “Йўллар ва мамлакатлар” ҳақида ёзилган китобларнинг эгалари Ернинг иккала сурати-кура ва сатҳ суратида шундай иш юритганлар: денгизлар пистамағиз ранг билан, оқар сувлар қаҳрабо ва осмоний рангда, қумлар заъфаронсимон сариқ рангда, тоғлар озгина қизил аралашган гунафша рангда, шаҳарлар тўртбурчак шаклда, қирмизи қизил рангда, йўллар кулранг ва тўқ жигарранг билан кўрсатилган”. Асарда яна астрономия асбобининг турлари, географик узунлик ва кенгликлар, харитаграфик проекциялар, шарни текис қоғозга кўчириш, осмон глобусини яшаш тўғрисида ҳам гапирилган.

Хоразмдаги сиёсий, ижтимоий шароит тез орада ўзгариб, Абу Райҳон Беруний учун қулай илмий шароит яна барҳам топди. “Маъмун академия”си ҳам тарқаб кетди. Бунинг асосий сабаби 1017 йил бошларида Абул Аббос Маъмуннинг ўлдирилиши ва Хоразмни Маҳмуд Ғазнавий томонидан босиб олингани бўлди. Натижада бу ердан илмий маскан топган баъзи олиму-уламолар ватанни ташлаб, ўзга юртларда яшириниб яшашга мажбур бўлдилар. Қолганлари эса шу жумладан, Абу Райҳон Беруний ҳам, мажбуран Ғазни шаҳрига, ғазнавийлар пойтахтига олиб кетилди. Олимнинг бундан кейинги то вафотига қадар бўлган ҳаёти асосан шу шаҳарда ўтган ва анча оғир ҳамда турли кечинмаларга бой бўлган. Аммо шунга қарамай, Берунийнинг бу

даврдаги илмий фаолияти жуда самарали бўлган. Унинг бир қатор машҳур асарлари айнан шу ерда яратилган. Шундай асарлардан бири астрономия ва географияга оид бўлиб, 1025 йил ёзиб тугатилган ва “Китобу таҳдиди ниҳоёт ал-амокин ли тасҳиҳ масофат ал-масокин” (“Турар жойларнинг ораларидаги масофаларни аниқлаш учун жойларнинг чегараларини белгилаш ҳақида китоб”) деб номлаган. Уни 1966 йилда биринчи маротаба рус тилига таржима қилишди, қисқача “Геодезия” деб номлаганлар ва шу ном билан аталиб келинмоқда.

Китобнинг қисқача мазмуни Ҳ.Ҳ.Ҳасанов тавсифлаши бўйича қуйидагилардан иборат, яъни унинг кириш қисмида жаҳолатпарастлик ва алдамчилик қораланган, фан ва маърифатнинг фойдаси тушунтирилган, геометрия, медицина, музыка, астрономия, логика, география, тарих каби фанларни вужудга келиши ва аҳамияти баён этилган.

Асарнинг географияга оид қисмида денгизчи Мафаннанинг (X аср) Хитойга кемаларда боргани ҳикоя қилинган, ўзининг Хоразмда глобус тайёрлагани эслатилган. Хоразм воҳасининг ўтмиши батафсил изоҳлаб берилган. Китоб битта назарий бобдан иборат бўлиб, унга кўп масала ва мисоллар илова қилинган.

Иккинчи бобда "Устурлоб ва бўлак асбоблар яшашда ўз замонасининг энг моҳир устаси" ўрта осийлик Аҳмуд Ҳамид ибн Хизр Хўжандий ихтиро қилган ва Рай расадхонасига ўрнатилган Фаҳри секстанти ҳам батафсил тасвирланган.

Китобнинг учинчи боби дунё географиясига бағишланган. Унда шаҳарларнинг кенгликларини аниқлаш, иқлимларга бўлиш, уларнинг чегаралари, океанлар, денгизлар ва оролларнинг тақсимланиши баён этилган.

Абу Райҳон Беруний Ғазни шаҳрида ўзининг яна бир машҳур асари “Китоби таҳқиқ мо ли-л-Ҳинд мин маъқуда макбула фи-л-акл ав марзула” (“Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби”) ни ёзган ва устози, дўсти Абу Саҳл Тифлисийга бағишлаган. Ушбу асар 1020 йилда ёза бошланиб, 1030 йилда тугалланган ва тадқиқотчилар уни қисқача

килиб “Ҳиндистон тарихи” ёки “Ҳиндистон” деб тилга оладилар. Бу шоҳ асарда ҳиндларнинг тарихи, адабиёти, фалсафаси, ҳинд ёзувлари ҳақида, аниқ фанларга доир кўплаб ишончли маълумотлар берилган. Географияга оид маълумотлар ҳам кенг келтирилган. Масалан, Ер тўғрисидаги тасаввурлар, қуруқликларнинг чегаралари, денгиз ва қуруқликлар, сув кўтарилиши ва қайтиши, бошланғич меридиан тарихи каби умумий географик маълумотлар билан бирга, Ҳиндистоннинг табиий географик шароити (тоғлари, дарёлари, шаҳарлари, қабилалари, ўсимлиги, ҳайвонлари ва ҳ.к.) мукаммал ёритиб берилган.

Берунийнинг ушбу асарига рус шарқшунос олимларидан бири академик В. Розен: “Шарқ ва Ғарбнинг қадимги ва ўрта аср китоблари орасида тенги йўқ асар” – деб жуда юқори баҳо берган эди. Унда баён этилган айрим фикрлари билан Беруний ўз замондошларидан бир неча юз йилларга илгарилаб кетган. Ана шундай фикрларидан бири қуйидагича баён этилган: “Балки сен Ҳинд ерини кузатиб, қазиб борулгунча чуқурликда учратиладиган силлиқ, тошларни ўз кўзинг билан кўриб, ўйлаб қарасанг тоғ этакларида ва шарқирама дарёлар ёнида тошлар каттароқ, тоғлардан узоқдаги (жойларда) ва дарёлар сусайиши билан тошлар кичикроқ; дарёлар секин оқадиган ва (уларнинг) кўллар-тўқайлар ҳамда денгизга қуйилиш жойига келганда қумлар учрайдики, Ҳинд ери қадимги денгиз бўлган-у, селлар оқизиб келтирган ётқизиқлар билан тўлган деб тасаввур этасан” каби фикрини аллювиал ётқизиқларнинг ҳосил бўлиш назариясига мос келишини илғаб олиш қийин эмас. Буни геолог олим О.И.Исломов, 1948 йилда тўртламчи давр ётқизиқлари геологиясига бағишланган анжуманда, “Беруний қонуни” деб аташни таклиф этгани ҳам бежиз эмас.

Абу Райхон Беруний 1030 йилда ўзининг яна бир асарини ёзиб тугатган. Бу асар “ат-Тафҳим ли авоили синоат ат-танжим” (“Нужум санъатининг аввалини тушунтириш”, яъни “астрономия илмидан бошланғич маълумотлар”) деб номланган. Хоразмлик

Райҳона Ҳасан қизининг илтимосига биноан ёзилган ушбу китоб, 530 та саволлар ва жавоблар кўринишида бўлиб, унда ҳисоб, геометрия, астрономия, календарь, география масалалари баён этилган. География учун муҳим бўлган яна бир ҳолат, унда доира шаклидаги дунё харитасининг берилганлигидир (6-расм). Ҳ.Ҳ.Ҳасанов мазкур харитани китобнинг турли нусхаларида турлича вариант (8 вариант)да учраганлигини ва улардан биттаси Берунийнинг ўзи чизган асл нусхага энг ўхшашини аниқлаган. Бу вариантдаги хаританинг диаметри 12,5 см бўлиб, қуйидаги кўринишга эгадир.

6-расм. Беруний тузган дунё харитаси (Х.Хасанов таржимаси)

Унда, “Ернинг катталиги қандай?”, “Ернинг маъмура (кишилар яшайдиган обод) қисмининг чегаралари қандай?”, “Ернинг маъмура қисмида денгизлар қандай жойлашган?”, “Экватор қаерда ва унинг хосиятлари нимада?”, “Шаҳарларнинг кенглиги қандай?”, “Иқлимлар нима?” каби 35 та саволга жавоб берилган.

Бу орада саройда вазият ўзгарди, яъни 1030 йил апрелда Маҳмуд Ғазнавий вафот этди. Тахтга ўтирган кичик ўғил Муҳаммаднинг султонлиги узоққа бормади. Орадан ярим йил ўтар-ўтмас Ғазни тахтини катта ўғил Масъуд эгаллади. Султон Масъуд отасига нисбатан бирмунча маърифатпарвар бўлиб, илм-фанга кўпроқ эътибор берган, олимларнинг яшаши ва ишлаши учун шароит яратиб берган. Унинг ўзи ҳам математика ва астрономияга оид китобларни мутолаа қилиб турган. Берунийга катта ихлос билан муомала қилган, алоҳида маош ҳам тайинлаган. Беруний ҳам султон Масъуддан беҳад миннатдор бўлган, у ҳақда: “Ҳаётимнинг қолган кунларида фанга хизмат қилишим учун имконият туғдирди; менга ғамхурлик қилиб, мени ўз паноҳига олди”- деб ёзганлари олимнинг “Қонуни Масъудий” китобида бор. Бу китоб Берунийнинг Султон Масъуд топшириғига биноан ёзган шоҳ асаридир. Асарнинг тўлиқ номи “ал-Қонун ал-Масъудий фил хайъа ван нужум”, яъни “Астрономия фанида Масъуд исмига ёзилган қонун” бўлиб, 1036-1037 йилларда ёзиб тугалланган деб тахмин қилинади.

Ҳ.Ҳ.Ҳасанов Берунийнинг “Қонуни Масъудий” китобини астрономия ва география қомуси ҳисоблаб, унинг тузилиши ҳақида куйидаги тавсифларни келтиради: “Асар жаъми 12 мақоладан иборат бўлиб, ҳар мақола бир неча бобга бўлинган (бу ерда “мақола” сўзи бир бутун китоб маъносида ишлатилади).

Биринчи мақолада оламнинг геоцентрик тузилиши Птолемей фикрича баён этилган, иккинчи мақолада – йиллар ва календарлар, учинчи мақолада – тригонометрия маълумотлари, тўртинчи мақолада – сферик астрономия ва жойларнинг кенгликларини белгилаш усуллари, бешинчи – мақола жойларнинг узунликларини белгилаш усуллари, олтинчи

мақолада – Қуёшнинг ҳаракати, етти ва саккизинчи мақолаларда – Ойнинг ҳаракати, тўққиз – ўн биринчи мақолаларда юлдузлар ва планеталар ҳаракати баён этилган, ўн иккинчи – мақолада эса мунажжимларнинг йил ҳисоби таҳлил қилинган.

Бешинчи мақоланинг 9-10 боблари география учун жуда муҳимдир. Бу бобларда денгиз ва қуруқликлар чегаралари, етти иқлим тақсимооти ҳамда дунёдаги 603 та жойнинг географик координаталари берилган”.

Ёқут Ҳамавий ўзининг 7 жилдлик “Муъжам ал-удабо” (“Адиблар луғати”) номли асарида Абу Райхон Берунийнинг “Масъуд қонуни” китоби математика ва астрономия бўйича унгача ёзилган ҳамма китоблар изини ўчириб юборди”- деб юқори баҳо берганлиги маълум.

Беруний умрининг сўнгги йилида яна иккита муҳим асарини ёзиб тугатган. Улардан бири “Китоб ал-жамоҳир фи-маърифат ал-жавоҳир” (“Жавоҳирларни таниш учун жам китоб”), қисқача “Минералогия” 1048 йилда ёзилган. Унда асосан фойдали қазилма конларининг географик тарқалиши, қимматбаҳо тошлар, уларнинг қаердан қазиб олиниши, уларнинг баҳоси каби маълумотлар берилган. Абу Райхон Беруний ушбу китобидаги етти харитадан бири – Шарқ дунёси, хусусан Ўрта Осиёдаги фойдали қазилмалар жойлари кўрсатилган харита бўлган. Афсуски бу харита бизгача сақланмаган, агар замонамизга етиб келганида геологлар иши бир қадар енгиллашарди. Берунийнинг тарихда биринчи бўлиб қимматбаҳо тошларнинг солиштирма оғирлигини аниқлашга киришгани шу асаридан маълум. Иккинчи асари эса “Китоб ас-сайдана фит-тибб” (“Доривор ўсимликлар ҳақида китоб”), қисқача “Сайдана” ёки “Фармакогнозия” номи билан машҳур. Бу китоб ўсимликлар ва ҳайвонот географиясидан қимматли маълумотлар жамланган манба бўлиб, унда ер юзасида учрайдиган 1116 хил доривор ўсимликлар, дорилар, мевалар, ҳайвонлар ва уларнинг таъсири тўғрисида маълумотлар берилган. Асарда жуда кўп тоғ, дарё, ороллар, шаҳарлар ва қишлоқлар номлари ҳам тилга олинган.

Абу Райҳон Беруний шогирди Абу Фадл ас-Сарахсий маълумоти бўйича 1048 йил 11 декабрда Ғазнида вафот этган. У умр бўйи изланишда бўлган, ижод қилган, китоб ёзган. Тадқиқотчиларнинг тахмини бўйича Беруний 10 минг қўлёзма варақ асар ёзган. Агар уларнинг ҳаммаси босма усулда нашр этилса, ҳар бири 35 табоқдан иборат бўлган 40 жилдлик "Беруний асарлари" тўплами ҳосил бўлар экан ("Беруний" тўплами, 1950). Алломанинг ўз қўли билан тузган асарлари рўйхати ҳам бўлган. Бу библиографик рўйхат, тахминан "Қонуни Масъудий" асари тугалланган йиллари тузилган бўлиб, "Фихрист" номи билан танилган. Унда олимнинг 113 та асарининг номи, ким учун ва не боисдан ёзилганлиги, 70 та асарнинг эса ҳажми ҳам кўрсатилган. Рўйхатга унинг кейинги ёзган асарлари ҳам қўшилса, ҳаммаси бўлиб 162 та асар ёзганлиги маълум бўлади. Ушбу асарларни шарқшунослар фан соҳалари бўйича тақсимлаб кўрганларида, унинг 70 та асари астрономияга, 20 таси математикага, 12 таси география ва геодезияга, 4 таси харитаграфияга, 3 таси об-ҳаво ва иқлимга, 3 таси минералогияга, 4 таси фалсафага, 1 таси физикага, 2 таси доришуносликка, 15 таси тарих ва этнографияга, 28 таси эса адабиётга оид эканлиги маълум бўлган.

Абу Райҳон Берунийнинг юқорида номлари тилга олинган асарларида берилган астрономия, география, геология, геоморфология, об-ҳаво ва иқлимшунослик, харитаграфия, ўсимликлар ва ҳайвонот оламига оид жуда кўп маълумотлар асосли ва тўғри тасвирланган. Унинг айрим ҳудудларнинг геологик ўтмиши ҳақида билдирган илмий мулоҳазалари, жойларда рўй берадиган табиат ҳодисаларини ҳозирги замон фани нуқтаи назаридан тўғри тушунтириб берганлиги орадан 1000 йил ўтиб, ҳақиқатга жуда яқин эканлиги исботланди.

Ўрта асрлар Шарқ олами фани ва маданиятининг ривожига улкан ҳисса қўшган буюк мутаффакир ва забардаст, машҳур олимлардан яна бири Абу Али Ибн Сино бўлган. Тўлиқ исми-шарифи Абу Али ал-Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн ал-Ҳасан ибн Али бўлган бу мўътабар зот 980 йилнинг август ойида Бухоронинг

Афшона қишлоғида амалдор Абдуллоҳ ибн Ҳасан оиласида таваллуд топган. Ҳусайн 5 ёшга тўлгач, бу оила Бухорога кўчиб ўтади. Болалигиданоқ иродали, зеҳни ўткир ва илмга чанқоқ бўлган Ибн Синога бу ерда таниқли ҳаким ва файласуф олим Абу Абдуллоҳ ибн Иброҳим Нотилий устозлик қилган.

XVI аср адибларидан бири, бухоролик шоир Ҳасанхожа Нисорий “Музакири аҳбоб” номли тазкирасида Ибн Синога оид айрим тавсифларни шундай баён қилади. “Назар аҳлининг сардори шайхурраис (Ибн Сино) Бухоро қишлоқларидан бири бўлган Афшонадандир. Дейдиларки, ислом Бухородан кейин Самарқандга етган ва у ердан сўнг Ҳирот исломни қабул қилган. Шайх Абу Али Ибн Синонинг туғилиш юлдузи Саратон бўлиб, ўн саккиз даража кенгликда экан. Муштарий эса Саратон устида, Ой ва Уторуд Сунбулада, Баҳром Ақрабда ва Қуёш Асад буржида, Рас ва Шеър Ямоний толъе даражасида экан. Ўн ёшга етганда ғариба илмларни бутунлай қўлга киритган ва ўн икки ёшида ҳазрат имоми аъзам Абу Ҳанифа Куфийнинг - унга тангри раҳмати бўлсин – мазҳаби бўйича фатво ёза олган, 16 ёшида эса “Тиб қонуни”ни тасниф қилган. 24 ёшида барча илмларни эгаллаган. Таваллуди 370 йили содир бўлган, отаси Балх аҳлидан ҳаётининг охирида тавба қилишни лозим топган, барча молу-мулкини фуқарога улашиб берган, ғуломларини озод қилган. Унинг (Ибн Синонинг) энг ажойиб фазилатидан бири шу бўлганки, Қуръонни уч кун ичида ёддан хатм қила олган. Шайхурраис, ҳужжатул- ҳақ Абу Али Ибн Синонинг вафоти 427 йили рамазон ойининг бошида жума куни рўй берган ва Ҳамадон шаҳрига дафн этилган. Ҳамадон Ажам Ироқидаги шаҳарлардан бири. Шаҳар бино қилувчисининг номи билан аталиб, унинг исми Ҳамадон бин Қулух бин Сом бин Нух алайҳиссаломдир”.

Ибн Сино математика, астрономия, мантиқ, фалсафа, фикҳ каби фанларни жадал ўзлаштириб, тиб илми билан ҳам астойидил шуғуллана бошлайди. Бу фан сирларини бухоролик таниқли табиб Абу Мансур ал-Ҳасан ибн Нух ал-Қумрийдан ўрганади ва тез орада тиб илмида катта муваффақиятларга эришади.

Эгаллаган билимлари асосида беморларни ҳам даволай бошлайди ва халқ орасида мохир табиб сифатида танилади. 997 йилда у сомоний ҳукмдор амир Нух II ибн Мансурни даволаб, дарддан халос қилгани учун мукофот тариқасида сомонийларнинг сарой кутубхонасига кириб ишлаш ҳуқуқига эга бўлади. Ушбу кутубхона ўша даврлардаги катта ва бой кутубхоналардан саналарди. Бу борада Ибн Сино ўзининг таржимаи ҳолида: “Мен у ерда шундай китобларни кўрдимки, кўпчилик ҳатто уларнинг номини ҳам билмайди. Мен бунақа китобларни бундан аввал ҳам, кейин ҳам кўрган эмасман. Мен ўша китобларни ўқидим ва ўзим учун кўп фойда олдим, ҳар бир олимнинг илм-фандаги ўрнини аниқладим... Менинг олдимда илм эшиклари кенг очилди. Кейин тиб илми билан шуғулланишни истаб қолдим ва шу соҳага оид китобларни ўқишга киришдим. Тиб қийин илмлардан эмас, шу сабабли мен қисқа муддат ичида бу соҳада шундай ютуқларга эриша олдимки, ҳатто фозил табиблар ҳам келиб мендан тиб илмини ўрганадиган бўлдилар. Беморларга ҳам қатнаш эдим. Орттирган тажрибаларим ёрдамида даволаш эшиклари менинг олдимда шундай кенг очилдики, уни таърифлаб бўлмайди... Бу вақтда мен 16 ёшга кирган эдим. Кейин яна бир ярим йил илм ўқишга берилдим. Мантиқ ва фалсафанинг ҳамма бўлимларини (асосли равишда) қайтадан ўқиб чиқдим. Бу кезларда бирон кеча ҳам бутун тун давомида ухламасдим, кундузлари ҳам илмдан бошқа нарса билан шуғулланмас эдим... Ёшим ўн саккизга борганда бор илмларнинг ҳаммасини эгаллаб бўлган эдим”- деб ёзади. Ушбу сатрлардан олимнинг ниҳоятда илмга қизиқувчан, толмас мутолаачи, тинимсиз изланувчан илм соҳиби бўлганлигини билиб олиш қийин эмас.

Бу орада Мовароуннаҳрда катта сиёсий ўзгаришлар бўлиб ўтди. 100 йилдан ортиқ ҳукмронлик қилиб келган сомонийлар сулоласи бутунлай инқирозга учради. 1005 йилда Мовароуннаҳр тўлалигича қорахонийлар қўлига ўтиб қолди. Олимнинг ҳаётида ҳам оғир ва ташвишли кунлар бошланди. Жоҳил ҳукмдорлар ва мутаассиблар таъқибига учраган Ибн Сино Бухородан чиқиб

кетишга мажбур бўлади ва унинг кейинги ҳаёти асосан дарбадарликда кечади. Олимнинг даставвал қорахонийлар хуружидан холироқ бўлган Хоразмга борганлиги маълум. Бу ерда у “Хоразм Маъмун академияси”да фаолият олиб бораётган таниқли олимлар сафига келиб қўшилган, Абу Наср ибн Ироқ, Абу Райҳон Беруний, Абу-л-Ҳайр Ҳаммор каби уламолар билан яқиндан танишган. Таниқли табиб ва файласуф олим Абу Сахл Масиҳийдан тиббиёт масалаларида сабоқ олган. Аммо тобора кучайиб бораётган Махмуд Ғазнавий таъқиби Ибн Синони яширинча Хоразмдан чиқиб кетишга мажбур қилади ва у устози Абу Сахл Масиҳий билан бирга Журжонга йўл оладилар. Аммо йўл қийинчиликлари туфайли Абу Сахл Масиҳий вафот этади (1010 й), Ибн Сино эса бир амаллаб Нисо шаҳрига етиб олади. Ундан Обивард, Тус, Журжон, Рай шаҳарларида бўлиб, сўнг Ҳамадон шаҳрига келади ва у ерда 1023 йилгача яшайди. Айрим сиёсий вазиятлар туфайли олим шу йили Исфаҳон шаҳрига кўчиб ўтишга мажбур бўлади ва умрининг қолган қисмини шу ерда ўтказди. 1037 йил 18 июнда Исфаҳон ҳокими Алоуддавланинг Ҳамадонга юриши вақтида у билан бирга сафарга чиққан Ибн Сино 57 ёшида вафот этади ва Ҳамадонда дафн этилади.

Ибн Сино ўзининг кўп тармоқли маҳсулдор ижоди, бой мероси билан бутун жаҳон маданияти тараққиётида катта роль ўйнади. Ўз ижоди, илмий фаолиятида у Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларидаги маданий кўтаринкилик, маданий “уйғониш”нинг маънавий ютуқларини мужассамлаштира олди, бу билан бутун Шарқ ва Европадаги маърифат, маданият тараққиётига катта таъсир кўрсатди. У ўз даврида Шарқ ва Европада “Шайх ур-раис” (“донишмандлар сардори, алломалар бошлиғи”), “Олимлар бошлиғи”, “Табиблар подшоҳи” каби энг буюк номларга сазовор бўлди” (М.М. Хайруллаев, 1999). Ушбу фахрий номлар Ибн Синонинг буюк файласуф, машҳур табиб ва тиббиёт олими эканлигига ишора бўлсада, у фаннинг деярли барча соҳаларида ижод қилганлиги, кўп ва хўб ёзганлиги маълум. Тадқиқотчилар олимнинг 450 дан ортиқ илмий асарлар

ёзганлигини ва улардан атиги 160 тасигина бизгача етиб келганлигини қайд этганлар.

Ибн Синонинг энг йирик асарларидан бири “Китоб аш-шифо”, яъни “Шифо китоби” 22 жилддан иборат бўлиб, асосан мантиқ, табиат, математика, метафизика масалаларини ўз ичига олган. Иккинчи йирик асари эса “Китоб ал-қонун фит-тиб”, яъни “Тиб қонунлари китоби”дир. Бу катта қомусий асарнинг ўзи бешта катта китоблардан иборат бўлиб, Ибн Синонинг шох асари ҳисобланади. Унинг XII асрда кремоналик Герардо томонидан лотин тилига қилинган таржима нусхалари Европада жуда машҳур бўлган, муаллифи эса “Авиценна” номи билан дунёга танилган.

Ибн Синонинг биология, геология, география ва иқлимшуносликка оид ўз замонасига яраша илғор фикрлари ва илмий мулоҳазалари унинг "Китоб аш-шифо" асарининг табиий фанларга тааллуқли қисмида берилган. Олимнинг айрим табиий географик ва геологик жараёнларга оид илдам фикр-мулоҳазалари, жумладан вулқонлар, тектоник ҳаракатлар, zilzilalar, тоғларнинг пайдо бўлиши, баъзи ерларнинг чўкиши, бир замонлар денгиз ости бўлган жойлар қуруқликка айланиши каби мулоҳазалари ҳозирги замон фани нуқтаи назаридан тўғри талқин қилинган.

Ибн Синонинг иқлим, атмосфера ва метеорологик элементлар тўғрисидаги изоҳлари ҳам илмий нуқтаи назардан жуда тўғри эканлигини таъкидлаган Ҳ.Ҳ.Ҳасанов (1981) Ибн Синонинг ушбу жумлаларини мисол келтиради: "Бизни ўраб турган ҳаво (атмосфера)нинг ерга яқин турган қисми кўпроқ исийди. Ердан баландроқ қисми эса совуқроқ бўлади. Экваторнинг ўзи энг иссиқ жой эмас. Энг иссиқ жойлар экватордан шимолроқда-шимолий тропикка яқин жойларда ва экватордан жануброқда-жанубий тропик доирасига яқин жойдадир... Кеча-кундуз ичида ҳам энг иссиқ вақт аср намозидан кейинроқ бўлади. Шунингдек, энг иссиқ ой июнь эмас, балки июлга тўғри келади... Жойнинг иқлими шаҳарларнинг географик

кенглигига, жойларнинг баланд-пастлигига, тоғ ва денгизларга яқинлигига, шамоллар йўлида турганлигига ва тупроққа (яъни, ер юзасига) боғлиқ". Ибн Синонинг ушбу изоҳлари ҳозирги замон иқлимшунослик фани қоидаларига мос келади.

Олимнинг "Китоб аш - шифо" асарида яна ўсимликлар географиясига, минералогияга, астрономияга оид қизиқарли ва ушбу фанлар учун аҳамиятли ҳисобланган янги фикрлар ҳам кўп. Масалан, Ибн Сино Журжон шахрининг географик узунлигини ўз даври учун бутунлай янги бўлган усул - Ойнинг энг баланд нуқтасини кузатиш орқали аниқлаганлигини ва Абу Райҳон Беруний бу усулнинг тўғрилиги ҳақида гапириб, уни фақат Ибн Сино номи билан боғлаганлигини, бу усул Европада 500 йилдан кейин астроном Вернер томонидан (1514 й.) янгидан кашф қилинганлигини С. Каримова (2002) ҳам ёзган.

Абу Райҳон Беруний ва Ибн Синолар асарида яшаб ижод қилган, ўз билим ва иқтидорлари, ёзган асарлари билан элга танилган бир қатор олиму-фозиллар, гарчи математика, астрономия, тарих ёки бошқа соҳаларда мутахассис бўлсаларда, географиядан пухта билимларга эга бўлган ана шундай билим эгаларидан бири Абу Саид Абдулхай аз-Заххак бин Маҳмуд Гардезий эди. Нисбасига кўра, унинг асли Ғазни шаҳридан жануброқда, Ҳиндистонга олиб борадиган йўл ёқасида жойлашган Гардез шаҳарчасидан бўлган. Бу шаҳарча Афғонистоннинг ҳозирги Пактия вилоятининг маркази ҳисобланади.

Гардезий машҳур олим Берунийни кўрган, суҳбатидан баҳраманд бўлган. У ўзининг 1050 йилда форс тилида ёзган “Зайн ал-ахбор” (“Ахборот кўрки”) номли асари билан танилган. Асар асосан тарихга оид бўлиб, кўпроқ форс подшоҳлари, Муҳаммад пайғамбар ва халифалар тарихидан ҳикоя қилади. Хуросон тарихи эса араблар истилосидан то 1041 йилгача бўлган даврларни ўз ичига олган.

Асарда географик маълумотлар ҳам анчагина. Унда Ўрта Осиё, Шарқий Европа, Сибир, Ҳиндистон ва Хитой ҳудудлари

табиати, шаҳарлари, йўллари, масофалари, халқлари ва уларнинг туриш-турмуши, урф-одатлари ҳақида кўплаб маълумотларни учратиш мумкин.

Гардезий ушбу асарни ёзишида Беруний, ибн Ҳурдодбеҳ, Жайҳоний, ибн Руста асарларидан ҳам фойдаланган. Ҳ.Ҳ.Ҳасанов Гардезий ҳақида сўз юритганда уни улуғ Берунийнинг замондошларидан ва шогирдларидан бири ҳисоблаб, билим даражаси жуда кенг географ, олим деб тавсифлаганди.

III. АЙРИМ ГЕОГРАФИК МУАММОЛАР ТАРИХИДАН

1. Ернинг шакли ҳамда катталигини аниқлаш тарихи

Фан тарихида биринчи географик асар шу фаннинг тадқиқот объекти мужассам бўлган Ернинг шакли ва катталигини аниқлаш асосида юзага келганлигини юқорида эслатиб ўтган эдик. Бу икки бир бири билан узвий боғлиқ бўлган, бири иккинчисини тақозо этадиган масалаларнинг тўғри ҳал этилиши ҳам илмий, ҳам амалий аҳамиятга эга бўлиб, фанимизнинг кейинги тараққиётида мислсиз катта ва йўналтирувчи аҳамиятга эга бўлди. Ушбу масалаларнинг ижобий ечимлари нафақат жойларнинг географик координаталарини беҳато аниқлаш, географик хариталарнинг математик асосини яратиш ва илмий асосланган хариталар тузиш, балки бир қатор географик қонуниятларни аниқлаш, турли табиат ҳодисаларини география нуқтаи назаридан тўғри таҳлил қилишда муҳим пойдевор вазифасини ўтади.

Ернинг шакли ва катталиги масалалари қадим замонлардаёқ, хали у ёки бу фан юзага келмасидан анча илгари, табиат ва борлиқ билан айнақса, осмон жисмларининг ҳаракатлари билан қизиқувчиларнинг эътиборини жалб қилган. Чунончи, улар Ердаги кўпгина табиат ҳодисаларининг келиб чиқиш сабаблари Қуёш ва Ойнинг ҳаракатлари билан боғлиқ эканлигини тўғри ҳис қилганлар. Шу маънода, айрим тарихий манбаларда (масалан, К.Вейле, 1896) милоддан аввалги XVIII асрлардаёқ бобилликларда Ернинг шарсимон эканлиги ҳақида тасаввурлар бўлган деган тахминлар айтилган. Аммо бу ҳақда ёзма манбалар бўлмаганлиги сабабли у тахминлар тахминлигича қолаверган.

Агарда қадимги грек файласуфларининг, милоддан аввалги VII-VI асрларда юзага келган, Ер ҳамма томонидан денгиз билан ўралган доира, диск, овал, столсимон ёки цилиндр кўринишидадир каби асоссиз тасаввурларини ҳамда Ернинг айланаси 24 минг милга (бир мил туянинг тўрт минг қадамига тенг деб ҳисобланган) тенг ва уни одам пиёда юриб, бир йилда

айланиб чиқиши мумкин қабилидаги тахминларини ҳисобга олмаганда, Ернинг шакли ва катталигини аниқлашга қаратилган изланишлар бир неча асрлар давом этганки, унинг тарихини асосан уч босқичга ажратиб тавсифлаш мумкин.

Биринчи босқич, милоддан аввалги V асрнинг биринчи ярмидан бошланиб, то XVII асрнинг иккинчи ярмигача давом этган ва Ернинг шарсимон шаклда эканлиги ғоясининг юзага келиши, исботланиши ҳамда Ернинг катталигини аниқлашга оид ўлчаш ишларининг натижалари билан тавсифланади.

Қадимги даврлар география тарихи билан шуғулланган айрим тадқиқотчиларнинг (масалан, Д.О.Томсон, 1950; А.Б.Дитмар, 1980) фикрича, Ернинг шакли шарсимон бўлиши керак деган дастлабки тахмин Пифагор мактаби намоёндаси, ёш олим Парменидга (мил. авв. 480-450 йиллар) тегишли бўлган. Ҳарқалай, унинг мантиқан тўғри фикр юритиб, бундай тахминга келиши учун зарур ҳисобланган астрономия ва математикадан етарли тажрибаси бўлган кўринади. Қолаверса, ушбу мактаб аъзоларининг айримлари, ҳатто Пифагорнинг (мил. авв. 570-500 йиллар) ўзи ҳам шундай фикрда бўлганликлари ҳақида ривоятлар бор.

Пармениднинг Ер шарсимон шаклда бўлиши керак деган ғоясини, кейинчалик қадимги грек фани тарихида машҳур бўлган табиатшунос олим, файласуф Аристотел ривожлантириб, исботлашга ва илмий асослашга ҳаракат қилди. У қадимги грек олимларидан биринчи бўлиб, Ой тутилган пайтда унга Ернинг доира соя беришини Ер шарсимон шаклда эканлигининг энг муҳим исботи деб ҳисоблаган.

Фан тарихида, кейинги бир неча асрлар давомида Парменид ва Аристотелнинг бу ғоясини илмий асосланган ҳолда инкор этадиган бошқа бирорта ғоя билдирилмади.

Ернинг ўлчамларини аниқлашга қаратилган уринишлар тарихда кўп маротаба бўлган. Бу борада қадимги грек олимларидан Евдокс (мил. авв. 409-356 йиллар), Аристотел, Дикеарх (мил. авв. 345-285 йиллар), Эратосфен (мил. авв. 276-194

йиллар), Гиппарх (мил. авв. 190-125 йиллар) Посидоний (мил. авв. 135-51 йиллар), Птолемей (90-168 йиллар)лар шуғулланганликлари ва турли натижаларга эришганликлари маълум. Масалан, Аристотелнинг Ер шари айланасининг узунлигини 400 минг стадия (тахминан 74 минг км) деб, ёки унинг шогирдларидан бири, мессиналик Дикеархнинг 300 минг стадия деб ҳисоблаганликларини эслаш мумкин. Аммо уларнинг қайси усул билан бундай кўрсаткичларни аниқлаганликлари мавҳум қолган. Ҳарқалай, бу кўрсаткичлар ўша замон табиатшуносларида умумий тасаввур ҳосил қилган бўлиши ва шу билан бирга уларни аниқлаштиришга ундаган бўлиши керак.

Юқорида номлари санаб ўтилган олимлардан энг аниқ натижага фақат Эратосфенгина эриша олган. Унинг меридиан узунлигини ўлчашда қўллаган усули эса, кейинги бир неча асрлар давомида шу каби изланишларда асосий усул сифатида фойдаланила бошланди. Шу сабабли ҳам бу ўлчашлар тафсилоти ҳақида қисқача мулоҳаза билдириш лозим бўлади.

Эратосфен ўзининг милоддан аввалги 240 йилларда олиб борган бу тадқиқотида, Қуёш ёзда энг тиккага келганда, унинг нурлари қадимги Сиена шаҳри яқинида, Нил дарёсидаги оролчада тўғри бурчак ҳосил қилиб тушишини билгач, бир вақтнинг ўзида Александрия музейи ҳовлисидаги ёдгорлик устун $7^{\circ}12'$ лик оғма соя беришини ҳам аниқлаган. Бир меридианда ётади деб тахмин қилинган бу икки нуқта оралиғидаги масофани 5 минг стадия эканлигини ўлчагач, Ер меридиани узунлиги ундан 50 марта ортиқлигини, яъни 250 минг стадия эканлигини топган. Ўлчаш ишларида айрим ноаниқликлар бўлиши мумкинлигини ҳисобга олиб, яна 2 минг стадия қўшган ва 252 минг стадия деб белгиллаган. Бу ўша замонлардаги мисрликлар стадияси (158,3 м) бўйича ҳисоблаганда 39891 км га тўғри келади ва ҳақиқий ўлчам (39992 км) га жуда яқин ҳисобланади.

Кейинчалик грек астрономи Посидоний ҳам шу усулни қўллаб, бир вақтлар Гиппарх танлаган Александрия шаҳри ва Родос ороли меридиани бўйлаб ўлчаш ишларини амалга оширган

ва меридиан узунлигини 180 минг стадия деб, биров кичикроқ натижани аниқлаган. Шунингдек, машҳур Птолемей ҳам Шимолий Месопотамияда Ҳаррон шаҳри яқинида меридиан бир градуслик ёйини ўлчаб $66 \frac{2}{3}$ мил деб аниқлаганлиги маълум. Аммо у фойдаланган узунлик ўлчови мил ҳозирги ўлчов бирликлари бўйича қанчага тўғри келиши бизга номаълум.

Маълумки, Клавдий Птолемей вафотидан сўнг Ернинг катталигини ўлчаш ишлари ҳам барҳам топди. Фақат VIII асрнинг ўрталаридан бошлабгина илм-фан ва маърифат янгидан, аммо энди бошқа юртларда, асосан Шарқ оламида куртак ота бошлади. Мавзуимизга оид изланишлар эса асосан IX асрнинг биринчи чорагидан кейингина амалга оширилди. Бу вақтда Бағдоддаги "Байт ул-ҳикма" тўлақонли фаолият юрита бошлаган, унда тўпланган олимлар фаннинг турли соҳаларида, жумладан астрономия ва географияда ҳам маълум натижаларга эриша бошлаган эдилар. Бу ердаги илмий изланишларда ўрта осиёлик Муҳаммад Хоразмий, Яҳё ибн Абу Мансур, Холид ибн Абдумалик Марваррудий, Аҳмад Фарғоний, Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазий, Аббос ибн Саид Жавҳарий каби етук олимлар фаол иштирок этганликлари ҳам маълум.

Ер меридиани бир градуслик ёйининг узунлигини ўлчаш ишлари ҳам айнан шу олимларнинг "бош-қош"лигида амалга оширилган. Ушбу изланишларнинг тафсилотлари ва натижаларини Ҳ.Ҳ.Ҳасанов И.Ю.Крачковскийдан нақл келтириб, қуйидагича тавсифлаган эди: "Олимлар 827 йилда икки гуруҳга бўлиниб, экспедицияга чиқдилар. Бир гуруҳ - Сурия чўлида, Ракка ва Пальмира (Тадмур) шаҳарлари орасида (Фрот дарёси ёқасида), иккинчи гуруҳ; шимолий Ироқдаги Жабали Синжор (Синнор) тоғи этагида ишлади. Иккала жой ҳам 36^0 шимолий кенглик ёнида эди. Икки экспедициянинг кузатишлари бир-биридан сал тафовут қилиб қолди - 57 ва $56 \frac{1}{4}$ мил. Ривоятга кўра, Халифа Маъмун бу икки хил рақамнинг ўртачасини $-56 \frac{2}{3}$ милни белгилаб берган" (1964, 17 бет). Аслини олганда, бу тафсилотлар И.Ю.Крачковский (1957) асарига Наллино (1892) ва

Шой (1927)ларнинг асарларидан ўтган. Уларнинг ушбу масала юзасидан махсус изланишлар ўтказганликлари яхши маълум. Масалан, ўрта асрлар олимлари қўллаган бир араб милининг 1973,2 м эканлиги ва бу ҳолда меридиан бир градуслик ёйининг узунлиги 111814,67 м бўлиши кераклигини ҳам Наллино аниқлаб берганди.

Юқорида келтирилган узунлик кўрсаткичини $35-36^0$ шимолий кенгликлар учун аниқланган энг сўнгги маълумот (110095,10 м) билан таққосланса, IX аср Шарқ олимларининг қанчалик аниқ натижага эришганликлари маълум бўлади. Ҳарқалай, улар эришган натижалар, кейинги 700 йилга яқин вақт давомида нафақат Шарқда, балки Ғарбий Европа фанида ҳам доимий асос сифатида фойдаланиб келинди.

Шу маънода Ҳ.Ҳ.Ҳасанов: "Кейинчалик Маъмун Хоразмий давридаги бу кузатишларнинг якуни IX асрдан кейинги барча географик ва харитаграфик асарларга андаза бўлди, ҳатто лотинчага таржима қилиниб, европа фанига ҳам кўчди..." - деб ёзган эди.

Дарҳақиқат, XVI аср бошларига келиб, бу тариқа ўлчаш ишлари ғарбий европаликларнинг ўзларини ҳам қизиқтириб қолди.

Уларда ҳам ўз юртларида меридиан бир градуслик ёйининг узунлигини ўлчаб кўриш, аниқлаштириш иштиёқи туғилди. Бу масалада биринчи бўлиб французлар фаоллик кўрсата бошладилар. Масалан, француз врачси Фернелнинг Париж шаҳрининг географик кенглигини аниқлаб олиб, шимол томонга, то қутб юлдузининг баландлиги 1^0 га ортгунча, ўз от-араваси билдираги неча марта айланганлигига қараб, тасодифан аниқ натижага эришганлиги, яъни масофани 57.070 туаз (1 туаз 1,9 м га тенг бўлган) деб аниқлаганлиги маълум.

Кейинги ўлчаш ишлари 1615 йилда голланд математиги Снеллиус томонидан амалга оширилган. У ўзи муаллиф бўлган янги, триангуляция методини қўллаган бўлса ҳам, бироз кичикроқ кўрсаткичга (55.021 туаз) эришди. Орадан 50 йилдан

зиёд вақт ўтиб, француз математиги Пикар шу методни қўллаб, бирмунча аниқроқ натижани (57.060 туаз) қайд этди. Бу Ер шари меридиан айланасининг узунлиги 39029 км тенг дегани бўлади.

Шундай қилиб, Ернинг шакли ва катталигини аниқлашлар тарихининг биринчи босқичини якунласак бўлади.

Иккинчи босқичнинг бошланишини эса машҳур инглиз олими Исаак Ньютоннинг (1642-1727 йиллар) Ернинг эллипсоид шаклда эканлиги ҳақидаги таълимотининг юзага келиши билан боғлаш мумкин. Бу таълимотга кўра, бир меридианда ётган ва бир градусга фарқланадиган икки нуқта орасидаги масофа кутбларга томон ортиб, экваторга томон кичрайиб бориши керак. Яъни, Ер ўз ўқи атрофида айланиши туфайли, кутблар томонидан сиқил ҳолдаги эллипсоид шаклдалиги ғоясининг юзага келиши, унинг исботланиши ҳамда градус ўлчовларининг янги натижалари билан тавсифланади.

Навбатдаги, кенг миқёсли градус ўлчовлари 1680-1718 йиллар оралиғида француз астрономлари Кассини билан Лагир томонидан Дюнкирхен ва Кольэр шаҳарлари оралиғида амалга оширилди. Олинган натижалар эса Ньютон таълимоти нуқтаи назаридан ғайриоддий эди. Бу ўлчаш ишларининг натижалари меридиан бир градусли ёйининг узунлиги шимолдан жанубга томон ошиб бораётганлигини кўрсатарди, яъни Ер эллипсоиди шимолдан жанубга чўзилган деган фикрни тасдиқламоқда эди. Табиийки, бу ҳол олимлар ва шу масалага қизиқувчилар орасида тортишувлар ва мунозараларда сабаб бўлди. Ва ниҳоят, бу тортишувларга чек қўйиш, Ернинг шакли ҳақида тўғри тасаввурга эга бўлиш мақсадида француз Фанлар Академияси иккита экспедиция уюштиришга қарор қилади.

Натижалари тарихий аҳамиятга эга бўлган бу экспедицияларнинг бири Лакондамин билан Бугер бошчилигида Жанубий Америкага, Мопертюн ҳамда Клеро бошчилигидаги иккинчи экспедиция эса шимолга, Лапландияга йўл олдилар. XVIII асрнинг ўттизинчи йилларида ишлаган бу экспедицияларнинг бири экваторга яқин жойда Перу билан

Эквадор чегарасида, баланд платода градус ўлчовлари ўтказиб, меридиан бир градуслик ёйининг узунлигини 56753 туаз деб аниқладилар. Лапландияда ишлаган экспедиция эса 57437 туаз деб аниқладилар. Иккала экспедиция маълумотларидаги фарқ 684 туазга тенг бўлиб, Ньютон назариясини ёрқин тасдиқлаб берди, яъни Ер кутблари сиқик ҳолдаги эллипсоид шаклда эканлигини аниқ исботлаб берди.

Кейинчалик XVIII аср давомида ва XIX асрнинг биринчи ярмида турли мамлакатларда турли тадқиқотчилар амалга оширган катта миқёсдаги ўлчаш ишлари ҳам юқоридаги фикрни тасдиқлади. Қолаверса, бу ўлчаш ишларининг айримлари (масалан, XVIII аср охирларида Франциянинг шимолий қирғоғидаги Дюнкирхен шаҳридан Испаниянинг Барселона шаҳригача Мешен ва Деламбр бажарган ҳамда XIX аср бошларида Био ва Араго давом эттирган, қарийб 1300 км лик градус ўлчовлари) муайян амалий мақсадларни кўзлаб бажарилган эди.

Маълумки, ўша пайтларда Француз Фанлар Академияси танлаган таниқли олимлар комиссияси узунлик, ҳажм ва оғирлик ўлчовларига Ер меридиани чорагининг ўн миллиондан бир қисмини, яъни метрни асос қилиб олишга қарор қилгандилар. Бу изланишларнинг тафсилотлари ва кейинги ўлчов ишлари ҳақида тўхтаб ўтирмай, иккинчи босқични ҳам якунласак бўлади.

Учинчи босқич эса асосан XIX асрнинг учинчи чораги охирларидан, яъни 1873 йилдан бошланади. Шу йили немис физик олими Листинг, Ер юзаси рельефидаги фарқлар 20 км га яқинлашиб қолишини ҳисобга олиб, Ернинг шаклини геоид деб аташни тавсия этди. Геоид юзаси дунё океани сувларининг сокин юзасига мос бўлиб, бу юза хаёлан қитъалар остида ҳам давом эттирилади. Геоид юзаси аслида уч ўқлик эллипсоид юзасига яқин бўлиб, ундан 100-150 метрга фарқ қилади.

Ҳозирги вақтда барча геодезия ўлчов ишларида Ф.Н.Красовский эллипсоидини қўллаш тавсия этилган бўлиб,

унинг ўлчамлари қуйидагича кўринишга эга: Ер экваториал ўқининг ярми – 6378245,0 м.

Қутбий ўқининг ярми – 6356863,0 м

Қутбий сиқиқлик – 1:298,3

Кейинги йилларда Ер сунъий йулдошлари ва орбитал станциялар ёрдамида олинган маълумотлар ҳам ушбу ўлчамларнинг аниқ эканлигини кўрсатди.

2. Географик координаталар тарихидан бир лавҳа

Ер юзидаги турли объектларнинг ўрнини аниқлашда асосан географик кенглик, узунлик ва координата тушунчаларидан фойдаланилиши, уларнинг инсон фаолиятида қанчалик муҳимлиги барчамизга яхши маълум. Уларнинг нотўғри аниқланиши ёки хато кўрсатилишини оқибатларини ҳам тассаввур қилса бўлади. Шунингдек, геодезияга оид ўлчов ишларини амалга оширишда, географик хариталар яратишда ҳам градус тўри ва координаталарнинг аҳамияти беқиёсдир. Буларни тўғри тушунадиган ўқувчиларимизнинг ҳаммалари ҳам географик координаталар тарихидан бирдек хабардор бўлмасалар керак.

Бу тарих география тарихи билан деярли бир вақтда бошланган ва ҳозирги биз билган ҳолатга келгунга қадар кўп англашилмовчилик ва тузатишларга дуч келган. Бундай англашилмовчиликларнинг айримлари ўлчаш ишларида йўл қўйилган хатоликлар билан боғлиқ бўлса, кўпчилиги географик узунликлар ҳисобини турли меридиандан бошланиши билан боғлиқ бўлганди. Қуйида ана шу географик координаталар тарихидан мулоҳазалар юритилади.

Параллеллар ва меридианлар, географик кенглик ва узунлик ҳамда улар билан боғлиқ ҳолда координата тушунчасининг фанга кириб келиши, қадимги юнонларнинг буюк олими, астрономия ва математик география асосчиларидан бири, родослик Гиппарх (мил.ав.190-126 йй.) номи билан боғлиқдир.

Гиппарх қадимги Александрия шаҳри обсерваториясида астрономик кузатувлар олиб борган ва шу ердаги машҳур кутубхонада илм билан шуғулланган кезлари Ернинг шакли шарсимон эканлиги ҳақида, машҳур Эратосфен сингари, аниқ тасаввурга эга бўлган ва бу масалада мутлақо иккиланмаган. Ҳолбуки, бундан тўғри илмий хулоса чиқарган олим, қуёш нурлари таъсирида турли минтақалар турли фаслларда турлича исишини яхши билган ва фанга иссиқлик минтақаси мазмунли “клима” атамасини киритган. Маълумки, ушбу атама кейинчалик “иқлим” ва “климат” атамаларининг ўзагини ташкил қилган.

Гиппарх шарсимон Ернинг айланаси экватор бўйича ҳам, меридиан бўйича ҳам 360^0 га тенг эканлигидан келиб чиқиб, уларнинг ҳар бир градусидан, ҳатто минут ва секундлари бўйича ҳам параллел ва меридиан чизиқлари ўтказиш мумкинлигини тавсифлаб берганди. Бундай параллел ва меридиан тўридан фойдаланиш географияга анчайин аниқлик киритиши мумкинлигини олдиндан тасаввур қила билганди. Унинг кўринишдан унчалик мураккаб бўлмаган бу илмий кашфиёти географиянинг ва айниқса, харитаграфия соҳасининг кейинги тараққиёт йўлини белгилаб берди деб айтиш мумкин.

Градус тўри ва географик координаталарининг асл моҳияти ва амалий аҳамиятини яхши тушунган, амалда қўллаб ижобий натижага эришган дастлабки тадқиқотчи, машҳур юнон олими, етук астроном, математик ва географ Клавдий Птолемей бўлганди. Унинг Эратосфен ва Гиппарх асарларини яхши ўзлаштирганлиги, улар каби Александрияда астрономик кузатувлар олиб борганлиги, шу ердаги кутубхонада илм билан шуғулланиб, астрономия, астрология, оптика ва географияга оид қатор асарлар яратганлиги яхши маълум. Унинг “География”сида 4530 та шаҳар, 200 дан ортиқ тоғлар, дарёлар, кўллар, денгизлар ва оролларга тегишли координаталар берилгандики, уларни фандаги координата жадвалларининг дастлабкиси эди, деб ҳисоблаш мумкин.

Птолемей асаридаги географик узунликлар ҳисоби “Саодат ороллари”дан бошланган бўлиб, бу ороллар Х.Х.Ҳасанов ёзганидек, ўша замонлардаёқ тахминий бўлган ва деярли афсонавий ороллар эди.

Жойларнинг географик координаталарига кенг ўрин бериладиган астрономик жадвалларнинг навбатдагиси Птолемейдан сўнг, орадан беш аср яқин вақт ўтгач, қадимги Эронда охириги сосоний подшоҳ Ездигерд III даврида пайдо бўлган. “Шатрояр зижи” номли форс тилида битилган бу асар VII-VIII асрларда эронлик мунажжимлар эътиборида анча машҳур бўлган. Ушбу асардан ва унинг “Шоҳ зижи” номи билан таржима қилинган араб тилидаги нусхаларидан Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Аҳмад Марвазий, Абу Маъшар Балхий каби олимлар яхши хабардор бўлганлар. Жумладан, ўша форсча асар асосида Абу Маъшар Балхий “Зиж” номли каттагина китоб ёзган. Унинг китобидаги жадвалларда келтирилган географик узунликлар маъмуранинг энг шарқий чеккасида, экваторда деб тахмин қилинган Жамкут оролидаги Канкадиз қалъаси меридианидан бошлаб ҳисобланган.

Айтиш лозимки, ушбу орол ҳам, қалъа ҳам Птолемейнинг ғарбдаги “Саодат ороллари” каби афсонавий бўлган. Шундай бўлсада, ўрта асрлар араб ва форс тилларидаги асарларда ўқтин-ўқтин тилга олиниб, мавжуд саналган.

Ўрта асрларда Шарқ олами олимлари яратган астрономия ва географияга доир асарлар тарихи билимдонлари, таниқли тадқиқотчи олимлар (масалан, Наллино, Хонигман, Крачковский кабилар)нинг таъкидлашларига кўра, қадимги эронликларнинг зижи аслида ҳиндларнинг астрономик кузатувлари ва улар тузган жадваллар асосида юзага келган экан. Ҳарқалай, эронликлар туфайли ўрта асрлар Шарқ олами фанига “Зиж” атамаси кириб қолди. Шундан сўнг астрономик жадваллари бўлган асарларнинг барчаси “зиж” деб атала бошланди. Бинобарин, Птолемейнинг астрономик жадваллар тўпламидан бири ҳам араб тилига “Батлимус зижи” деб таржима қилинганди.

Зиж тузиш илми юқорида айтилганидек, IX-X асрларда Бағдодда, қадимги илмий марказ “Байт ал-Ҳикма” фаолияти даврида авж олди. Машҳур математик ва астроном олимлар Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Аҳмад Марвазийлар Бағдоддаги илмий фаолиятларини шу тарзда, яъни зиж тузиш билан бошлагандилар. Уларни зиж тузишга рағбатлантирган асарлардан бири “Китоб ас-Синдихинд” бўлганди. Бу асар аслида ҳинд олими Брамагупта томонидан 628 йилда битилган “Брамаспутта сидданта” китобининг 773 йилда Бағдодда халифа ал-Мансур топшириғи билан астроном олим ал-Фазорий томонидан бажарилган арабча таржимаси эди. Асарда қисқача кириш сўзидан сўнг, осмон ёритқичларининг ҳаракатларига, бурж белгиларининг чиқиши ва ботишига доир маълумотлар ҳамда жойларнинг географик координаталари акс эттирилган жадваллар берилганди. Аммо асарда тушуниш қийин жойлари, хато ва камчиликлари ҳам бўлганди. Шуларни инобатга олган Муҳаммад Хоразмий бу асарни таҳрир қилиш жараёнида уни деярли қайта ишлаб, “Синдихинд ас-Сағир” (“Кичик Синдихинд”) номли асарини яратганди. Аҳмад Марвазий ҳам худди шу йўсинда “Дамашқ зиж” номли асарини тайёрлаган. Аҳмад Фарғоний ҳам зиж мазмунли жадваллар тузгани маълум. Ушбу асарлар қаторига олим ва таржимон Иброҳим ал-Фазорий “Зиж”ини, Абдуллоҳ ибн Амажур ат-Туркийнинг “Синдихинд зиж” китобини, ҳамда Абу Маъшар Балхийнинг каттагина “Зиж” китобини киритиш мумкин. Ушбу “Зиж” асарларнинг барчасида географик координаталар ҳинд анъаналари бўйича берилганди. Ушбу анъаналарга асосланиб тузилган зижлар, қамраб олинган маълумотлар бўйича бир-биридан фарқлансада, уларнинг барчасида битта асосий хусусият, яъни географик узунликлар ҳисобининг доимо шарқ томондан бошланиши сақланган. Шунингдек, Ракка расадхонасида ишлаган астроном ал-Баттоний (852-929) ўзининг “аз-Зиж ас-Собий” асарида етти иқлим жадвалларини Аҳмад Фарғоний жадвалларига мос тузган. Мисрда фотимий ҳукмдорлар замонида Қоҳира яқинидаги

расадхонада ишлаган астроном ибн Юнус (ваф.1009) нинг, 1126 йилда Марв шаҳрида яратилган ал-Ҳазинийнинг ва 1230 йилда Шимолий Африкада Абу Али ал-Ҳасан ал-Марракуший (ваф. 1262)нинг астрономик жадвалларида ҳам ҳинд анъаналари сақланган эди.

Қадимги ҳинд астрономларининг ғоясига кўра, географик узунликлар ҳисоби маъмуранинг қоқ ўртасидан ўтувчи меридиандан бошланиши лозим эди. Шундай меридиан сифатида улар ўзларининг расадхоналаридан бири жойлашган Ужжайн шаҳридан ва бир вақтнинг ўзида Ланка (ҳозирги Шри Ланка) оролидан ўтувчи меридианни танлашган эди. Ушбу меридиан ҳинд астрономлари тасаввурида Ланка оролида экватор билан кесишиб, шимолий ва жанубий қутблардан ҳамда маъмуранинг энг ғарбий ва шарқий чекаларидан тенг узоқликда жойлашган нуқтани ҳосил қилиши лозим бўлган. Аммо бу нуқта ва бош меридиан араб географик асарларига “Қуббат ал-арз” (“Ернинг қуббаси”) ва Арин номлари билан кириб келди. Бу тушунчаларнинг келиб чиқиши билан қизиққан И.Ю.Крачковский (1957) италиялик машҳур шарқшунос , астроном олим К.Наллинонинг тадқиқотларига асосланган ҳолда Ужжайн номи арабча талаффузда дастлаб Узайн, сўнг араб имлосида Аринга ўзгартирилганлигини, оролни эса асли номи арабчада сақланмаганлигини ва анчайин ғарбга, Абиссиния билан Ҳиндистон оралиғига, экватордаги оролга кўчирилганлигини ёзган.

Умуман олганда, ушбу тушунчаларни ўрта асрлардаёқ таърифлашга ва изоҳлашга ҳаракатлар бўлган. Масалан, X аср бошларида номи юқорида зикр этилган Абу Абдуллоҳ ал-Баттоний ўзининг зиж асарида: “Айтишларича, ерда экватор ал-Ҳинд билан ал-Ҳабаш оралиғида, экватордан жануброқдаги оролда ғарб билан шарққа бўлинади. Экваторни шимолдан жанубга томон кесувчи чизик эса Ғарбий океандаги “абадий” деб аталадиган ороллар билан ас-Сина (Хитой) нинг одам яшайдиган энг чеккалари ўртасидан ўтади. Бу –“Ернинг қуббаси”дир. Унинг

жойи-ўзаро кесишадиган жойдир” – деб ёзган. Бу каби маълумотлар Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг “Мафотих ал-улум” китобида ҳам бор эди. Унинг асарида тилга олинган Хўжанд билан Шопуркон меридианини Ҳ.Ҳ.Ҳасанов харитаграфия тарихи учун қимматли кашфиёт ҳисоблаб, бошланғич меридианлар рўйхатига яна бир номни – Хўжанд меридианини қўшиш керак бўлади, деб ёзганди. Бизнингча, ушбу меридиан ҳам ўша Абиссния ва Ҳиндистон ўртасидан ўтган Арин меридианига тўғри келади.

“Ер қуббаси” ва “Арин” тушунчаларидан буюк олим Абу Райҳон Беруний ҳам яхши хабардор бўлган. У ўзининг астрономик жадвалларга оид асарларида, жумладан “Ҳиндистон” китобида (1030 й.) бу тушунчаларни изоҳлаб ўтган. Шу каби изоҳлар Ёқут Ҳамавий (XII аср) ва ал-Журжоний (XIV аср) тuzган луғатларда ҳам бўлган.

Маълумки, XI аср охири ва XII асрда Испаниянинг Толедо ва Италиянинг Палермо шаҳарларида йирик таржима марказлари фаолият юритган. Бу ерларда бир қатор моҳир таржимонлар Шарқ олимларининг асарларини, шунингдек, бир вақтлар Бағдод таржимонлари арабчага ўгирган қадимги юнон олимларининг асарларини ҳам лотинчага катта қизиқиш билан таржималар қилганлар. Жумладан, келиб чиқиши Англиянинг Бат шаҳридан бўлган таржимон ва сайёҳ олим Аделард қадимги қўлёзма асарларни излаб Греция, Сицилия, Миср ва Арабистон томонларга 1110-1114 йилларда махсус саёҳатга ҳам чиққан ва анчагина грекча ва арабча илмий қўлёзма асарлар билан қайтиб келган. Унинг Муҳаммад Хоразмийнинг “Зиж”ини, Евклиднинг “Негизлар” асарини араб тилидан лотин тилига таржима қилганлиги яхши маълум. Шарқ олимлари асарларидаги “Ер қуббаси” ва “Арин” ғояларини ўрганиб, ер юзасининг Арин меридианидан ғарб ва шарқ томонидаги қисмлари симметрик тузилган ва нок шаклига ўхшайди, деган тасаввурга эга бўлган. Унинг бу тасаввурини бошқа таржимон, Птолемейнинг “Ал-Мажистий”, Фарғонийнинг “Жавоми илм ан-Нужум...” асарини,

Ибн Синонинг “Тиб қонуни”ни, аз-Зарқалийнинг “Толедо жадвалларини” арабчадан лотинчага ўгирган кремоналик таржимон Герардо ҳам тарғиб қилган. Шу тариқа шарқ олимлари асарларидаги Ер қуббаси ва Арин тушунчалари европаликларнинг географик адабиётига ҳам кириб келди. Дастлаб, инглиз қомусий олими Рожер Бекон (1219-1292) ўзининг “Катта асар”ида бу тушунчаларни таърифлашга ҳаракат қилган. Сўнг, унинг бу асарига асосланган француз олими Пьер д’Эйи (лотинча манбаларида Петр Аллиак) (1350-1420) ўзининг “Имаго мунди” (“Дунё тасвири”) асарини ёзади. Орадан етмиш йилча вақт ўтгач, “Имаго мунди”ни ўқиган Христофор Колумб қандай хулосага келганлиги ўқувчига яхши маълум.

Шундай қилиб, беш аср мобайнида астроном ва географлар эътиборида бўлиб келган “Ер қуббаси” ва “Арин” меридиани ғоялари кейинчалик, буюк географик кашфиётлар туфайли илмий муомаладан тушиб, фақат тарихий аҳамиятгагина эга бўлиб қолди. Аммо, географик координаталарни ҳисобини олишдаги бош меридиан масаласида ҳали муҳим бир тўхтамга келинмаганди. Меридианлар ҳисобини маъмуранинг ғарб томонидан бошлашда ҳам турлилик мавжуд эди. Жумладан, Клавдий Птолемейнинг “География”сида бошланғич меридиан сифатида “Саодат ороллари” меридиани олинганди. Кейинчалик Муҳаммад Хоразмий, Сухроб ҳам шу меридианни бош ҳисоблаганлар. Қадимги юнон олимлари ердаги жаннатни Канар оролларида деб тусмоллаганлар ва бу оролларни “Жаннат ороллари”, “Саодат ороллари” деб атаганлар.

Маълумки, Канар архипелагида йигирмага яқин катта-кичик ороллар бўлиб, энг катталари Тенериф, Фуэртевентура, Гранд-Канария ҳисобланади. Қолганлари Лансароте, Пальма, Гомера, Грасьоса, Ферро, Монтанья-Клара, Лобос, Алегранса каби майда ороллар, айримлари алоҳида қоялардан иборат. Архипелагнинг энг чеккасидаги Ферро оролидан ўтувчи меридианни европалик харитаграфлар XIX аср охирларигача, аниқроғи 1884 йилда халқаро келишувга кўра Лондон шахрининг шарқий чеккасида

жойлашган кўҳна Гринвич обсерваторияси (1675 й.) дан ўтувчи меридиан бошланғич деб қабул қилингунга қадар бош меридиан ҳисоблаб келганлар.

Ҳ.Ҳ.Ҳасановнинг таҳлилларига кўра Птолемейнинг “Саодат ороллари”, Беруний жадвалларидаги “Ғарбий океан соҳили”, ўрта асрлар Шарқ олимлари асарларидаги “Жазоири ас-Саъда”ларнинг барчаси ана шу Ферро ороли меридианига тўғри келади.

Бошқа бир қатор зижларда, географик асарларда бош меридиан сифатида Холидот ороллари меридиани олинган. Масалан, Насриддин Тусий, Мирзо Улуғбек зижларида, XVI-XVII асрларда ёзилган айрим тарих ва адабиётга оид асарларда ҳам координаталар ҳисоби Холидот оролларида бошланган. Жумладан, адиб Ҳасанхожа Нисорий (1516-1597) нинг 1566 йилда ёзилган “Музаккири аҳбоб” (“Дўстлар ёдномаси”) номли тазкирасида Ҳирот, Бухоро, Самарқанд ва Балх шаҳарлари таърифида кўрсатилган координаталар Холидот оролларида ҳисобланган. Балхлик олим Маҳмуд ибн Вали (XVII) ҳам Балх, Жом, Жузжон, Ғазни шаҳарлар координаталарини Холидот оролларида деб кўрсатган.

Ҳ.Ҳ.Ҳасановнинг ёзишига кўра, бу оролларнинг географик ўрни тўғрисида ўрта асрларда ҳам, ҳозир ҳам тайинли бир фикр айтилмаган, “Холидот ороллари” ва “ас-Саъда ороллари” тушунчалари аралаштириб юборилган. Шунинг учун ҳам “Холидот ороллари”ни ҳозирги Канар ороллари деб аташ расм бўлган. Олим Абу Райҳон Беруний, Али Қушчи ва “Зижи Кўрагоний”га 1523 йилда шарҳ ёзган тарихчи олим Мавлоно Абдуали Биржандий маълумотларига асосланиб, Холидот ороллари асло Канар ороллари эмас, балки Африка қирғоқларидан 10⁰ ғарброкда, яъни Канар (Саодат) оролларида анчагина (7⁰ атрофида) ғарбда жойлашган Яшил бурун ёки Азор ороллари бўлиши мумкин” деган хулосага келганди (1981, 174-177 б.).

3. Етти иқлим ва географик зоналлик ҳақида

Китобимизнинг ўрта асрлар Шарқ олами географияси тарихига оид саҳифаларида “иқлимлар”, “етти иқлим” тушунчаларидан кенг фойдаланилганининг шоҳиди бўлгандик. Дастлабки географик асар “Сурат ал-арз”даёқ Муҳаммад Хоразмий Ернинг обод қисмидаги шаҳарлар, тоғлар, дарёларнинг координаталарини алоҳида-алоҳида иқлимлар бўйича кўрсатган эди. Унинг “етти иқлим” тўғрисидаги таълимотини Х.Ҳ.Ҳасанов ўша замон географиясидаги оригинал янгилик деб ҳисоблаганди. “Етти иқлим” тушунчаси Муҳаммад Хоразмийдан кейин ҳам, кўп асрлар давомида географиянинг фундаментал тушунчаси сифатида қўлланиб келинди.

“Етти иқлим” ёки “иқлимлар” (“ақолим”) терминларидан кейинчалик қатор муаллифлар ўз асарларини номлашда ёки айрим бобларини сарлавҳалашда ҳам қўллайбошлаганлар. Шу маънода, Аҳмад Фарғонийнинг “Етти иқлимни ҳисоблаш ҳақида”, ироқлик Сухробнинг “Етти иқлим ажойиботлари китоби”, хуросонлик Абу Зайд Балхийнинг “Иқлимлар сурати”, араб географи Муқаддасийнинг “Иқлимларни ўрганиш учун энг яхши қўлланма”, машҳур Абу Райҳон Берунийнинг бизгача етиб келмаган “Иқлимлар тақсимооти”, эронлик адиб Амин Аҳмад Розийнинг 1594 йилда Ҳиндистонда бобурий подшоҳ Акбарга бағишлаб ёзган “Етти иқлим” каби асарларни эслаш kifоя. Ушбу асарларда муаллифлар “етти иқлим” ёки “иқлимлар” терминини дунё ёки ер юзасининг одамларга маълум қисми сўзларининг муқобили сифатида ишлатганлар. Баъзан дунёнинг доиравий хариталари иқлимлар харитаси деб ҳам ҳисобланган.

Аввалроқ, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг “Бобурнома” асари ҳақида сўз юритган саҳифаларимизда Бобурнинг Фарғона ҳамда Кобул вилоятларини тўртинчи иқлимдандир деб, ёки Ҳиндистонни биринчи, иккинчи ва учинчи иқлимлардан эканлигини ёзганида “иқлим” тушунчаси вилоятлар

ва ўлканинг географик ўрнини акс эттирувчи тушунча сифат хизмат қилган.

“Етти иқлим” тушунчаси регионал тасвирий географияга оид асарларда ҳам кенг ишлатилган. Масалан, “масофалар ва мамлакатлар” туркум асарларда Шарқ оламининг географик тавсифлари иқлимлар бўйича баён қилинганини кўрамиз. Аммо уларнинг ҳаммасида ҳам “иқлим” тушунчасининг мазмуни, иқлимларнинг чегаралари ва уларга қарашли мамлакатлар бир хил эмас. Бу ҳолга ўз даврида Беруний ҳам эътибор берганди. “Иқлимлар баёни муҳим нарса. Бу тўғрида ихтилоф бўлмаслиги керак”- деб ёзганди у. Шу сабабдан ҳам Беруний ўзининг асарларида иқлимлар ва уларнинг таърифига кўп бор тўхталган. Унинг “Иқлимлар тақсимооти” номли алоҳида асари ҳам бўлган. Абу Райҳон Берунийнинг ҳаёти, ижоди ва географик мероси билан астойдил қизиққан Ҳ.Ҳ.Ҳасанов буюк олимнинг “ат-Тафҳим”, “Геодезия” ва “Қонуни Масъудий” асарларида келтирилган иқлимлар тарихи ва таърифи баёнидан танлаб олинган кўчирмалар келтирилганки, улардан ўқувчи “етти иқлим” тушунчаси ҳақида етарли тасаввурга эга бўлиши мумкин.

Берунийнинг “Қонуни Масъудий” китобида айтилишича “Ернинг турли тоифадаги кишилар яшайдиган жойларига қараб қисмларга бўлиниши ҳар миллат қошида ҳар хилдир”. Бунга “ат - Тафҳим” асарида мисол келтириб шундай ёзади: “Қадим замоннинг афсонавий қаҳрамони Афридун дунёни уч қисмга тақсимлаган: бир ўғлига Шарқ (Хитой ва Турк ерлари)ни, иккинчисига – Рум ва Мағриб (Кичик Осиё билан Африканинг шимоли-ғарби)ни ва учинчисига – ўрта ерлар (Эрон, Турон, Ҳинд)ни ажратиб берган экан.

Юнонлар ҳам Ерни учга бўлиб, шарқдаги, катта қисмига Осиё, Ғарбдаги кичикроқ қисмларига Уруба (Европа) ва Ливия (Ливия, Шимолий Африка) деб ном берганлар. Қадимги эронликлар Ерни етти қисмга бўлган эдилар, ҳар бир қисмни Кишвар деб атаганлар”. Шу ўринда, ўрта асрлардаги айрим муаррихларнинг Одам Атодан бошланган тарих асарларида

(масалан, Мирзо Улуғбекнинг “Тўрт улус тарихи” китобида) Нух алайҳиссаломнинг ўз ўғиллари Ёфас, Хом ва Сомларга оламни бўлиб берганлиги ҳақидаги ривоятни ҳам ёзганликларини ёдга олиш мумкин.

Берунийнинг “Геодезия” асарида эронликларнинг “етти Кишвар”и ҳам таърифлаб берилган. Унингча, “кишвар” форсча “ҳад” маъносидаги сўздир. Гўё чегара белгилар бир-биридан ажралиб тургандек, бу қисмлар ҳам бир-биридан бўлак-бўлак ҳолда демоқчи бўлганлар. Уларнинг биринчиси - восита, у ҳам бўлса Эроншаҳрдир (Ироқ, Форс, Жибол, Хуросон). Лекин улар уни восита бўлсин учун санашда тўртинчи ўринга қўйганлар... Албатта бу тақсимлашнинг табиий шароитлар ҳолатига, ҳайъат илми қонунларига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бу инсонлар суратлари, ахлоқлари, тил ва динлари турлича бўлишига асосан бир-биридан фарқ қиладиган мамлакатлар бўйича ёки (халқларни) бўйсундириш сабабли бўлгандир. Аммо юнонлар ва бошқа шулар каби Мағриб аҳллари уринган ҳамма нарсаларида тўғрироқ ва ҳақиқатга яқинроқ йўлларни қўллаганлари учун улар Машриқ билан Мағриб орасида мувозанат қилиш йўлига тушиб, иттифоқо тоғлар, денгизлар ва шу иккаласига шамолнинг эсадиган ерлари жихатидангина ихтилоф борлигини топганлар. Шимолий қутб томонга ва ундан юришда аҳволни мулоҳаза қилганда ҳавонинг иссиқ ва совуқлиги, қуёш ва юлдузларнинг азимут устидан оғиши, қутб ва унинг атрофидаги юлдузларнинг юқорига кўтарилиши ва ўша юришга мувофиқ кечанинг кундузга ўралишида ихтилоф борлигини топганлар. Улар одам яшайдиган ерни аниқроқ бўлган ихтилофга мувофиқ, шу (у ҳам бўлса, кеча ва кундуз орасидаги) бир-бирига рўбарў бўлган чизиқлар билан етти иқлимга бўлганлар. У чизиқлар Машриқда маъмур ерларнинг энг узоғидан тортиб, Мағрибнинг охирига боради. Улар биринчи иқлимнинг ўртасидан бошлаб унинг энг узунни ўн уч соат бўладиган ёз куни, иккинчи иқлимнинг ўртасини энг узунни ўн уч ярим соат бўладиган ёзнинг кунига илаштирдилар. Шундай қилиб, иқлимнинг ўртасини ярим соатдан ошириб-

ошириб бориб, энг узун 16 соат бўладиган ёз кунига илаштирилди”.

Берунийнинг “Қонуни Масъудий” китобидаги иқлимлар тақсимооти қуйидагича кўринишда бўлган.

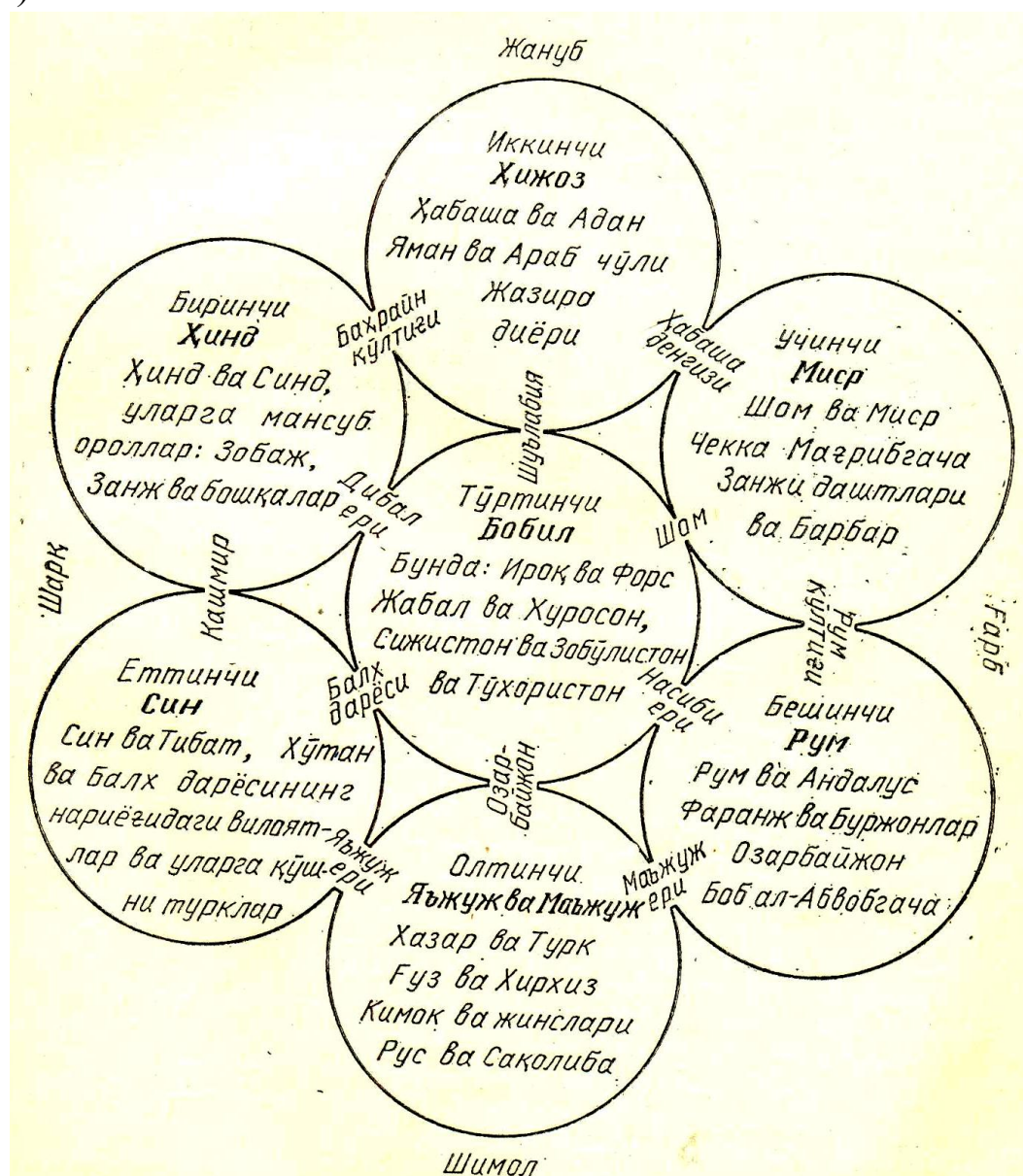
Иқлимлар	Жанубий чегараси	Шимолий чегараси	Энг узун кун
Биринчи иқлим	12 ⁰ 40 ¹	20 ⁰ 27 ¹	12с 45мин
Иккинчи иқлим	20 ⁰ 27 ¹	27 ⁰ 30 ¹	13с 15мин
Учинчи иқлим	27 ⁰ 30 ¹	33 ⁰ 38 ¹	13с 45мин
Тўртинчи иқлим	33 ⁰ 38 ¹	38 ⁰ 54 ¹	14с 15мин
Бешинчи иқлим	38 ⁰ 54 ¹	43 ⁰ 22 ¹	14с 45мин
Олтинчи иқлим	43 ⁰ 22 ¹	47 ⁰ 12 ¹	15с 15мин
Еттинчи иқлим	47 ⁰ 12 ¹	50 ⁰ 20 ¹	15с 45мин

Шунга кўра “етти иқлимнинг ўртаси тўртинчи иқлим ҳисобланади. Иқлимлар ўртасидаги ярим соатдан фарқ бўлиб, бир иқлимнинг ўзи боши билан охири ўртасида чорак соатдан фарқ қилади”.

Шундай қилиб, мамлакатларнинг иқлимлар бўйича тақсимооти қуйидагича кўринишга эга бўлган. Биринчи иқлимга Судан, Яман, Уммон, Жанубий Ҳиндистон, Ҳиндихитой; иккинчи иқлимга Мағриб (Марокаш), Ифрикий (Тунис, Ливия), Миср ва Асвон, Ўрта Арабистон, Макрон, Синд, Ўрта Ҳиндистон, Жанубий Хитой; учинчи иқлимга Африканинг энг шимоли, Искандария ва Нил делтаси, Фаластин, Иордания, Сурия, Ироқ, Форс (Жанубий Эрон), Сейистон, Шимолий Ҳиндистон; тўртинчи иқлимга Зуқок (Гибралтар), Андалус (Жанубий Испания), Греция ороллари, Рум (Кичик Осиё), Озарбайжон (Табриз), Дайлам ва Табаристон (Каспий жануби), Хуросон, Балх ва Тўхористон (Термиз атрофлари), Бадахшон, Кобул, Кашмир, Тибет, Ўрта Хитой; бешинчи иқлимга Галисия

(Шимолий Испания), Шимолий Рум, Армания, Дарбанд, Хазар денгизи (Каспий), Хоразм, Бухоро, Сўғд (Самарқанд), Шош (Тошкент), Фарғона, Исфижоб (Чимкент-Сайрам), Кашкар; олтинчи иқлимга Франк (Ўрта Европа), Хазарлар (Волга этаги), Турклар мамлакати ва еттинчи иқлимга Варанг (Балтика), саклоб (славян) лар ери, руслар ери, Булғор ва Сувор (Ўрта Волга), бажанак ва ғузлар ери киритилган.

Юқорида Беруний асарларидан олинган кўчирмалар Ҳ.Ҳ.Ҳасанов бўйича берилди (1981, 84-87 бетлар). Ушбу асарда келтирилган қуйидаги иқлимлар чизмаси ҳам эътиборга лойиқ (7-расм).

7-расм. Берунийнинг иқлимлар чизмаси

Ушбу чизмада олтита иқлим восита ҳисобланган тўртинчи иқлим атрофига концентрик жойлаштирилган. Агар бу иқлимларни жадвалда кўрсатилгандек жанубий ва шимолий чегараларини шарқий яримшар харитасининг экватордан шимолда бўлган қисмига туширилса паралеллар бўйлаб узунасига чўзилган зоналар ҳосил бўлади.

Ўрта асрларда тузилган айрим дунё хариталарида шундай қилинган ҳам, яъни паралеллар ва меридианлар билан бир вақтда иқлимлар ҳам акс эттирилган.

“Қонуни Масъудий”да айтилган: “... кенглик бўйлаб (жанубдан шимолга) юрганда (иқлимлар) тупроғи, суви, ноз-неъматлари ва халқи жиҳатидан фарқ қилади” жумласига асослансак, шарқликларнинг иқлимларини табиат зоналарига ўхшатиш мумкин. Аммо уларнинг сони, чегаралари ҳам ҳозирги табиат зоналарининг сони ва чегараларига тўғри келмайди.

XX асрнинг иккинчи ярмида, катта ҳажмдаги маълумотларнинг таҳлили асосида тузилган хариталарда Шарқий яримшарнинг экватордан шимолдаги қисмида 30 дан ортиқ табиат зоналари ажратилган.

Таниқли табиатшунос олимлар А. Гумбольт, В.В.Докучаев, А.А.Григорьев, С.В.Калесник, Л.С.Берг ва бошқаларнинг илмий изланишлари туфайли барча табиат компонентлари ҳамда табиий ландшафтларнинг кенгликлар бўйлаб, яъни экватордан қутбларга томон қонуний ўзгариб бориши географик зоналик қонуни деб аталди. Бир турдаги ландшафт зоналарининг турли географик минтақаларда қайталаниши эса географик зоналикнинг даврий қонуни эканлиги аниқланди ва зарурий миқдор кўрсаткичлари билан исботлаб берилди (А.А.Григорьев ва М.И.Будыко, 1956). Шундай қилиб, Шарқ олами географиясида кенг қўлланиб келинган “етти иқлим” тушунчаси тарихий аҳамиятгагина эга бўлиб қолди.

Ўрта асрлар география тарихининг икки тадқиқотчиси

Ушбу китоб саҳифаларида икки олимнинг исм-шарифлари ва айрим асарларининг номи кўп бор тилга олинди, улардан кўчирмалар келтирилди. Булар ўрта асрлар Шарқ олами география фани тарихини ўрганишга улкан ҳисса қўшган, Шарқда география фанининг ривожига даҳли бўлган ёзма манбаларни ўрганиб, илмий таҳлилдан ўтказган арабшунос олим, академик Игнатий Юлианович Крачковский (1883-1951) ва унинг “Арабская географическая литература” (1957) асари ҳамда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, география фанлари доктори, профессор Ҳамидулла Ҳасанович Ҳасанов (1919-1985) ва унинг “Сайёҳ олимлар” китоби эди.

Ўзбекистон географлар жамоаси география тарихи билимдони, иқтидори баланд ва камтарин олим, олий ва ўрта таълимда география ўқитишнинг жонкуяр соҳиби, ўз танлаган фаннинг фаол тарғиботчиси, моҳир педагог Ҳ.Ҳ.Ҳасановнинг исми-шарифини катта ҳурмат ва эҳтиром билан зикр этадилар. Бунинг шоҳиди бўлиш учун Ўзбекистон география жамияти ахбороти тўпламларининг олим таваллудини 80, 85 ва 90 йиллик саналарига бағишланган махсус жилдларидаги мақолаларни бир карра кўздан кечириб қўйишнинг ўзи кифоя. Шундай бўлсада, устоз домламиз Ҳ.Ҳ.Ҳасанов ҳақларида яна бир бор ёзишни лозим деб билдик.

Ҳ.Ҳ.Ҳасанов 1919 йилнинг 19 январида Тошкент шаҳрида ўқимишли оилада таваллуд топган. 1926-1936 йилларда ўрта мактабда, 1936-1941 йилларда Ўрта Осиё Давлат университетининг геология-тупроқшунослик-география факултетида ўқиган. Иккинчи курсда ўқиб юрган кезларидаёқ ўрта мактабда географиядан дарс берган. 1941-1946 йилларда ҳарбий хизматда бўлиб, Тошкентга қайтгач, собиқ “Қизил Ўзбекистон” (ҳозирги Ўзбекистон овози) газетаси таҳририясида адабий ходим, педагогика фанлари илмий тадқиқот институтида

илмий ходим лавозимида ишлаган. Матбуотда географияга оид қатор мақолалар эълон қилиб турган.

Ҳ.Ҳ.Ҳасанов 1950-1953 йилларда Москва шаҳрида собиқ Иттифок Фанлар Академиясининг География илмий-тадқиқот институтида аспирантурада таҳсил олган. 1953 йилда таниқли географ Э.М.Мурзаев (1908-1997) раҳбарлигида номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилгач Тошкентга қайтади. Бу ерда бир ўқув йили муддатида Тошкент Давлат педагогика институтида дарс бергач, Ўрта Осиё давлат университетининг География факультетига Табиий география кафедрасининг доценти лавозимида ишга ўтади. Олимнинг кейинги илмий педагогик фаолияти, географ кадрлар тайёрлашдаги машаққатли меҳнатлари, жамоат ишларидаги фаол ва ҳалол хизматлари шу кафедрада ўтган бўлса-да, университетнинг таниқли шарқшунос, тилчи, адабиётчи, тарихчи олимлари билан, Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти илмий ходимлари билан яқин илмий алоқада бўлганлар, айрим мунозарали масалаларда маслаҳатли суҳбатлар уюштирганлар.

Ҳ.Ҳ.Ҳасановнинг кўп йиллик илмий изланишларининг самарали натижаси сифатида “Ўрта Осиёлик географ ва сайёҳлар”(1964) номли монографияси чоп этилди, география фанлари доктори илмий даражаси учун диссертация ҳимоя қилинди (1967), профессор унвонига эга бўлинди (1970). География тарихи бўйича Ўрта Осиёда пешқадам, забардаст олим бўлиб етишди. Шу соҳа йўналишида ёзилган Муҳаммад Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Заҳириддин Бобурларнинг географик мероси таҳлил қилинган ва кенг китобхонларга мўлжалланган асарлари ҳам алоҳида-алоҳида нашр қилинганди.

Ҳ.Ҳ.Ҳасанов фақат табиий география ва география тарихи доирасидагина чекланиб қолмай, топонимика, географик терминология, имло луғатчилиги соҳаларида ҳам кўпдан-кўп китоблар ва илмий мақолалар ёзган, муҳим дарслик ва

қўлланмалар таржимаси билан ҳам шуғулланган. География фанининг илмий, маънавий имкониятларини тарғиб ва ташвиқ қилишда чарчамаган. Олимнинг “Географик номлар имлоси” (1962), “Географик терминлар луғати” (1964), “Ўрта Осиё жой номлари тарихидан”(1965), “Ер тили”(1977), “Географик номлар сири”(1985) каби китоблари географ ҳамкасбларимизга яқиндан таниш.

Олимнинг қайси асарини варақламанг, ундаги жумлалар ниҳоятда ”пишитилганлиги” ва лўндалигини, ўқишли эканлигини ва ўта саводли тузилганлигини гувоҳи бўласиз. Саводхонлик масаласида бу инсон талабаларга нисбатан ҳам, факултетдаги ҳамкасбларига нисбатан ҳам талабчан устоз эди.

Х.Х.Ҳасанов ўзининг кейинги машҳур асарини “Сайёҳ олимлар” деб номлаган пайтларида, ўзлари ҳам шундай олимлар қаторига кириб қолганликларини хаёлларига ҳам келтирмаган бўлсалар ажаб эмас. Чунончи, ўзлари ҳам дунё кезган, кўплаб хориж мамлакатларида бўлган, географик таассуротларга бой, зийрак ва синчков, билим доираси ниҳоятда кенг инсон эдилар. Камтарлик ва олийжаноблик хислатлари зиёда эди.

Х.Х.Ҳасановнинг “Сайёҳ олимлар” китоби, гарчи оммабоп тилда кенг китобхонлар оммасига мўлжаллаб чоп этилган бўлсада, тузилиши, мазмуни ва моҳиятига кўра монографик асар ҳисобланади. Уни ёзишдан асосий мақсад, муаллифининг таъбири билан айтганда: “Ўрта Осиё ва Хуросонда туғилиб ўсган, шу ерларда хизмат қилган ёки турли сабаблар билан узоқ ўлкаларга кетиб қолиб, у ерларда ҳам обрў қозонган, умуман, Шарқ оламида донишмандликлари билан донг чиқарган, дунё фанида ёрқин из қолдирган муҳтарам ватандошларимизнинг илмий фаолиятини ўрганиш ва қисқача баён этишдан” иборат бўлганди. Ушбу мақсадга муаллиф олий даражада эришди деб баҳолаш мумкин. Китобни тайёрлашда муаллиф асосан Ўбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондидаги асарлардан, Санк-Петербург, Москва, Душанбе ҳамда Париж, Лондон, Нью-Йорк кутубхоналаридаги

эски ўзбек тилида, тожик, форс ва араб тилларида ёзилган асарларнинг микрофильмларидан фойдаланган. Шунингдек, турли даврларда нашр этилган ва муаллифлари таниқли шарқшунослардан В.В.Бартольд, И.Ю.Крачковский, Б.Н.Заходер, В.Минорский, Юсуф Камол, И.Лелевель ва бошқалар асарларидан ҳам фойдаланган. Ҳ.Ҳ.Ҳасанов ушбу асарининг муқаддима қисмида: “Мархум академик шарқшунос-географ Игнатий Юлианович Крачковский ишимизда бизга ғойибона маслаҳатгўй ва раҳнамо бўлдилар десам, муболаға бўлмас. Асарни ёзишда биз асосан И.Ю.Крачковский йўлидан боришга интилдик, унинг фикрларига эргашдик, асарларидан керагича фойдаландик. Ўрта Осиё ва Хуросон географиясига оид сўзларини баъзан айнан такрорлашга ҳам журъат этдик. Агар ушбу китобимиз: ”Шарқ географияси тарихи” тўпламига, яъни И.Ю.Крачковский асарларининг тўртинчи томига кичик бир қўшимча бўла олса ўзимизни бахтиёр ҳисоблар эдик”- деб ёзганди (1981, 9 б.).

Ҳ.Ҳ.Ҳасановнинг И.Ю.Крачковский шаънига ва унинг “Арабская географическая литература” (1957) номли асарига нисбатан билдирган бундай катта ҳурмат ва эҳтироми фан билан шуғулланувчилар учун ибратлидир. Шунингдек, ўқувчида бу асарга ва унинг муаллифи И.Ю.Крачковскийга нисбатан қизиқиш уйғотади, бу ажойиб инсон, атоқли арабшунос, моҳир таржимон, тинимсиз илм билан шуғулланган тадқиқотчи олим ҳақида ҳам бир-икки оғиз сўз айтиб ўтишга ундайди.

И.Ю.Крачковский аслида болтиқбўйиликдир, 1883 йили 4 мартда Вильно (ҳозирги Вильнюс) шаҳрида туғилган. Унинг болалик йиллари шу ерда ўтган, дастлабки маълумотни ҳам Вильнодаги биринчи шаҳар гимназиясида олган. Гимназияда ўқиб юрган кезларидаёқ Шарқ адабиётига қизиқиши уйғонган. Ҳатто ўзича, мустақил ҳолда араб тилини ўрганмоқчи бўлиб, машҳур француз шарқшуноси Сильвестр де Сасининг икки томли араб грамматикасини доим ўзи билан олиб юрган.

Бўлажак олим ўн саккиз ёшида гимназияни олтин медал билан тугатиб, Петербург университетининг Шарқ тиллари факультетига ўқишга кирган. Университетни муваффақиятли тугатган ёш И.Ю.Крачковскийни араб тили кафедрасида профессорлик фаолиятига тайёрланиш учун олиб қолингандлиги ва унга ўша вақтлардаги таниқли арабшунос олим В.Р.Розен (1849-1908) илмий раҳбар этиб тайинлангандлиги маълум.

Ёш мутахассис И.Ю.Крачковский араб тили ва адабиётини чуқурроқ ўрганиш ва шу халқнинг ўзидан эшитиш мақсадида 1908-1910 йиллар оралиғида Сурия ва Мисрга боради, Байрут ва Қоҳира университетларида араб адабиёти ва тарихидан бир қатор маърузалар тинглайди, араб тилида сўзлашишни ҳам яхши ўрганиб олади. Унда, айниқса, 1909 йилдаги Қоҳира университетида тинглаган италиялик шарқшунос олим, Шарқ астрономияси ва математик географияси тарихи бўйича йирик мутахассис К.А.Наллинонинг (1862-1938) маърузалари катта таассурот қолдиради ва кейинчалик ўз илмий фаолиятида бу олимнинг асарларига кўп бор мурожаат қилади. Балки И.Ю.Крачковский ўз илмий фаолиятининг дастлабки йилларидаёқ араб географик адабиёти билан қизиқиб қолишига шу олимнинг ўзига жалб қилувчи маърузалари туртки бўлгандир.

Маълумки, ўз илмий-педагогик фаолиятини ўзи ўқиган кафедрада приват-доцентликдан бошлаган И.Ю.Крачковский шу кафедранинг профессори ҳам бўлди (1918). 1929-1938 йилларда Ленинград Шарқшунослик институтининг араб тили кафедрасига мудирлик ҳам қилди. 1921 йилда эса 38 ёшлик бу профессор Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси бўлиб сайланади. Унинг ижодий фаолиятидан хабардор бўлганларнинг айтишига кўра, И.Ю.Крачковскийнинг илмий қизиқишлари қамрови ниҳоятда кенг бўлган. Уни универсал шарқшунос, қомусчи олим деб тилга олиниши ҳам шундан. Мумтоз (классик) ва замонавий араб адабиёти билан бирдек қизиқиб шуғулланган бу олим рус ва араб тилларидан ташқари форс, турк, лотин, ҳабаш ва яна бир қатор ғарб тилларини ҳам билган. Таржима соҳасида ҳам юксак

махорат эгаси бўлган. У бажарган мисрлик ёзувчи Қосим Аминнинг “Янги аёл” номли китоби (1912), ливанлик машҳур ёзувчи Амин Райҳоннинг “Танланган асарлари”(1917), машҳур “Калила ва Димна” (1934), таниқли араб ёзувчиси, Қоҳира университети профессор Таха Хусайннинг “Кунлар” асари (1958) ва ниҳоят, “ Қуръони Карим”нинг русча (1963) таржималари жуда юқори савияда бажарилганлигини соҳа мутахассислари тан олганлар.

И.Ю.Крачковскийнинг ўзи катта завқ билан шуғулланган араб тили ва адабиётига, унинг тарихига оид асарларининг умумий сони 400 дан ошади. Уларнинг кўпчилиги ҳажми ва мазмунига кўра йирик ва қимматли асарлардир, шу жумладан, “Араб географик адабиёти” монографик асари ҳам. Ушбу асар ўрта асрлардаги Шарқ олами олимлари, уларнинг илмий асарлари ҳақида, ўрта асрлар тарихий географияси ва география фани тарихига оид бой ва рангба-ранг маълумотлар олиш мумкин бўлган қимматли ва нодир манба сифатида географларнинг ҳам, шарқшунос ва тарихчи олимларнинг ҳам эътиборини бирдек қозониб келмоқда.

Умумий ҳажми 40 босма табоққа етадиган ушбу асарда VI асрдан тортиб то XIX асргача бўлган даврлардаги Шарқ оламининг турли вилоятларида яшаб ўтган ижод аҳлининг географияга оид асарлари филология нуқтаи назаридан таҳлил қилинган, мавриди бор жойларида олимларнинг ўзларига ҳам тавсифлар бериб ўтилган.

Асар 24 бобдан иборат бўлиб, 1938-1943 йиллар оралиғида ёзилган. Унга муаллифнинг 1910 йилдан бошлаб, бир неча йиллар мобайнида Петербург университетида “Араб тарихий географик адабиёти” ўқув фанидан ўқиган маърузалар материаллари асос бўлган. Олим ўзининг бу асарини то вафотига (24.01.1951) қадар, узок йиллар мобайнида янги маълумотлар билан бойитиб, такомиллаштириб борган.

Олимнинг бир неча бор таъкидлашларига кўра, бу асарини яратишда у ўз олдида арабларнинг география фани ва географик

кашфиётлар тарихини эмас, балки озми-кўпми география билан боғлиқ бўлган илмий-оммабоп адабиётларни ўрганишни асосий мақсад қилиб қўйган ва бу мақсадни юқори даражада амалга оширган. Қолаверса, олим араб географик адабиётига умуман араб адабиёти ва араб маданиятининг ажралмас қисми сифатида қараган. Китобда “Араб адабиёти”, “Араб маданияти” тушунчалари маълум қадар шартли қабул қилинганлиги, аслида бу адабиёт ва маданиятни яратишда араблар билан бирга Ўрта Осиё, Кавказ халқлари, эронликлар, сурияликлар, турклар ва бошқалар фаол иштирок этганликларини китоб муҳаррири ҳам таъкидлаб ўтган.

Икки саҳифа юқорида Ҳ.Ҳ.Ҳасановдан келтирилган кўчирмада устознинг И.Ю.Крачковский асарининг номини бироз ўзгартириб, “Шарқ географияси тарихи” деб тузатганликлари ҳам шундан.

Биз мухтасар ҳолда таърифламоқчи бўлган таниқли олим И.Ю.Крачковский ҳам, уни ўзига ғойибона устоз деб билган камтарин олим Ҳ.Ҳ.Ҳасанов ҳам географларимиз томонидан бот-бот эсга олиб туриладиган, мавриди келганда асарларига мурожаат қилиб туриладиган сиймолардан эдилар. Бу икки билимдон олимнинг асарларидан нафақат география фани тарихидан, балки тарихий география учун ҳам аҳамиятли бўлган кўплаб маълумотлар топишимиз мумкин. Бу сўзимизнинг исботи тариқасида Ҳ.Ҳ.Ҳасановнинг “Сайёҳ олимлар” китобининг 228 бетидаги маълумотлардан яна бир кўчирма келтирамиз. Бу каттагина кўчирма Мунис Хоразмий (1778-1829) асаридан олинган бўлиб, унда келтирилган XVIII-XIX асрларга тааллуқли маълумотлар таниқли археолог олим академик Яҳё Ғуломов таҳлилида берилган. Унда Қорақалпоғистондаги Давқара (Тавқара) ҳавзаси ҳақида сўз боради. Яъни: ”Тавқара-улуғ денгиз эди, даврасининг кенглиги тахминан 30 фарсанг бўла олғай. Кўҳ узакнинг кўпроқ суви анга оқар эрди... Қангли ва қипчоқ улуси анга оқатурғон сувларни боғлаб эрди. Ул тенгизнинг суви (1790-

1804 йилларда) туганиб, экин экадиган ер бўлди. Алҳол Окёқиш аҳлининг аксари зироат ва маҳсулоти андин ҳосил бўлур”.

Орол денгизи ҳақида: “Ани баҳираи Хоразм атарлар. “Равзат ас-сафо” (китоби) хотимасида унинг даврасини юз фарсанг битибтурлар, алҳол икки юз фарсангдан кўпроқ дерлар. Хоразм... бўлмасдан бурун Амуяким, Балх ва Хоразм дарёсига ва Жайхунга машҳурдир, Урганч қадимнинг остидан ўтиб, Болхон тоғнинг шарқий этагига тегиб, жануб тарафидан ғарбга уйрулиб, Ўғирчидан Мозандарон тенгизига қуяр эрди... Хўжанд дарёсиким, ани Сайхун ва Сир дерлар, анга қуяр икки дарё Қуванч сувким, Сайхуннинг шохобчаларидандур... Бу мазкур бўлгон дарёлардан бошқа катта анҳор Дашти Қипчоқдан келиб анга қўшилади. Аммо (Оролнинг) суви бағоят шўрдир. Мунча чучук сувлик дарёлар анга оқмоқ била таъмега ҳаргиз тафовут етмас. Ҳатто дарё қуйгон мавзеидан бир қадам илгарироқ сув ичиб бўлмас, ғолибон бу жиҳатдан ани Аччиқ тенгиз дерлар ва аксари мавзеининг қаъри (чуқурлиги) маълум эрмас...”. Ушбу кўчирманинг мазмунидан кўриниб турибдики, ундаги маълумотлар асосан тарихий географияга тааллуқлидир.

ХУЛОСА

Қадимги грек фани якун топгач, дунё фани тарихида узоқ давомли узилиш, турғунлик рўй берди. Фақат IX аср бошларидагина фан, шу жумладан, астрономия билан география ҳам янгидан куртак отабошлади. Бу ҳол дастлаб “Араб халифалиги” деб ном олган Шарқ оламида, унинг сиёсий, илмий ва маданий маркази бўлган пойтахт Боғдодда рўй берди.

Боғдодда “Байт ал-Ҳикма” номи билан машҳур бўлган илмий марказнинг ташкил этилиши фанларнинг, шу жумладан, астрономия ва географиянинг ривож топишидаги муҳим омиллардан бири бўлган. Ушбу илмий марказга халифаликнинг Сурия, Ироқ, Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр каби узоқ-яқин ўлкаларидан жалб этилган кўплаб олиму фозиллар фаннинг турли соҳаларида илм билан изчил шуғулландилар.

Дастлаб қадимги юнон, Сурия, хинд, форс тилларида яратилган асарлар араб тилига таржималар қилинди ва ўрганилди, расадхоналар қурилиб, ишга туширилди. Кенг миқёсда астрономик кузатувлар йўлга қўйилди, Ер меридиани бир даражалик узунлигини ўлчаш ишлари тажрибадан ўтказилди, қатор илмий асарлар яратилди.

Астрономия ва географияга доир илмий изланишлар натижасида таркибида жойларнинг географик координаталари жадваллари бўлган “Зиж” лар тузилди, “Маъмун дунё харитаси” номи билан танилган хариталар жамланмаси ҳамда унга изохнома тарзида “Суръат ал-арз” номли дастлабки географик асар яратилди. Ушбу асардаги жойларнинг географик координаталари Шарқ анъаналарига асосланган ҳолда “етти иқлим” бўйича тартибланган бўлиб, кейинги астрономия ва географияга оид асарларда андаза сифатда фойдаланилди. Асар муаллифи Шарқнинг буюк математиги ва астраноми Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий эса кейинчалик Шарқ географиясининг асосчиси сифатида эътибор қозонди.

“Байт ал-Ҳикма” да Муҳаммад Хоразмий билан бирга ишлаган Аҳмад Фарғоний, Аҳмад Марвазий, Яҳё ибн Абу Мансур, Абул Аббос ал-Жавҳарий, Абдуллоҳ ибн Амажур ат-Туркийлар ўша пайтларда энг мукаммал ҳисобланган “Ал-Маъмуннинг текширилган зиж” ни тузишда ҳаммуаллифлик қилганлар ва ўзлари ҳам мустақил зижлар яратганлар.

Китобда эсга олингандек, зиж тузиш ишлари кейинчалик ҳам давом этган. Ироқлик Сухроб (X аср), харронлик ал-Баттоний (X аср), мисрлик ибн Юнус (XI аср), андалуслик аз-Зарқалий (XI аср), нишопурлик Умар Хайём (XI аср) лар тузган зижлар шулар жумласидандир. Маълумотлари анчагина янгиланиб, аниқлаштирилган ва бойитилиб тузилган зижлардан яна Мароғада Насриддин Тусий бошчилигида XIII асрнинг иккинчи ярмида (1271 йил) ва Самарқандда Мирзо Улуғбек раҳбарлигида XV асрнинг биринчи ярмида (1437 йил) яратилган зижлар мисол бўлади. Зижларда ва “Суръат ал-арз” асарида берилган географик маълумотлар асосан математик ҳисоб-китоблар ёрдамида аниқланганлиги сабабли уларни математик география йўналишида бажарилган деб баҳолаш мумкин.

IX асрнинг иккинчи ярмида ва айниқса, X-XI асрларда Шарқ оламида тасвирий география йўналишида шундай асарлар яратилди-ки, улар фақат Шарқ географиясига хос бўлган туркумни ташкил қилади. Бу “ал-масолик ва ал-мамолик” номли асарлар туркуми эди. Ушбу йўналишнинг асосчилари хуросонлик Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Марвазий, Абдул Аббос ас-Сарахсий ва эронлик адиб Абул Қосим Убайдуллоҳ ибн Хурдодбеҳлар эди. Кейинчалик Бухорода Абу Абдуллоҳ Жайҳоний, Балхда Абу Зайд Балхий, Эронда ал-Истаҳрий, Ироқда ибн Ҳавқал, Мисрда ал-Муҳаллибий, Андалусда Муҳаммад ибн Юсуф ал-Варроқ, Аҳмад ибн Умар ал-Узрий, ибн Ҳазм, ал-Бакрийлар ҳам шу номда асарлар ёзганлар.

Асарлари бошқача номланган бўлсада, машҳур ал-Муқаддасий ва ал-Масъудийлар ҳам тасвирий география намоёндалари ҳисобланади. Муаллифи номаълум “Ҳудуд ул-

олам” китоби ҳам, ал-Идрисий, ал-Гарнатий, Нажиб Бакрон, Ҳофизи Аbru асарлари ҳам шу йўналишда ёзилгандир.

Шарқ олами тасвирий географиясида, унинг ривожланишида “Саёҳатнома” туркум асарлар ҳам катта аҳамиятга эга бўлган. Тасвирий географиянинг бу тармоғини шаклланиши ва ривожланишида ибн Фадлон, Носир Хисрав, ал-Арабий, ал-Киноний, ибн Баттута, Ғиёсиддин Наққош, Абдураззоқ Самарқандий асарлари аҳамиятли бўлди.

Шарқ олами географиясида ўзига хос бўлган яна бир йўналиш шаклландики, уни шартли равишда луғатчилик деб аташ мумкин. Бу йўналишда яратилган асарлар сирасига Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг “Мафотик ал-улум”, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит турк”, ан-Надимнинг “Ал-Фихрист”, ал-Бакрийнинг “Муъжам мастожам”, аз-Замахшарийнинг “Китоб ал-Жибол ва амкина вал мийёҳ”, ас-Самъонийнинг “Китоб ал-Ансоб”, Ёқут Ҳамавийнинг “Муъжам ал-булдон” ва “Муъжам ал-удабо”, ал-Қифтийнинг “Тарихи ҳукама” каби қатор асарларни киритиш мумкин. Кейинчалик, XVII асрда Балхда Маҳмуд ибн Вали ёзган “Бахрул-асрор...” ҳамда Истамбулда турк шарқшунос олими Ҳожи Ҳалфа тузган “Кашф аз-Зунун” номли асарлар ҳам шу йўналиш намуналаридир.

Ўрта асрлар Шарқ фанининг, шу жумладан, астрономия ва географиянинг таракқиёт тарихида Абу Райҳон Беруний асарларининг ўрни ниҳоятда салмоқлидир. Юқорида таърифлаб ўтилган барча йўналишларга унинг у ёки бу асари даҳлдордир. Олимнинг география ва бошқа бир қатор табиатшунослик фанларига тааллуқли асарлари ўзининг қамрови ва илмийлиги жиҳатдан биз ўрганган даврлардаги асарлар орасида бекиёс ҳисобланади.

Китобда тилга олинган асарларнинг кўпчилигида географик хариталар мавжуд бўлиб, улардан айниқса, дунёнинг доира шаклда чизилган хариталари эътиборга лойиқдир. Абу Зайд Балхий, Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Нажиб Бакрон,

Ҳофизӣ Абру, Али Қушчи асарларида келтирилган бундай хариталар алоҳида, яъни Шарқ харитаграфияси тарихи нуқтаи назаридан илмий таҳлилга муносибдир. Масалан, Ҳофизӣ Абрунинг градус тўри ўтказилган, иқлимларнинг чегаралари кўрсатилган дунё харитаси ҳақида Ҳ.Ҳ.Ҳасанов: “Бу дунё харитаси – Ҳофизӣ Абрунинг шоҳ асари... Бу харита билан бутун Шарқ харитаграфияси фахрланса арзийди” – деб ёзганди. Айтиш лозимки, Ҳофизӣ Абру ўз даврининг етук муаррихларидан ҳисобланган. Асарининг номи ҳам “Тарихлар қаймоғи”, аммо мазмунан тарихий географиядир. Шу каби тарихга оид, аммо географик маълумотларга бой асарлар кўп бўлган. Бунга Абу Бакр Муҳаммад Наршахий, Гардезий, Рашидиддин Фазлхулоҳ, Фаҳриддин Банокатий, Абдураззоқ Самарқандий, Ҳофиз Таниш Бухорий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Мирзо Ҳайдар асарларини киритиш мумкин.

Айтиш лозимки, география тарихининг аввалги катта қисмида бир қатор масалалар ҳали исботини топмаган ёки аниқ далиллар бўлмаган ва турлича талқин қилиб келинган. Шундай масалалардан учтасини, яъни Ернинг шакли ва катталиги, географик координаталар ҳамда “иқлимлар” тарихини алоҳида сарлавҳалар сифатида беришга, улар қаторида ўтмишда асосан араб тилида, қисман форс ва туркий тилларда битилган ёзма манбаларни географик таҳлил қилишда хизматлари катта бўлган таниқли олимлар – шарқшунос И.Ю.Крачковский ва географ Ҳ.Ҳ.Ҳасановлар илмий фаолиятига оид қисқача маълумот беришга ҳаракат қилдик.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи Саъдайн ва мажмаъи баҳрайн. Форс-тожик тилидан таржима, кириш, сўз боши ва изоҳли луғатлар А.Ўринбоевники. Т., 1969.

Абдуҳалимов Б. Аббос ал-Жавҳарий. Маънавият юлдузлари. Т., 2001.

Антошко Я.Ф., Соловьев А.И. История географического изучения Земли. М., 1962.

Аҳмедов А. Аҳмад ал-Фарғоний. Маънавият юлдузлари. Т., 1999.

Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т., 1994.

Бартольд В.В. Соченения. Т. 1, 1963.

Бартольд В.В. Соченения. Т. 8, 1973.

Бекчанов И. Мутрабий тазкиралари муҳим адабий манба. Т., 2009

Богучарсков В.Т. История географии. М.-Ростов на Дону. 2004.

Боднарский М.С. Античная география. М., 1953.

Болтаев М. Носир Хисрав. Маънавият юлдузлари. Т., 1999.

Борщеский Ю.Е. Наджиб Бакран. «Жаханннаме». М., 1960.

Брагинский И.С. Проблемы Востоковедения. М., 1974.

Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё (тарихий-географик лавҳалар). Т., 1977.

Голубчик М.М., Евдокимов С.П., Максимов Г.Н. История географии. М., 1998.

Дементьев В.А., Андрющенко С.К. История географии. Минск. 1962.

Дитмар А.Б. География в античное время. М., 1980.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т., 1989.

Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Т., 1993.

Исаченко А.Т. Развитие географических идей. М., 1971.

Калинина Т.М. Сведения ранних ученых Арабского халифата. М., 1988.

Камалиддинов Ш.С. “Китаб ал-ансаб” Абу Саъда Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Самъани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. Т., 1993.

Каримова С. Ибн Сино. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 4-жилд, Т., 2002.

Конрад Н. Запад и Восток. М., 1966.

Мец А. Мусульманский Ренессанс. М., 1973.

Миракмалов М. Халқ табиий географик терминлари. Т., 2009.

Мухтаров А. Джейхани о городах Мавераннахра. В сб. Актуальные проблемы исторической науки. Т., 1990.

Мухаммад Ҳайдар мирзо. Тарихи Рашидий. Т., 2010.

Саушкин Ю.Г. История и методология географической науки (курс лекций). М., 1976.

Тимофеев И. Бируни. М., 1986.

Толстов С.П. По следам древне-хорезмийской цивилизации. М., 1948.

Томсон Дж. История древней географии. М., 1950.

Хайруллаев М.М. Эпоха Возрождения и мыслитель Востока. Т., 1971.

Хайруллаев М.М., Бахадиров Р.М. Абу Абдуллах ал-Хоразми. М., 1988.

Хайруллаев М.М. Абу Али ибн Сино. Маънавият юлдузлари. Т., 1999.

Шарипов А. Абу Райхон Беруний. Маънавият юлдузлари. Т., 1999.

Шомухамедов Ш.М. Хазионалар жилоси. Т., 1981.

Ўринбоев А. Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси. Т., 1960.

Ўринбоев А., Бўриев О. Ғиёсиддин Наққошнинг Хитой сафарномаси. Т., 1991.

Ҳасанов Ҳ.Ҳ. Ўрта Осиёлик географ сайёҳлар. Т., 1964.

Ҳасанов Ҳ.Ҳ. Сайёҳ олимлар. Т., 1981.

Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. Т., 1993.

Ҳикматов Ф., Айтбоев Д., Шожалилов Ш. Сув илми тарихидан. Т., 2000.

Мундарижа

Кириш	3
I. Географик тафаккурнинг шаклланиш ва ривожланиш тарихидан	8
Дастлабки географ олимлар	13
II. Ўрта асрлар Шарқ олами географияси	25
Шарқ олимларининг асарларида математик география йўналиши	30
Шарқ олимларининг асарларида тасвирий география	48
Тасвирий географиянинг масофалар ва мамлакатлар тармоғи	49
Ўрта асрлар тасвирий географиясида Абу Зайд Балхий мактаби	53
Айрим тасвирий географик асарлар ҳақида	61
Баъзи тарих асарларидаги тасвирий географияга оид маълумотлар	72
Ўрта асрлар Шарқ олами тасвирий географиясида “Саёҳатнома” туркум асарлар	98
Шарқ олами географиясида лугатчилик йўналиши	113
Ўрта асрлар Шарқ олами географияси тарихида Беруний даври	127
III. Айрим географик муаммолар тарихидан	147
Ернинг шакли ҳамда катталигини аниқлаш тарихи	147
Географик координаталар тарихидан бир лавҳа	154
Етти иқлим ва географик зоналик ҳақида	162
Хулоса	176
Фойдаланилган адабиётлар	180

Зокиров Шухрат Салихович
Тошов Худойназар Рамазонович
География тарихи
IX – XVI асрлар

MUHARRIR:	<i>Sh. Farmonov</i>
TEXNIK MUHARRIR:	<i>A.Qalandarov</i>
MUSAHHIH:	<i>M.Bafoyeva</i>
SAHIFALOVCHI:	<i>M.Ortiqova</i>

Nashriyot litsenziyasi A-1 № 118 08.12. 2010. Original –
maketdan bosishga ruxsat etildi. 10.04.2015. Bichimi
60x84. Kegli 16 shponli. «Times» garn. Ofset bosma
usulida bosildi. Ofset qog`ozi. Bosma tabog`i 11.5 Adadi 150.
Buyurtma №33. Bahosi kelishilgan narxda.
Buxoro Matbuot va axborot boshqarmasi
“Durdona” nashriyoti: Buxoro shahri, Namozgoh
ko`chasi, 97.

“Sharq-Buxoro” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Buxoro shahri, M.Iqbol ko`chasi, 11